

અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો

નીસીસ દોસેટના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે

અનુવાદ

ચીમનલાલ હરીલાલ સેતલવાડ, બી. એ., એલ. એલ. બી.

વકીલ, હાર્ડ કોર્ટ, મુંબઈ.

મુદ્રણ

એન.યુ.કેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સંવત ૧૯૪૫ - સંન ૧૯૮૮.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

(મર્ચ ૮૬ નવાસીન શાખાએ.)

મુખ્યત્વે :

ઝંપત ધુંકેગન સોમ્માઝીના કાપ પાનામાં છાલી.

પ્રસ્તાવના

અન્યાર સુધીમાં ગુજરાતી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર પર ગુજરાત વર્ના-
ક્યુલર સોસાયટી તરફથી ઈનામ આપીને રાવબાહાદુર અંબાલાલ
સાકરલાલ દેસાઈ પાસે રચાયેલો એક ગ્રંથ થયેલો છે. તે ગ્રંથ પ્રખ્યાત
અર્થશાસ્ત્રી મીલના પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા શાસ્ત્રીય પુસ્તકને આધારે
લખાયેલો છે. અર્થશાસ્ત્રનો વિષય લોકોને વધારે સુગમ કરવાના
હેતુથી એજ સોસાયટીએ મીસીસ દેસાઈના લોકપ્રિય પુસ્તકને આધારે
એક નાના ગ્રંથ લખવાને સર જમસેદજી જીજીભાઈનું ઈનામ આપીને
મને સોંપ્યું તે ઉપરથી મેં આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. મેં ઉપર કહેલા
ગ્રંથ પર મૂળ આધાર રાખ્યો છે પણ તે ગ્રંથનું અદારે અદાર ભાષાંતર
કરી નથી. પણ દેશકાળને અનુસરીને ફેરફાર કર્યા છે તેમજ અર્થશા-
સ્ત્ર પર અંગ્રેજીમાં લખાયેલા બીજા ગ્રંથોમાંની જાણવાલાયક વાતોનો
સમાવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિષયના જ્ઞાનનો પ્રસાર જેમ
જોને તેમ વર્ષે એ ઈચ્છાથી ભાષા તથા વિષયનું વ્યાખ્યાન સર્વને પસંદ
પડે તેવા રાખવાનો યત્ન કર્યો છે.

શબ્દપરિભાષામાં તેમજ બીજી ઘણી રીતે રાવબાહાદુર અંબાલાલના
પુસ્તકથી મને મદદ મળી છે તે વિષે આ ઠેકાણે તે વિદ્વાન ગૃહસ્થનો
હું આભાર માનું છું.

મુંબઈ,
જાન્યુઆરી ૧૯૮૮.

અ નુ ક મ ણિ કા .

પ્રવેશક.

અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા—દ્રવ્ય-નાણું—અઆધિત વ્યાપાર...પાનું ૧-૪

ભાગ ૧. દ્રવ્યનું ઉત્પાદન.

ઉત્પાદનનાં ત્રણ આવશ્યકો—જમીન, મહેનત અને મુડી ૫

પ્રકરણ ૧. જમીન વિષે.

ઉત્પાદનમાં જમીન જે કામ બજાવે છે તે—જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વધારનારા પ્રમંગો—મોટા તથા નાના પાયાપરની ખેતી.....૫-૮

પ્રકરણ ૨. મહેનત વિષે.

ઉત્પાદનમાં મહેનત જે કામ બજાવે છે તે—ઉત્પાદક અને અનુ-ત્પાદક મહેનત—કામની વેહેંચણી—અઆધિત વ્યાપાર તે કામની વેહેંચણી જી—સહોદ્યોગ—દેવળ અને મિત્ર સહોદ્યોગ—મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાનાં પદાર્થગત અને માનસિક સાધનો—ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વ્યય.....૮-૨૧

પ્રકરણ ૩. મુડી વિષે.

ઉત્પાદનમાં મુડી જે કામ બજાવે છે તે—મુસારાનું ભંડોળ—ચીજોનો ખર્ચ તે મહેનતનો ખર્ચ નથી—મુડી તેનું કામ બજાવવા માટે વપરાતી જોડાયે—સ્થાયી અને જંગમ મુડી—મુડીનો ઉદ્દેશ.....૨૧-૩૮

ભાગ ૨. દ્રવ્યનો વિનિમય.

વિનિમય થવા માટે જ્ઞાનગી મિલકતની જરૂર છે—સામાન્ય સ્વા-મિત્વ—તેની તથા હાલની સ્થિતિની ન્યૂનતાઓનો મુકાબલો. ૩૪-૩૭

પ્રકરણ ૧. મૂલ્ય અને કિંમત.

મૂલ્યની વ્યાખ્યા—સાદું—કિંમતની વ્યાખ્યા—મૂલ્યોમાં સામાન્ય વધારો કોઈ દિવસ થઈ શકે નહિ—કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો થઈ શકે..... ૩૭-૪૧

પ્રકરણ ૨. નાણાં.

નાણાંના વ્યાપાર—નાણાં તરફ વપરાયેલી વિવિધ ચીજો—નાણાં તરફ પસંદ કરેલી વસ્તુમાં શા ગુણો હોવા જોઈએ—અત્યાર સુધીમાં

નાણું તરીકે વપરાયેલી બિજી કોષ/પાણ વસ્તુ કરતાં સોના તથા રૂપામાં આ ગુણો વધારે દરજ્જે રહેલા છે—રૂપાની કિંમત ઘટી જવાથી થયેલાં પરિણામ—તે હરકત દુર કરવા માટેની યોજનાઓ—એ ચલણ—બાઈ મેટેલિઝમ.....૪૧-૫૧

પ્રકરણ ૩. ચીજોનાં મૂલ્ય.

ચીજોના તેમના મૂલ્યના સંબંધમાં જે ત્રણ વર્ગ પાડી શકાયછે તે— ઉત્પાદન અરચ વિધિ મિલ અને ક્રેયન્સના મત—અપ અને છતની કિંમતો ઉપર અસર—જે ચીજોની છત વધારી શકાય તેમ નથી તેમની કિંમત તક્કી કરનારાં કારણો—જે ચીજોને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે, તે દરેકમાં એ ગુણ હોયછે, ઉપયોગિતા અને શ્રમજન્યતા—ખેતીની પેદારાની કિંમત નક્કી કરનારાં કારણો—વસ્તી વધવાથી ખેતીની પેદારાની કિંમત વધવાનું વલણ થાયછે—સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત નક્કી કરનારાં કારણો—ઉત્પાદન અરચનાં અંશો—મુડીદારને મજૂરી અરચ શું પડ્યું તેનો આધાર મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર રહેછે અને મુસારામાં અપાતી રકમના પ્રમાણમાં હમેશાં તે વધે ઘટેછે, અમ નથી—નફા અને કિંમતો વચ્ચેનો સંબંધ—છત અને અપની કિંમતો ઉપરની અસરનો સંક્ષેપ.....૫૧-૭૮

પ્રકરણ ૪. નાણાંના મૂલ્યવિષે.

નાણાંનું મૂલ્ય, બિજી અનિજ પદાર્થોનું મૂલ્ય જે નિયમોથી નક્કી થાયછે તે નિયમો પ્રમાણેજ નિયમિત થાયછે—રૂપાના મૂલ્યમાં હાલમાં થયેલો ઘટાડો—સોના તથા રૂપાના અપ ઉપર અસર કરનારા પ્રસંગો—સોનાની શોધથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થયેલી અસર.....૭૮-૮૩

ભાગ ૩. દળના વિભાગ.

દ્રવ્યના ત્રણ વિભાગ થાયછે, જમીનભાડું, મુસારા અને નફો—આ વિભાગ જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રીતે વહેંચાય છે.....૮૪-૮૭

પ્રકરણ ૧ જમીનભાડું.

જમીન ભાડાની આખ્યા—રૂપર્યાથી નિયમિત થવું ભાડું—જમીન-ભાડા વિષેનો રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત—ખેડાણની સીમા—ખેડાણની સીમા ઉપરની જમીન ફલદુપતાની કેટલામી પાયરીએ હોય તે ઉપર વસ્તી વધવાથી થતી અસર—વસ્તી એ પ્રજાની આઆદાનીનું માપ નથી—

જમીનભાડાથી એતીની પેદારાની કિંમત વધતી નથી—રિવાજથી નિયમિત થતાં ભાડાં ૯૭-૯૩

પ્રકરણ ૨. મહેનતનો મુસારો.

સ્પર્ધાથી નિયમિત થતા મુસારા—વરતીની મુસારા ઉપર અસર—વરતી વિષે મેલથસનું મત—દેશાંતર જવું એ, વરતી વધી પડવાથી થતું નુકસાન અટકાવવાનો ઉપાય નથી—મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી મુસારા ઉપર થતી અસર—ભારે કિંમતોથી કંઈ ભારે મુસારા મળતા નથી—અનિયંત્રિત સ્પર્ધાની મુસારા ઉપર અસર—વેપારકારાર્થે મદદ—જુદા જુદા ધંધાએમાં મુસારાના દર જુદા થવાનાં એ—ડમ રિમથે આપેલાં પાંચ કારણો.....૯૩-૧૧૫

પ્રકરણ ૩ મુડીઉપરનો નફો.

મુડીને નફો મળવો એ જરૂરનું અને વ્યાજબી છે—નફાના ત્રણ અંશ છે, મુડી ઉપરનું વ્યાજ, જોખમનો ખદલો, અને દેખરેખ રાખવાનો મુસારો—એકજ દેશમાં અને એકજ વખતે સધળા ધંધા-એમાં વ્યાજનો દર એકજ હોવો જોઈએ—વરતી વધે તેમ વ્યાજનો દર ઘટે—ક્ષયમાન ઉત્પાદકશક્તિનો નિયમ—ભારે કિંમતોથી કંઈ હંમેશા ભારે નફો મળતા નથી—મુડી અને મહેનત એકજ મળી ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યનો કેટલો ભાગ મહેનતને મળેછે તે ઉપર મુખ્યત્વે કરીને નફાનો આધાર રહેલો છે—મુડીદારને પડતું મજૂરી પરચ ત્રણ વાખત ઉપર આધાર રાખે છે અને તે ત્રણ વાખતોમાં ફેર પડ્યાં જાયછે. કર્મકારોના મુસારામાં એવો વધારો થાય કે તેથી તેમને કામે જગાડનારા-એને સાધારણ દરથી એછા નફો આવે તો તેવા વધારાથી આખર કર્મકારોને ફાયદો થાય નહિ—પરદેશ મુડી મોકલવી.....૧૧૫-૧૨૮

પ્રકરણ ૪. ધંધાના મહાજનો, હડતાળ અને મુડી

અને મહેનતનું એકીકરણ.

મહાજનોનાં કામ—હડતાળ—કામે જગાડનારાએનો સંપ—પં-ત્યાજું અને નફામાં ભાગ આપવાવિષે—મુડીદાર અને ધરકોનો સ્વાર્થ એક કરવાની યોજનાઓ—રોકડનાણે વકરો.....૧૨૮-૧૩૫

ભાગ ૪. પરદેશ સાથેનો વેપાર, સાખ, ધીરધાર

અને કર નાંખવાવિષે.

દેશાંતરે વચેના વેપાર તે કામની વેહેંચણી છે—દેશી કારીગરીને રક્ષક ઉપાયો યોજવાથી સામાન્ય રીતે પ્રજ્ઞતા સ્વાર્થને નુકસાન થાય

છે,—દેશના બંધાઓનું રક્ષણ કરવાથી મુસારા ઉપર થતી અસર—
વિલાયતથી હિંદુસ્તાનમાં આવતા કાપડ ઉપર લેવાની જરૂર—
મિલખતની બનાવનારાઓની અસર—પરદેશસાથેના વેપાર અને
દેશને કાયદાકારક થવા માટે વિનિમય કરાતી સ્થિતિનાં ઉત્પાદન અને
વચ્ચેનું પ્રમાણ એક દેશમાં હોય તેથી બિન દેશમાં શુદ્ધ હોય જોઈએ
—શી સરતાએ વિનિમય થશે તે ખપ અને છત સરખી થવાથી
નિયમિત થાયછે,—પરસ્પરતા—જ્યારે એ દેશ વચ્ચે વિનિમય થાય
ત્યારે દરેક દેશનો નફો, બિજા દેશથી આવેલી સ્થિતિનો તે દેશને જો-
ડલો ખપ હોય તેના ઉલટા પ્રમાણમાં હોયછે,—નિકાશ અને આયાત
લંબેશા સરખી થવાનું વલણ થાયછે—લખજવાનું ખર્ચ—દેશની નિ-
કાશ વધારે તેમ દેશને કાયદો એ વાત બરોબર નથી ૧૩૫-૧૫૩

પ્રકરણ ૨ સાખ, ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપર અસર.

સાખની આખ્યા—સાખ તે મુડી નથી—સાખને લીધે થતી ધીરધાર-
રથી કેવી રીતે દ્રવ્ય ઉત્પાદક રીતે વપરાવાનું ઉત્તેજન મળેછે,—એકો-
જોઈન્ટ રોકા કંપનિયો—બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ—બિલ વટાવવા
વિષે—બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ નાણાંના ઘણા વ્યાપાર બળવે છે—
સરકારી નોટો—એકો હુડીયો વિગેરે—નામાંની રીત—ધીરધારથી
કિંમતો ઉપર અસર થાયછે; ધીરધાર કયા રૂપમાં થાયછે, તેની કંઈ
અસર થતી નથી—સાખથી આવતી વેચાણ લેવાની રાશ્તિ—જે સ્થિ-
તિની છત પરિમિત હોય તેમની કિંમત ઉપર સાખની સહાય વધારે
અસર થાયછે,—વટાવી રાકાય એવું અને ન વટાવી રાકાય એવું
કાગળનું ચલણ—ધીરધારની સામાન્ય કિંમતો ઉપરની અસર કાયદા-
કારક થાયછે,—કાગળના ચલણની પ્રત્યક્ષ કિંમત.....૧૫૪-૧૬૬

પ્રકરણ ૩ કરવિષે.

કર નાખવાની જરૂર—એડમ રિમથના કર નાખવા વિષેના આર-
નિયમો—કાચી પેદારા ઉપરના કરો—સીજે ઉપર પ્રત્યક્ષ કર લેવો કૃપિ
તેમ નથી—ઉધરાવવાનું ખર્ચ—કરનો ભાર—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ
કર—ઈન્કમેટેક્સ—સીજે ઉપરના કરો જરૂરી સીજે ઉપર નહિ પણ
એશ આરામની સીજે ઉપર લેવા જોઈએ.....૧૬૬-૧૮૨

પુરવણી અ—સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજનાઓ.....૧૮૩-૧૮૮

**પુરવણી બ—વિલાયત કાપડ ઉપરની જરૂર વિષે મી. ફોર્સ્ટનો
મત ૧૮૪-૧૮૭**

પ્રવેશક પ્રકરણ.

દ્રવ્યના સ્વરૂપનો, તથા તેણે ઉત્પાદન, વિનિમય,* તથા વિભાગ† જે નિયમોને અનુસરેછે તેનો નિર્ણય કરનારે શાસ્ત્ર તે અર્થશાસ્ત્ર.

આ પ્રમાણે જ્યારે અર્થશાસ્ત્રનો, વિષય દ્રવ્ય છે ત્યારે પ્રથમતો દ્રવ્ય એટલે શું તે બરાબર સમજવું અગત્યનું છે.

જે પદાર્થનું વિનિમયમાં મૂલ્ય ઉપજે તે દ્રવ્ય.—આપણે જરાક વિચાર કરીશું તો ખરેખર પડરીકે કેટલીક ચીજો જોઈને ધણીજ ઉપયોગી ને અગત્યની હોયછે તોપણ તેને દ્રવ્ય કહેવાય નહિ. હવા ધણીજ ઉપયોગી ને જરૂરની છે; તે ન હોય તો માણસ મરી જાય. પણ બિલકુલ મેહેનત કર્યા શિવાય હવા જેટલી જોઈએ એટલી દરેક માણસને મળીશકેછે તેથી ગમે એટલી હવા આપણે કોઈને આપીશું તો પણ તે તેને બદલે કંઈપણ ચીજ આપવાને તૈયાર થશેનહિ; તેમજ સૂર્યના તેજનું પણ કંઈ મૂલ્ય ઉપજી શકતું નથી; વળી ઘણે ઠેકાણે પાણીનું પણ કંઈ મૂલ્ય હોતું નથી પણ જે જગ્યાએએ કુદરતે બહોલું પાણી બધા માણસોને પુરું પડી શકે એટલું નથી હોતું ત્યાં તેનું મૂલ્ય ઉપજે છે. મુંબાઈ વિગરે મોટા રોહરેશમાં જ્યાં પાણી આવેથી નહેરો બોધીને અથવા નજો મુકીને આણવું પડેછે ત્યાં તેનું મૂલ્ય ઉપજેછે; માટે તેવી જગ્યાએએ આપણી ઉપર કહેલી વાખ્યા પ્રમાણે પાણી દ્રવ્યમાં ગણાય. પેલેલાં ઘણાં લોકો એમ સમજતા હતા કે પૈસા એજ દ્રવ્ય ને તે શિવાય બીજું

* એક જાતનું દ્રવ્ય બિજા જાતના દ્રવ્યને બદલે અપાયલેવાય તે વિનિમય.

† દ્રવ્ય જે જીદા જીદા સાધનોથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવેછે તે સાધનોના માલિકો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય અમુક પ્રમાણમાં વેદ્યાયછે તે દ્રવ્યવિભાગ.

કંઈ દ્રવ્ય ગણાય નહિ; આ સમજને લીધે કોઈપણ દેશમાં જેટલું સોનું રૂપું હોય તેટલો તે દેશ દ્રવ્યવાન એમ લોકો માનતા. જેમ અને તેમ દેશમાંથી આવી કીંમતી ધાતુઓ થોડી બહાર જાય તેમ ઠીક એમ ધારી વેપાર પર ઘણા કૃત્રિમ પ્રતિબંધો નાંખવામાં આવતા. આવી જૂલ થવાનું કારણ એ છે જે દ્રવ્ય નાણાથી મપાયછે. કોઈ દ્રવ્યવાન માણસની ઉપજ વિષે આપણે વાત કરીએ છીએ ત્યારે એમ કહીએ છીએ કે તેની ઉપજ આટલા હજાર રૂપિયાની છે. કોઈ દેશની વાર્ષિક ઉપજ અથવા ખરચની વાત કરતાં તે ઉપજ અથવા ખરચ આટલા કરોડ રૂપિયાનું છે એમ આપણે કહીએ છીએ. એટલે ખરું જોતાં નાણાં તે દ્રવ્યની સંજ્ઞા છે. તેને દ્રવ્યની સંજ્ઞા સમજવાને બદલે તેજ દ્રવ્ય છે એમ લોકોએ જૂલ કરી, અર્થાત્ સંજ્ઞા અને સંજ્ઞિત વચ્ચેનો તફાવત તેઓ સમજ્યા નહિ.

આ અને આવીજ તરેહના ખીજ કારણોને લીધે નાણાનું ખરું સ્વરૂપ શું તે લોકો સમજી શક્યા નહિ. આ બાબત વિષે યથાર્થ બોધ થવાને માટે જે પ્રજાઓએ સોના તથા રૂપાના નાણાંઓનો ઉપયોગ કર્યો નથી તેમણે પોતાનો વ્યવહાર કેમ ચલાવ્યો તે ઇતિહાસમાંથી જોવું જોઈએ. એક વખતે ચીનની પ્રજા ચાહની દાબેલી પડિ-કિયોને નાણાં દાખલ વાપરતી. હજી હાલ પણ કેટલાક ઇન્ડિયનો એક જાતની છીપને નાણાંની જગ્યાએ વાપરેછે. વળી કેટલાક આરબો ઢોરને પણ નાણાં તરીકે વાપરતા. તે લોકોએ પણ જે લોકો નાણાં તેજ દ્રવ્ય એમ સમજે છે તેવીજ જૂલ કરી. તેઓની એવી સમજ હતી કે જે દેશમાં ઢોરોના મોટા ટોળાંને ટોળાં ન હોય તે દ્રવ્યવાન નહિ. કોઈ પણ દેશ કેટલો દ્રવ્યવાન છે તે તેમને જાણવું હોય ત્યારે તેઓ એમ પૂછતા કે તે દેશમાં કેટલાં ઢોર છે. દરેક દેશના ઇતિહાસમાં એવો વખત હંમેશાં આવેલો હોયછેજ કે જે વખતે ગમે તેવા જંગલી પ્રકારના પણ નાણાં ઉપ-યોગમાં આવ્યાં નથી હોતાં. આવે વખતે દરેક વિનિમય સાટે-થીજ કરવામાં આવેછે.

નાણાનું ખરું સ્વરૂપ.—ત્યારે નાણાં તે શું છે? તે મૂલ્યનું એક માપ છે ને વિનિમય કરવાનું એક સાધન છે. નાણાંને આપણે

મૂલ્યનું માપ કહ્યું તેનો અર્થ એજ કે સર્વની સંમતિથી જે કોઈ પણ વસ્તુ ખીજી બધી વસ્તુઓનું મૂલ્ય નિર્ણય કરવાને પ્રમાણ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તે વસ્તુ તે નાણું. આપણે ઉપર કહી ગયા કે આવી રીતે પસંદ કરેલી વસ્તુ રૂપું અથવા સોનું હોવું જોઈએ એ અવશ્યનું નથી. અરે જોતાં ગમે તે વસ્તુને મૂલ્યના માપ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે.

નાણું તે વિનિમય કરવાનું સાધન છે એમ કહેવાનો અર્થ એ કે એક વસ્તુનો ખીજી વસ્તુ સાથે વિનિમય ઘણું કરીને નાણાંની દ્વારા થાય છે. કોઈ એકતને પોતાના ઘડું વેચવાના હોય તે ખાતર વેચાતી લેવાનું હોય તો તે ઘણું કરીને આ એ વસ્તુઓનો લાગલોજ વિનિમય કરતો નથી; તે પેહેલો તો પોતાના ઘડું વેચી તેના નાણાં કરે છે ને પછી તે નાણાંવતી ખાતર વેચાતું લે છે.

દ્રવ્ય ને નાણું એકજ છે એમ ગણવાની જૂલ જે આપણે ઉપર ખતાવી ગયા તે જૂલભરેલી સમજને લીધે લોકોએ એવી રાજનીતિ ચલાવવા માંડી કે ગમે તે રીતે દેશમાં સોના રૂપાનો સંચય થાય એમ કરવું. આમ કરવાના હેતુથી રાજકારભારિયો-એ દેશમાંથી બહાર જતા માલ ઉપર વેપારિયોને બક્ષિસ આપીને દેશની નિકાશને ઉત્તેજન આપવા માડ્યું તથા દેશમાં આવતા માલ ઉપર ભારે જકાત નાંખીને જેમ અને તેમ પરદેશથી પોતાના દેશમાં આવતો માલ બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓના મનમાં આમ કરવાનું કારણ એમ હતું કે જે પરદેશનો માલ આપણા દેશમાં આવે તો તેને બદલે પરદેશના વેપારિયો આપણા લોક પાસેથી નાણાં લઈ જાય. તેમની સમજની જૂલ એજ હતી કે તેઓ નાણાં એજ દ્રવ્ય એમ માનતા ને તેથી પરદેશનો માલ પોતાના દેશમાં અપરી તો પોતાના દેશનું દ્રવ્ય એમ ધરી એમ ધારી તેઓ તે અટકાવવા ગયા. ઇંગ્લાંડના લોકોમાંથી આ જૂલ ભરેલી સમજ કાઢાડનાર પેહેલવહેલો એડમ સ્મિથ્ હતા. તેણેજ ત્યાંના લોકોને નાણાંનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવ્યું તથા ખતાવ્યું કે વેપાર ઉપરના સઘળા પ્રતિબંધ જો દૂર કરવામાં આવે તો દેશની નિકાશ તથા આમદાની માલ હમેશાં સરખાં થવા માંડશે.

અબાધિત વ્યાપાર.—આ બાબત વિષે આગળ ઉપર આપણે વધારે વિવેચન કરીશું. અહિં એટલુંજ કેહેવું બસ છે કે માલની આવક ઉપરના પ્રતિબંધો કાઢાડી નાંખીને વેપારને સ્વાભાવિક રીતે ચાલવા દેવાની રીત તે અબાધિતવ્યાપારનીતિ.

આપણા વિષયના જે ત્રણ મોટા વિભાગ આપણે પહેલાં કહી ગયા તેમાંના પહેલા વિષે એટલે દ્રવ્ય-ઉત્પાદન વિષે આપણે હવે કહીશું.

પ્રવેશક પ્રકરણ ઉપર સવાલો.

૧. અર્થશાસ્ત્ર એટલે શું?	૬. વેપાર ઉપર અડચણો
૨. દ્રવ્ય કોને કેહેવું?	નાંખવાની રાજની-
૩. નાણું એટલે શું?	તિનો હેતુ શો હતો ને
૪. વખતે વખત લોકોએ	તેમાં શી ભૂલ હતી?
નાણાં તરીકે વાપરેલી	૭. હાલ એ રાજનીતિને
ચીજોના દાખલા આપો.	બદલે કઈ રાજનીતિ
૫. સાદું એટલે શું?	ચાલવા માંડીછે.

-
૧. કોઈ માણસ પાસે બિલકુલ નાણાં ન હોય તે દ્રવ્યવાન કહેવાય?
  ૨. સ્પાર્ટાના લોકો સોનું બિલકુલ વાપરતા નહિ, માટે તે એાછા દ્રવ્યવાન કહેવાય કે કેમ?
-

ભાગ ૧.

દ્રવ્યનું ઉત્પાદન.

આપણે પ્રવેશક પ્રકરણમાં કહ્યું કે દ્રવ્યનું ઉત્પાદન, વિનિમય અને વિભાગ જે નિયમોને અનુસરીને થાયછે તેનો નિર્ણય અર્થશાસ્ત્ર કરેછે.

ઉત્પાદનનાં ત્રણ આવશ્યકો.—આ ભાગમાં ફક્ત દ્રવ્યના ઉત્પાદન વિષેજ વિવેચન કરવામાં આવશે. જમીન, મેહનત અને મુડી એ

ઉત્પાદનનાં ત્રણ આવશ્યકો છે, જે ત્રણે એકજ વખતે કામે લાગવાથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણ આવશ્યકોના વિવિધ વ્યાપારો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકાય અને દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં તેમાંનો પ્રત્યેક જે વિશેષ કામ બજાવે છે તેનો યથાર્થ નિશ્ચય કરી શકાય તે માટે આ ભાગના જમીન વિષે, મેહેનત વિષે અને મુંડી વિષે એમ કરી ત્રણ પ્રકરણ કરવામાં આવશે.

મકરણ ૧.—જમીન વિષે.

જમીન દ્રવ્યઉત્પાદનનું એક સાધન.—સહજ વિચાર કરીશું તો તરત એમ લાગશે કે દ્રવ્યનું ઉત્પાદન જમીન વગર થાયજ નહિ. વેપારનો કોઈ પણ પદાર્થ એવા નથી કે જે પ્રત્યક્ષ રીતે અથવા પરોક્ષ રીતે જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થયો નહિ હોય. આપણા ઘરની વસ્તુઓ તથા આપણા પેહેરેલાં કપડાં જોઈશું તો તેમાં પણ એકે વસ્તુ એવી માલમ નહિ પડે કે જેની ઉત્પત્તિ જમીનમાંથી થઈ નહિ હોય. આપણે સુતરના કપડાં પેહેરિયે છીએ તે જમીનમાંથી થયેલાં એ વાત તો પ્રત્યક્ષ છે; સુતર રૂનું બનેલું છે અને રૂ જમીનની પેદાશ છે. વળી ઉનના કપડાં પણ જમીનમાંથીજ થયેલાં છે એમ સહજ વિચારથી માલમ પડશે; ઉન મેઢાંનાં શરીર પરથી લેવામાં આવે છે પરંતુ તે મેઢાંઓ ધાસ વિગરે જે પદાર્થો ખાઈને જીવે છે તે બધા જમીનમાંથીજ પેદા થાય છે. સઘળા સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાણીજ, ઉદ્ભિજ્જ અથવા અનિજ ઉત્પન્નોનાં બનેલા હોય છે, અને તે સઘળાં જમીનમાંથીજ થાય છે.

દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં જમીન એટલું અગત્યનું સાધન છે કે પેહેલાં કેટલાક અર્થશાસ્ત્રી એમ કહી ગયા છે કે દ્રવ્ય ઉત્પાદનનું સાધન એકજ છે અને તે સાધન જમીન છે. પણ આપણે આગળ બતાવીશું કે દ્રવ્યઉત્પાદન માટે મેહેનત અને મુંડીની પણ જરૂર છે.

જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ શાથી વધે.—એવી ઘણી વાતો છે કે જેને લીધે જમીનની ઉત્પાદક શક્તિ વધી શકે છે. ઇંગ્લાંડમાં રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી ઘણાં નવી નવી તરેહનાં ખાતરો બનાવ-

વામાં આવેલાંછે કે જે વાપરવાથી જમીનમાંથી પેહેલાં કરતાં ઘણી વધારે પેદાશ કરી શકાયછે. વળી ત્યાં ખેતીવાડીનાં ઘણાં ખરાં કામો યંત્રોની મદદથી કરવામાં આવેછે ને તેથી પણ જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વધેલી છે. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં એવા સુધારાઓ હજી દાખલ થયા નથી. પરંતુ આપણા દેશનો ઘણો આધાર હાલ ખેતી ઉપર છે, તે ઉપર વિચાર કરતાં એવા સુધારાઓ જલદીથી દાખલ કરવાની ઘણી જરૂર છે.

મોટા અને નાના પાયા પર ખેતી.—આ બેમાંથી શામાં ગેર-ફાયદા કરતાં ફાયદા વિશેષ છે એ વિષે ઘણા મતભેદ છે. મોટા પાયાપર ખેતી કરવામાં મુખ્ય ફાયદો એ છે, કે તેમ કરનારો ખેડુત સુધરેલા યંત્રસાધનો વધારે મેહેલાઈથી વાપરી શકેછે. કારણ કે સ્વભાવિક રીતે ૮ વીધાં જમીન ખેડનારા ખેડુત કરતાં ૮૦૦ વીધાં ખેડનાર ખેડુતને વરાળથી ચાલતો હળ તથા કણસલાં ઝૂડી કહાડવાનું યંત્ર વાપરવું વધારે પરવડશે, તથા ફાયદાકારક થશે; અને તે ખેતીવાડીના હથિયારોમાં થયેલા નવા નવા સુધારાઓનો વધારે ફાયદો લઈ શકશે. ૫૦૦ મેઢાં સામ્યવાને જેટલા ભરવાડ જોઈએ તેથી બમણા કંઈ ૧૦૦૦ મેઢાં સામ્યવા સાઈ જોઈએ નહિ. ૧૦૦ ઢોર પાળવાને સાઈ જેટલું દર ઢોરે ખર્ચ પડે તેટલું કંઈ ૫૦૦ ઢોર પાળવામાં પડે નહિ.

ખીજી તરફથી જે નાનાપાયા પર ખેતી કરેછે તે પોતે જાતે ઘણું-ખર્ચ કરી શકેછે અને કામો લગાડેલા માણસ ઉપર જાતે સારી દેખ-રેખ રાખી શકેછે તેને લીધે કંઈ કામ ગફલતથી બગડવાનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે હમેશાં આપણને જાતે આપણું કામ કરવાની જેટલી આનંદ હોયછે તેટલી બીજને હોતી નથી.

પોતાની માલકીની જમીન ખેડનારા અને ભાડું આપી બીજની જમીન ખેડનારા ખેડુતો.—આપણે કહી ગયા કે નાના પાયા પરની ખેતીમાં ખેડુતની જાત મેહેનતને લીધે કામ ઘણું સાઈ થાયછે પણ તે વાત ઘણુંકરીને પોતાની માલકીની જમીન ખેડનારા ખેડુતનેજ વધારે સારી રીતે લાગુ પડેછે. કારણ કે બ્યારે ખેડુતના

મનમાં ઝ્મિમ હોયછે કે જેમ હું વધારે મહેનત કરીશ તેમ મારે આપવાનું જમીનભાડું નક્કી વધતું જશે ત્યારે તે ઘણુંજ નાઉમેદ થઈ જાયછે; પોતાની માલકીની જમીન ખેડનાર ખેડુતને તો ઝ્મિમ હોયછે કે જેમ હું વધારે મહેનત કરીશ તો તેનો સમજો ફાયદો મનેજ મળશે; પણ ભાડું આપી ખીજની જમીન ખેડનાર ખેડુતના મનમાં તો ઝ્મિમ ખાતરી હોયછે કે જે હું વધારે મહેનત કરીશ તેનો ફાયદો મને નહિ મળે પણ જમીનનો માલિક લઈ જશે. મુંખઈમાં ત્રીસવર-સના પટે જમીન આપેલીછે, તેથી ખેડુત મુધારો કરતાં તથા મહેનત અને ખર્ચ કરતાં આચકો આયછે.

પણ કેટલીક ચીજો ઝ્મિવી છે કે જે સારી રીતે ઉત્પન્ન કરવાને નાના પાયાપર ખેતી કરવાની જરૂર છે. મેવો વીગરે ઝ્મિવી પેદાશ છે કે જે પેદા કરવાનેસારે ઘણુંજ સારી દેખરેખ તથા સંભાળ જોઈયે. અને ઝ્મિવી સારી દેખરેખ અને સંભાળ માણસ પોતે જાતેજ રાખી શકેછે. પગાર આપી રાખેલા માણસો બરોબર કામ કરતા નથી. કારણ કે તેઓને તો ગમે તેવી વેડ ઊતારી પોતાનો પગાર સહી કરવા તરફ નજર હોયછે. અને જાતે દેખરેખ તથા સંભાળ રાખી શકવાને માટે નાના પાયા ઉપર ખેતી કરવી જોઈયે.

આપણે આગળ બતાવીશું કે કામ કરનારને જે જમીન તેઓ ખેડતા હોય તેની ઉપજમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ આપવાથી મોટા તથા નાના પાયાપરની ખેતીના ફાયદાઓનો સામટો લાભ લઈ શકાય.

પ્રકરણ ૧ ઉપર પ્રશ્નો. જમીન.

૧. દ્રવ્યઉત્પાદનના ત્રણ આવશ્યકો કયા ?
૨. દ્રવ્યઉત્પાદનમાં જમીન વગર ચાલે ઝ્મિમ નથી ઝ્મિ બતાવો.
૩. જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાના ક્ષય દેખાઈ આવતાં સાધનો કયાં છે તે કહો.
૪. મોટા તથા નાના પાયાપર ખેતીના ફાયદા ગેર ફાયદા ગણાવો.
૫. પોતાની માલકીની જમીન ખેડનારો ખેડુત તથા ગણેતી ખેડુત વચ્ચે શામોટે ભેદ ગણવો જોઈયે ?

૧. કોઈ ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથસ્વામિત્વનો હક રૂ. ૧૫૦ સારૂ વેચ્યો. એ પ્રમાણે એ ગ્રંથનું વિનિમય મૂલ્ય ઉપજાવું માટે એ દ્રવ્ય. એ દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં જમીન અને મુડીએ કંઈ ભાગ લીધો છે, અને લીધો છે તો કેવી રીતે ?

પ્રકરણ ૨. મેહેનત વિષે.

મેહેનત એ દ્રવ્યઉત્પાદનનું એક આવશ્યક છે.—પ્રવેશક પ્રકરણમાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું તે વખતે આપણે એક દાખલો આપી બતાવ્યું હતું કે એક ચીજ કોઈ અમૂક પ્રસંગે દ્રવ્ય ન ગણાય તેની તેજ કોઈ બિજા પ્રસંગોમાં દ્રવ્યમાં ગણાય. આપણે તે વખતે બતાવ્યું હતું કે જે ઠેકાણે પાણી કુદરતની મેહેરખાનીથી જોઈયે તેટલું સહજ મળે છે ત્યાં તેનું કંઈ વિનિમયમૂલ્ય હોતું નથી કારણ કે જે ચીજ મફત અને મેહેનત વગર મળે તેને કોઈ વેચાતી લેવા જાયજ નહિ. પણ જે જગ્યાએ જોઈતું પાણી મેળવવાને મેહેનત પડે છે ત્યાં પાણી તરત દ્રવ્યમાં ગણાય છે. તેજ પ્રમાણે જે બધી ચિજોને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે તે વાપરવા સારૂ તૈયાર કરવામાં ધણી જુદી જુદી જાતની મેહેનત કામે લાગેલી હોય છે. એક રૈયતી જેવી સાધારણ ચિજ બનાવવાને પણ જે બધી જુદી જુદી જાતની મેહેનતો કામે લાગે છે તે ગણાવતાં પણ પાર આવે નહિ. કોઈ એમ કહેશે કે એમાં શું ? રૈયતી બનાવવાને રાંધનારની મેહેનત કામે લાગેલી છે. એ વાત ખરી પણ રૈયતી તૈયાર કરવામાં જે બિજા બધી મેહેનતો કામે લાગેલી છે તેના પ્રમાણમાં રાંધનારની મેહેનત તો છોક નહિ જેવી ગણાય. અરુ જોતાં તો ઘઉં દળનારૈ, ઘઉં વાવનારૈ તથા લણનારૈ, જમીન ખેડનારૈ ખેડુત, ખેતીના હથિયાર બનાવનારૈ કારિગર કે જેણે હજ બનાવ્યો, જે ધાતુનો હજ બનાવ્યો હોય તે ધાતુ ખાણમાંથી કાઢાડનારા ખનકો, વળી ગાડાવાળા-એ, વાહાણવાળાએ, ખલાશિયા વીગરે સઘળા જે ઘઉંને જોઈતા હોય ત્યાં લઈ જવાને કામે લાગ્યા હશે તેઓ, વાહાણ આંધનારા-

એ એને એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં બિજા અસંખ્ય માણસો, એ બધાએએ રાટલી બનાવવામાં ભાગ લીધો છે એમ કહેવાય.

ઉત્પાદનમાં મેહેનત કેવી રીતે કામે લાગે છે. દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં મેહેનત જે કામ કરે છે તે “વસ્તુઓને જોઈતી જગ્યાએ મુકવાનું” અથવા “એક વસ્તુને બીજાની પાસે લઈ જવાનું” અથવા તેની પાસેથી ખસેડવાનું” છે એમ અર્થશાસ્ત્રી મીલ કહે છે. આ વ્યાખ્યાની વ્યાપ્તિ એટલી મોટી છે કે તેમાં ઉદ્યોગના સઘળા વિવિધ વ્યાપારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. “ત્યારે સૃષ્ટીમાં મેહેનત તો વસ્તુઓને ગતીમાં મુકવામાં જ હંમેશા કામે લાગેલી હોય છે; બાકીનું બધું પદાર્થના ગુણોથી તથા કુદરતના નિયમોથી થાય છે.”

આપણે જુઓ કે એક ઘર બાંધવું હોય તેમાં શી શી તરેહની મેહેનત કામે લાગે છે. પહેલું તો છંટો કેમ બનાવવામાં આવે છે? માટીને ઓઢી લાવી છંટવોડે લાવવામાં આવે છે; પછી તેમાં પાણી નાંખીને ખુંદી દાખીને તેના અમુક ઘાટના ચોસલાં બનાવવામાં આવે છે ને તે ચોસલાંઓને દેવતામાં મુકવામાં આવે છે. આટલું મેહેનત કરે છે પણ મૂળ માટીનું પેદા થવું અને દેવતાના સંયોગમાં આવવાથી તેનું પાકું થવું એ તો કુદરતના નિયમોથી થાય છે. તેમજ પાટિયાં શી રીતે બને છે. ઝાડ ઉપર કુહાડાનો ઘા કરવો પડે છે ને પછી તે પોડલા ઝાડના થડિયા ઉપર કરવત મુકવાથી પાટિયાં પડે છે. આ ઉપરથી સેહેજ જણાશે કે “પદાર્થને ગતિ આપવા શિવાય બીજું કોઈ રીતે માણસ તેના પર કંઈ અસર કરી શકતો નથી.”

કોઈ પણ ચીજ ઉપર કુશલ મેહેનત કામે લાગવાથી તેનું મૂલ્ય કેટલે દરજ્જે વધી શકે છે તેના ઘણા દાખલા ઘડિયાળો બનાવવાના વિવિધ વ્યાપારોમાંથી આપણને સેહેજ મળી આવશે. નાની ઘડિયાળોમાં સૂક્ષ્મદર્શકચંત્રથી જોઈ શકાય એવા ઝીણા જે સ્ક્રૂ વાપરવામાં આવે છે તેવા એક શેર સ્ક્રૂની કિંમત હંમેશા ૭ શેર સોનાની કિંમત જેટલી થશે. વળી દરેક નાની ઘડિયાળમાં જે વાળ જેવી કમાન વાપરવામાં આવે છે તે એવી બારીક હોય છે કે તેનું વજન એક શેરના તુલ્ય ભાગનું થાય છે પણ તેના પર બહુ ઝીણી કારીગરી વાપરવી

પડી હોયછે તેથી તેનું મૂલ્ય ઓછું તો વધી જાયછે કે એક શેર પોલા-
દના રાજિયાતી જે કિંમત થાય તેના કરતાં ૪૦૦૦ ઘણી કિંમત એક
શેર વજનમાં ચઢે તેટલી એ કમાનો લાભયે તો તેની થાય.

જો કે મેહેનત વગર દ્રવ્યનું ઉત્પાદન થતું નથી તોપણ એવી કેટ-
લીક મેહેનત છે કે જે ઘણી ઉપયોગી છે તોપણ દ્રવ્યના ઉત્પાદનમાં
કંઈ મદદ કરતી નથી. આવી મેહેનતને અનુત્પાદક મેહેનત કહેછે.
જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રિઓએ આપેલી અનુત્પાદક મેહેનતની વ્યા-
ખ્યાઓમાં એક ખીજ વચે ઘણા તફાવત છે. આમ થવાનું એક
કારણ એ છે કે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ “અનુત્પાદક” એ વિશેષણની
સાથે કંઈ દૂષણ રહેલું હોય એમ સમજે છે. પણ આ શબ્દથી
કંઈ દૂષણનો અર્થ આવેછે એમ સમજવાનું કંઈ કારણ નથી. એમ
સમજીએ ત્યારે તો એમ કહ્યું કે જીવતરનો યોગ્ય ઉદ્દેશ તે દ્રવ્ય
દ્રવ્યનું ઉત્પાદનજ છે. મીઠા ઉત્પાદક મેહેનતની આવ્યાખ્યા આપેછે,
“પદાર્થોમાં રહેલી અને સમાયેલી ઉપયોગિતા ઉત્પન્ન કરે તે મેહે-
નત ઉત્પાદક મેહેનત.”

પરોક્ષ રીતે ઉત્પાદક મેહેનત.—ત્યારે એવા સવાલ ઉઠેછે કે
શું શિક્ષકની મેહેનત અનુત્પાદક છે? નિશાળના શિક્ષકો કંઈ જાતે
પદાર્થોમાં રહેલી અને સમાયેલી ઉપયોગિતા ઉત્પન્ન કરતા નથી પણ
તેમની મેહેનતને લીધે ઉત્પાદક ઉદ્યોગ કરનારાઓની સંખ્યા ઘણી
વધેછે. આપણે ધારે એક મેહેતાજી કોઈ ગામના આજસ અને
દુર્ગુણમાં વખત ગાળતા પચાસ છેકરાઓને શિક્ષવી ઠેકાણે આણેછે.
જો હવે આમ થવાથી તે છેકરાઓ કંઈ સારે ધંધે ચડે તો તેમાંના
ઘણા ઉત્પાદક કર્મકારો થાય. તેમજ કોઈ માણસ એક ચંત્ર શોધી
કાઢે અને તેથી ખીજ માણસોની મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ
સાધણી વધે તો તે શોધી કાઢનારની મેહેનત શું અનુત્પાદક ગણવી ?
નહિજ. માટે એમ સમજવું જોઈએ કે મેહેનત એ રીતે ઉત્પાદક
અર્થ શકેછે. એક પરોક્ષ રીતે ને ખીજ પ્રત્યક્ષ રીતે. પહેલા વર્ગમાં
નિશાળોના મેહેતાજી, નવા શોધ કરનારાઓ, પોલીસના માણસો વિ-
ગરની મેહેનત આવી જાયછે. ખિજ વર્ગમાં વાહણો બાંધનારાઓ

મોઝિયો અને બિજ સધળા કે જેની મેહેનતથી પદાર્થોમાં રહેલી અને સમાયેલી ઉપયોગિતા ઉત્પન્ન થાયછે તે બધાની મેહેનત આવરો.

અનુત્પાદક મેહેનત. જે મેહેનત પ્રત્યક્ષ અગર પરોક્ષ રીતે લોક-સમસ્તનું વાસ્તવિક દ્રવ્ય વધારવામાં મદદ કરતી નથી તે અનુત્પાદક મેહેનત. નાટક કરનારાઓ, ગવૈયા તથા કથા કહેનારા વ્યાસ વિગરેની મેહેનત અનુત્પાદક છે. વ્યાસ બે ત્રણ મહિના સુધી કથા કહે તે મેહેનતથી દ્રવ્ય ઉત્પાદન થતું નથી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું થયે છે કારણકે તેટલી મુદત સુધી વ્યાસ જેટલા દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરે તેટલું શ્રેષ્ઠ જાયછે. વળી સાંભળવા બેસનારાઓનો તેટલો વખત જે દ્રવ્ય-ઉત્પાદનમાં વપરાતો હોય તો જે શાયદો થાય તે પણ અટકે છે. એકુત પણ તેની મેહેનત ચાલે ત્યાં લગી ખાયછે ખરે પણ તેની મેહેનત પુરી થઈ કે તેણે જેટલા દ્રવ્યનો ઉપભોગ કર્યો હશે તેના કરતાં પચાસ ઘણું વધારે નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. પણ વ્યાસ તો કથા કહી રહ્યા એટલે તેમાંથી કદ નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું નહિ પણ ઉલટું તે મુદતમાં તેમણે જે ખાધું તે છુટી પડ્યું. પણ કોઈ કેહેશે કે એમ કેમ, કથા પુરી થાયછે એટલે વ્યાસ મહારાજને સાંભળનારા તરફથી રૂપિયા મળેછે તેટલું તે કમાય છે ને એ તેની મેહેનતનું ફળ થયું. પણ એ તો રૂપિયા સાંભળનારાના ગજવામાંથી નિકળી વ્યાસ મહારાજના ગજવામાં પડ્યા કંઈ નવું દ્રવ્ય પેદા થયું નહિ.

કેટલીક વખતે ઉત્પાદક કર્મકારોની મેહેનત અનુત્પાદક નિવડે છે. ધારે કે એક મોટું કારખાનું બાંધવા માંડ્યું એવામાં કંઈ કારણસર તે કામ અધવચ અંધ રાખ્યું પડ્યું ને નકાસું થઈ પડ્યું તો તે કામ કરવામાં વાપરેલી મેહેનત દ્રવ્યઉત્પાદનમાં કેંઈ કામ લાગી નહિ, એટલે અનુત્પાદક નિવડી એમ કહેવાય. તેથી કેટલીક વખતે એક અમૂક વર્ગનાં કર્મકારો ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક નિવડશે તે એકદમ તેમના કરેલા કામનું પરિણામ જોયા શિવાય કહી શકાતું નથી.

કામની વેહેંચણી. મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઘણું કારણેને લીધે વધી શકેછે. તેમાં મુખ્ય કામની વેહેંચણી છે. કેટલાક ધંધાઓમાં ઘણા ક્રીંગરો કામ લાગેલા હોયછે ને તેમાંના દરેક જુદું જુદું કામ

કરેછે. એક ટાંકણી તૈયાર કરવામાં આશરે ૧૮ જાતની જીદી જીદી ક્રિયા કરવામાં આવેછે. પેહેલાં તો તાર બનાવવા, તેના અમૂક લંબાઈના કકડા કરવા, અણી કાઢવી, માથું બનાવવું ને તે કકડા પર બેસાડવું, ટાંકણીને ચળકાટ આપવો વિગરે. હવે ગમે તેવો હુશિયાર કારિગર જો પોતે જાતેજ આ બધું કામ કરે તો બાગ્યે દાહાડાની ૨૦ ટાંકણી થાય. પણ જ્યારે ઉપર બતાવેલું દરેક કામ જીદી જીદી માણસ કરેછે ત્યારે એવી રીતે કામ લાગેલા દસ કારિગરો એક દિવસમાં ૫૦,૦૦૦ ટાંકણીઓ બનાવી શકેછે; એટલે સરાસરી કહાડતાં દરેક માણસ દાહાડાની ૫૦૦૦ ટાંકણી બનાવી શક્યો એમ કહેવાય. આ ઉપરથી જાણીશો કે પેહેલાં જો માણસ દાહાડાની ૨૦ ટાંકણી બનાવી શકતો નહોતો તે કામની વેહેંચણીથી દિવસની ૫૦૦૦ બનાવી શકેછે. કામની વેહેંચણીના આર કાયદા છે. ૧. કારિગરની અપજતા વધે છે. ૨. કારિગરને એક કામ ઉપરથી બીજું કામ હાથમાં લેવાનું નહિ હોવાને લિધે વખત બચેછે. ૩. કારિગરનું એક ખાસ ક્રિયા ઉપરજ ચિત્ત ચોટવું રહેવાથી ચોગ્ય યંત્ર શોધી કહાડવાનો સંભવ વધેછે. ૪. દરેક કારિગર જો કામ સઉથી સરસ કરી શકતો હોય તે કામ ઉપરજ તેને લગાડાય છે.

પેહેલા કાયદાનું ઉદાહરણ. કારિગરની અપજતા વધેછે એ કામની વેહેંચણીનો મોટામાં મોટો ફાયદો છે. એક માણસને ફક્ત એકજ કામ કરવાનું હોય તેથી તે કામમાં તો તે એવો કસાયેલો ને અપજ થઈ જાયછે કે બીજાને આશ્ચર્ય લાગે. વિલાયતમાં ખર્મિંગ-હામ ગામમાં પેત બનાવવાનું મોટું કારખાનું છે, તેમાં કેટલાક મજૂરોને ફક્ત તૈયાર થયેલી પેનો સંખ્યામાંથી બાહાર કાહાડવાનુંજ કામ હોયછે. આ તેઓ એટલી તો આશ્ચર્ય કારક ઝડપથી કરેછે કે તેઓના હાથની ગતિ, જોનાર આંખવતી ધારીને બાગ્યેજ જોઈ શકે. આવી અપજતા કારિગરને જો ફક્ત એકજ કામમાં ચિત્ત પરોવવાનું હોય તોજ આવી શકે. આપણે અહિંયાપણ જોઈશું તો માલમ પડશે કે શહેરના સોનિયો ગામડાના સોની કરતાં ઘણી ઝડપથી કામ કરી શકેછે. તેનું કારણ એટલુંજ છે કે શહેરમાં કામની વેહેંચણી

હોયછે. ચિતરવાનું કામ હોયછે તે ચિતરનાર કરેછે; તાર ખેંચવાનું કામ તાર ખેંચનાર કરેછે; યુંથવાનું કામ યૈરાં કરેછે. એ પ્રમાણે કામની વેહંચણી થવાથી કામ જલદી થાયછે. ગામડાના સોનિયો અધું કામ પોતે કરેછે તેથી વાર લાગેછે એટલુંજ નહિ પણ ઘાટ સારો શોભીતો થતો નથી.

ખીજા ફાયદાનું ઉદાહરણ. કામ કરનારને એક તરેહનું કામ મુકી ખીજી તરેહનું કામ પકડવાનું ન હોવાને લીધે થતો પ્રાયદો રોજ રેલવે સ્ટેશન ઉપર જો થાયછે તે જોતાં મેહેન માલુમ પડશે. ગાડિયોમાંથી દિવા કાઢાડી લેતીવખતે એક માણસ ગાડી ઉપર ચડેછે ને ત્યાંથી દિવો લઈ નીચે ઉભેલા ખીજા માણસને આપેછે જે તેને દિવા મુકવાની ગાડીમાં મુકેછે. આ પ્રમાણે ઘાડી મિનિટમાં ત્રીસ, ચાળીસ દિવા ઉતારેછે. જો હવે એકજ માણસ આ અધુંએ કામ કરે તો ઉપરથી એત્રણ દિવા કાઢાડી નીચે મુકવા ઉતરવું પડે ને ખીજા લેવા પાછા ઉપર ચડવું પડે. એમ હોય તો એ મળીને જો કામ પાંચ મિનિટમાં કરી શકેછે તે એક માણસને કરતાં અડધા કલાકથી પણ વધારે વખત થાય.

ત્રિજા ફાયદાનું ઉદાહરણ. વળી કામની વેહંચણીને લીધે નવા યંત્રો શોધી કહાડવામાં આવેછે કે જેણે કરીને મેહેનત મેહેલી થાયછે ને ઝાંઝી વાપરવી પડેછે, અને એક માણસ ઘણા માણસનું કામ કરી શકેછે. જ્યારે વરાળ યંત્ર પેહેલવેહેલાં થયાં ત્યારે તેમાં એક ઢાંકણું વખતસર ઊઘાડવા વાસવાને એક છેાકરો રાખવામાં આવ્યો હતો. તેને પ્રકત તેજ કામ હતું અને તેણે એમ વિચાર કર્યો કે જો એ ઢાંકણું જોઈયે તે વખતે એની મેજે ઊઘડે વસાય તો મને અધી વખત રમવા મળે. તેથી તેણે તે ઢાંકણાને તે યંત્રના એક ખીજા ભાગ સાથે એવી રીતે દોરીથી જોડ્યું કે તે ઢાંકણું પોતાની મેજે જોઈયે તે વખતે ઊઘડવા વસાવા માંડ્યું. આવી રીતે જ્યારે એક માણસને ફક્ત એકજ કામ ઊપર હમેશાં ચિત આપવાનું હોય છે ત્યારે મેહેનત અ-આવવા વિગેરેના લાભથી નવા યંત્રો શોધી કહાડવાનો સંભવ વધેછે.

ચોથો પ્રાયદો એ છે કે કામની વેહંચણી કરવાથી દરેક કારિગ-

રને જે કામ તે સજીવી સારૂ કરી શકતો હોય તે સોંપાયછે. પાંચ રૂપિયાના રૌજની કિંમતનું કામ કરનાર માણસને અડધા રૂપિયાના રૌજની કિંમતનું કામ કરવા રાખવામાં ધણુંજ નુકશાન થાયછે. આપણે સુથાર એસાડિયે ને તેને લાકડાં ખસેડવા વિગેરે પરચુરણ કામ કરવાને મજૂર આપિયે નહિ પણ બધું કામ તેને પોતેજ કરી લેવાનું કહિયે તો શું થશે? ત્રણ આના રૌજનો મજૂર જે કામ કરત તે કરવામાં દસ આના રૌજનો સુથાર રૌકારો. આમ કરવાથી અજ્ઞાન લોકો ધારે કે મજૂરનો રૌજ બચ્યો પણ એમ સમજતા નથી કે સુથારનો જેટલો વખત મજૂરનું કામ કરવામાં ગયો તે વખતે પણ એની તો મજૂરી દસ આનાના રૌજ લેખે ચડી ને મજૂર હોત તો તેની ત્રણ આનાના રૌજ લેખે ચડત.

કામની વેહેંચણીને લીધે થતા એક એ ગેરફાયદા પણ અહિંજ કહી નાંખવા બેઠયે. ધારે એક ખરાદી છે કે જે કૃષ્ત પુરશિયોના આગલા પાયાજ તૈયાર કરેછે. હવે એ તો કૃષ્ત નમુના પ્રમાણે દરેક અઠવાડિયે પાયાની અમૂક સંખ્યા બનાવ્યો જાયછે. આખી પુરશી મજબૂત, દેખાવડી, અને એસવા લાયક થશે કે નહીં તે બાબતનો એને માથે કંઈ જુમ્મો રહેતો નથી. કામની વેહેંચણીને લીધે દરેક માણસ પોતાનાજ કામપર ધ્યાન આપેછે અને તેથી જુદા જુદા માણસોએ તૈયાર કરેલા બધા ભાગ એકઠા થઈને આખી ચીજ કેવી થશે તેના જુમ્મો કોઈને માથે રહેતો નથી અને તે કારણથી કારિગરની અકલની તથા નજરની ખુબી વધતી નથી. વળી કામની વેહેંચણી ધણીજ થવાને લીધે મજૂર એક નિર્જિવ ચંત્ર જેવો થઈજાયછે. એક અમૂક જાતની ક્રિયા તે ધણીજ ચપજતાથી કરેછે ખરૌ પણ જો તેના કામમાં જરા પણ ફેરફાર કરવામાં આવે તો તેની ચતુરાઈ નકાબી થાયછે ને તે કંઈ ઉપયોગનો રહેતો નથી. કુદરતી રીતે તેની બુદ્ધિ સારી હોય તોપણ કામની વેહેંચણી અત્યંત થવાને લીધે તેના રૌજના કામથી તે જરા પણ ખિલતી નથી. કારીગરને કેલવણી આપ્યાથી આ ગેરફાયદો કેટલેક દરજ્જે કમી થાયછે.

અબાધિત વેપાર એ કામની વેહેંચણી છે.—જુદી જુદી પ્ર-

જામ્મી વચેના વેપાર ઉપર જે કૃત્રિમ અડચણો નાંખેલી હોય તે કાઢાડી નાંખવાથી દરેક દેશને પોતાને જોયતી દરેક ચીજ જાતે તૈયાર કરવાને બદલે જે ચીજો પોતે ધણી સારી રીતે બનાવી શકતા હોય તેના ઉપરજ મેહેનત કામે લગાડવાનો પ્રસંગ મળેછે.

સહોદ્યોગ. મેહેનતની વેહેંચણી કરતાં પણ સહોદ્યોગથી મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારે વધી શકેછે. સહોદ્યોગ અંટલે “ધણાનું બેયુ કામે લાગવું”. કોઈ કામ કરવા બે સાથે મેડે તો તે બે મળી અંકેક જુદો કરે તેનાથી બમણુંજ કામ કરી શકેછે. અમ નહિ પણ ધણી વખત ત્રણ ચાર ધણુંકે અંકેકથી વધારે પણ કરી શકેછે. અંકેક મોટા વાહાણનું લંઘર ઉંચું ચડાવવામાં ધણા માણસોની મેહેનતની જરૂર પડેછે ને તેમ કરવાથી મુકાબલે ધણા થોડા વખતમાં તે કામ થાયછે. જે અંકેકજ માણસ પોતાની મેળે લંઘર ઉંચું ચડાવવા મેડે તો તેની મેહેનત શ્રેષ્ઠ જાય.

સહોદ્યોગ બે જાતનો છે. (૧) કેવલ સહોદ્યોગ અંટલે જ્યારે બે ચાર અથવા વધારે માણસો અંકેકઠા મળી અંકેકજ કામ કરેછે તે; જેમ કે ઉપર આપેલા દાખલામાં ધણા માણસો અંકેક વજન ઉત્તરવામાં કામે લાગેલા હોયછે.

(૨) મિશ્ર સહોદ્યોગ. અંટલે જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા ધંધાઓમાં અંકેક બીજાને સહાય કરેછે તે. આપણે જોઈયે છિયે કે અંકેક લુગડાનો કકડો તૈયાર કરવામાં કેટલી તરેહની મેહેનત કામે લાગેલી હોયછે. આ દાખલામાં જુદી જુદી રીતે અને જુદી જુદી જગ્યામાં કામ કરતી જુદી જુદી પ્રકારની મેહેનત અંકેક બીજાને સહાય કરેછે. જે લોકો રૂ વાવે છે ને તૈયાર થયેલી ગાંસડિયો બાંધી મુંબઈ ચડાવેછે, ત્યાં પહોંચ્યા પછી જે કારિગરો અંકેક રૂનું કપડું બનાવવાને વિવિધ પ્રકારની મેહેનત કરેછે, આ બધા અંકેક કકડો તૈયાર કરવામાં અંકેક બીજાને પોતાની મેહેનતથી સહાય કરેછે. તેવીજ રીતે ગામડાના ખેતી કરનારાઓ ને શહેરના વણકરો અને બીજી ચીજો બનાવનારાઓ અંકેક બીજાને જોઈતી ચીજો તૈયાર કરી આપીને મિશ્રસહોદ્યોગ કરેછે. ખેતી કરનારા માણસો પોતાના અપ કરતાં વધારે ઓ-

રાક તૈયાર કરી રોહિરના લોકોને પુરો પાડે છે. ને તેના બદલામાં રોહિરના લોકો લુગડાં વગેરે બીજી ચિજો પોતાના બપ કરતાં વધારે ઉત્પન્ન કરી ખેતી કરનારા માણસોને પુરી પાડે છે.

ઓળખે અને સાંચાચો મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ધણીજ વધારે છે. એવો કંઈપણ ઉદ્યમ નથી કે જેમાં ઓળખ વગર ચાલે. ગમે તેવી અનાડી ખેતી માટે પણ કોદાળો જોઈશે ને ગમે તેવું સાધારણ શીવવાનું કામ પણ સોય વગર ચાલશે નહિ. જેમ દેશમાં વિદ્યા ને જ્ઞાનનો ફેલાવો થતો જશે તેમ દરેક જાતના ઉદ્યોગમાં સાંચાચો વધારે વાપરવામાં આવશે. સાંચાચો મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ બેરતિ વધારી શકે છે. એક તો સાંચાચો દાખલ થતાં પેહેલાં જે કામ માણસોની મેહેનતથી કરવું પડતું તે તેમની સહાયથી થાય છે, જેમ કે શિવવાના સાંચા. બીજું એકે માણસો પોતાની મેજે કરવાને કોઈદિવસ શક્તિમાન થાય નહિ એવું કામ સાંચાથી થાય છે; જેમકે આગગાડીને કલાકમાં પચાસ સાઠ ગાઉ તાણીજવી. પેહેલી રીતમાં જે કામ કરવાને પ્રથમ ધણા માણસો જોયતાં તે હવે સાંચાની મદદથી થોડા માણસો કરી શકે છે. આમ થવાથી તેવા કામમાં જે વધારે માણસો કામે લાગેલાં હતાં તે બીજાં કંઈકામો કરવાને સારૂ નવરાં થાય છે. બીજી રીતમાં નવાજ ઉદ્યોગો બીકજો તો આ પ્રમાણે નવરા પડેલા લોક તેમાં કામે લાગી શકે.

મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ કર્મકારની નિપુણતા, બુદ્ધિ, સદાચાર અને વિશ્વાસ્યતાથી વધે છે.—કારિગરની નિપુણતાથી મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધે છે એ વાત એવી તો સ્પષ્ટ છે કે તેનો દાખલો આપવાની પણ જરૂર નથી. કેટલાક ધંધાઓમાં જોઈતી નિપુણતા મેજવવાને કેટલાક વર્ષ લગી ધ્યાનથી શિખવું પડે છે.

કર્મકારની બુદ્ધિ.—અજ્ઞાન અને બુદ્ધિવગરનો કારિગર પોતાનું કામ ક્રૂર રૈજને દિઠે રસ્તે કર્યો જાય છે. તે જોઈતું શિખ્યો હોય તેથી વધારે જરાપણું કરી શકતો નથી, ને પોતાના કામમાં જરાપણું સુધારો કરવાનું તેને સુઝતું નથી. તે જે ધંધામાં કામે લાગ્યો હોય છે તે જો કોઈ વખતે મંદ પડ્યો ને તેથી તેનો રૈજગાર બંધ

થયો તો તે વખતે તે કંઈ ખીજું કરી રાકતો નથી ને ખેતે તથા પોતાના કુટુંબને બીજા માંગવા નીકળવાનો વખત આવેછે.

કર્મકારનો સદાચાર. દરેક જાતના અમિત આચારથી અંગ-અળ ઓછું થાયછે. હંમેશા દારૂ પીનારો માણસ બાનમાં હોય તોપણ ધાતું ખરું કંઈ સખત મેહેનત કરી રાકતો નથી ને અમિતાચારની ટેવોથી અકાળક્ષિણતા અને મૃત્યુ થાયછે. કર્મકારની શુદ્ધિ ને સદા-ચાર વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે. શુદ્ધિહીન માણસ માનસિક આનંદ ભોગવી રાકતો નથી અને નિરૂપદ્રવ ગમતોની તુલના બાગ્યેજ કરી શકેછે. કેળવણીનો ફેલાવો અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણુ તેમજ ખીજી રીતિ જોતાં પણ ઘણો અગત્યનો છે. કેળવણીથી શુદ્ધિ ખુલેછે ને તેથી કર્મકાર વધારે સમર્થ થાયછે; વળી તે વધારે મિતાચારી થાયછે કારણ કે કેળવણીથી તેને આરોગ્ય તથા નિરૂપદ્રવ ગમતો તથા વિનોદ જોડે-છે. દરેક દેશમાં નીચ વર્ગના લોકોમાં જેમ કેળવણી પ્રસરતી જાયછે તેમ દારૂ પીવા વિગરે દુર્ગુણો ઓછા થતા માણસ પડેછે.

કર્મકારની વિશ્વાસ્યતાથી દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં ઘણો ફેર પડેછે. કર્મકાર ઉપર વિશ્વાસ ન હોવાને લીધે તે બરોબર કામ કરેછે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખવાને માણસો રાખવાં પડેછે. હવે જો કર્મ-કારો વિશ્વાસ રાખી રાકાય એવા હોય તો દેખરેખ રાખનારા માણસો રાખવા ન પડે ને તે માણસોની મેહેનત ખીજા કંઈ કામમાં કામે લગાડી રાકાય. વળી એમ પણ નક્કી સમજવું કે જે કર્મકાર ઉપર દેખરેખ રાખવાની જરૂર પડેછે તે ગમે તેટલી સખત દેખરેખ હોય તો પણ ગમે તેમ કરી લાગ જોઈ રસળવાનોજ. એવી માં આવું હમેશાં બનેછે કેમકે તેમાં એટલી બધી જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોયછે ને એટલી લાંખી જગ્યા ઉપર કર્મકારોને છુટા છુટા કામ કરવાનું હોયછે કે બધેડોકાણે સખત દેખરેખ રાખી રાકાતી નથી.

આ વિષય પુરો કરતાં પહેલાં મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારનારા કારણો ૫મી ગણવી જવા એ ઠીક છે. આ કારણો એ પ્રકારનાં છે.

પદાર્થગત

અને

માનસિક.

કામની વેહેંચણી }
સહોદ્યોગ. }
સાંચાઓ અને }
ઓજાર. }

કર્મકારની

{ નિપુણતા.
{ શુદ્ધિ.
{ સદાચાર.
{ વિધારયતા.

આપણે ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક મેહેનત વિષે કહી રહ્યા. હવે ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વ્યય શું તે સમજવાની જરૂર છે.

ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વ્યય.—ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક મેહેનત વચ્ચેના તફાવત બરોબર ધ્યાનમાં રાખવાથી એમ લાગશે કે ઉત્પાદક કર્મકાર તે ઉત્પાદક વ્યય કરનાર ને અનુત્પાદક કર્મકાર તે અનુત્પાદક વ્યય કરનાર છે. ઉત્પાદક કર્મકારનો સઘળો વ્યય કંઈ ઉત્પાદક નથી પણ જે વખતે તે ઉત્પાદનમાં કામે લાગેલો હોયછે તે વખતે તેનું પોષણ કરવામાં જેટલું વપરાયછે તેટલાનોજ ઉત્પાદક વ્યય થયો એમ કેહેવાય. સઘળા વૈભવના પદાર્થોનો વ્યય અનુત્પાદક રીતે થાયછે, કારણ કે તેમના ઉપયોગથી કંઈ નવું દ્રવ્ય ઉત્પાદન થતું નથી. સઘળો ખર્ચાડ અનુત્પાદક વ્યય છે ને કેટલાક લોકો ધારેછે કે તેથી પ્રજાને ફાયદો છે તેમ નથી પણ ઉલટું નુકશાન છે. કૃષ્ત સ્ત્રીજોના વ્યયથીજ જો પ્રજાને ફાયદો થતો હોય, પછી તે વ્યય ઉપયોગી હોય કે નિરૂપયોગી, તોપછી કોઈપણ પ્રજાને દ્રવ્યવાન થવાનો રસ્તો ધણીજ સેહેલો થઈ ગયો. કૃષ્ત ધરખાર પાડી નાંખવા, માલમલકત બાળી નાંખવી એટલે દ્રવ્યજ દ્રવ્ય. એમાં કંઈ શક નથી કે એમ કરવાથી સુધાર કડિયા વગેરેના ધંધામાં એકદમ તેજ આવશે. પણ તેમને જે ફાયદો થશે તે સર્વ લોકોને નુકશાન થઈનેજ. પણ આવી જૂલ હરરોજ ઘણા માણસો કરેછે. તેના એક દાખલો થોડા દિવસ ઉપર અમારા જીવામાં આવ્યો હતો તે અહિં દાખલ કરિયે છિયે. એક ગૃહસ્થને ઘેર એ બેહેનો બેઠી બેઠી વાતો કરતી હતી એટલામાં તેમાંની એકનો છોકરો ત્યાં લાકડીવતી રમતો હતો તેણે તે લાકડી મારી પાસે પાણીનો ગોળો હતો તે ભાગ્યો. એટલે તેની માએ તેને મારવા માંડ્યો. ત્યારે બીજી બેહેને કહ્યું કે “હવે જવાદે દુનિયામાં એમજ ચાલેછે, એકને નુકશાન તો તેથી બીજાને ફાયદો; એમ ગોળા ભાગતા ન હોય તો કુંભારની રોજ કેમ ચાલે.” હવે આ કેહેવામાં કેટલી જૂલ રહેલી છે તે આપણે તપાસિયે. ધારો કે નવો ગોળો લાવવાના એ આના પડેછે. ત્યારે પેલી બેહેનના કેહેવા પ્રમાણે કુંભારને એ આના મળશે ને તેથી તેમના ધંધાને તેટલું ઉચ્ચત્તન મળશે. એ તો બરોબર છે, એમાં કંઈ ખોટા કહાડવા જેવું નથી. પણ જો એમ સમજવામાં

આવતું હોય કે ગોળા ભાગવા એ સારી વાત છે, ને તેથી સામાન્ય રીતે ધંધારોજગારને ઉત્તેજન મળેછે, તો આપણે કેહેલું જોઈએ કે એમ સમજવામાં ફક્ત ઉપરથી દેખાતી વાતનો જ વિચાર કરેલાં છે, ને જે વાત એકદમ દેખાઈ આવતી નથી તેના પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.

એ કોઈ જિતું નથી કે જો ગોળો લાવવાને એ આના કાહાડવા ન પડ્યા હોય તો એ એ આનાની ટોપી અથવા એવું કંઈ આણત.

હવે આમ થવાથી સામાન્ય રીતે ધંધારોજગાર પર શી અસર થઈ તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ગોળો ભાગવાથી કુંભારના ધંધાને એ આનાનું ઉત્તેજન મળ્યું; આ વાત તો તરત નજરે ચઢેછે.

જો ગોળો ન ભાગ્યો હોત તો ટોપી બનાવનારાઓના અથવા એવા બીજા કોઈ ધંધાને એ આના જેટલું ઉત્તેજન મળત. આ વાત ઉપર ઉપરથી જોતાં નજરે ચઢતી નથી. ત્યારે જે વાત તરત દેખાઈ આવેછે, ને જે એકદમ સુઝી આવતી નથી તે બંનેનો વિચાર કરતાં એમ તરત લાગશે કે ગોળા ભાગે કે ન ભાગે તેથી સામાન્ય ધંધારોજગાર ઉપર અથવા દેરામાં કામે લાગેલી કુલ મેહેનત ઉપર કાંઈ પણ અસર થતી નથી. પણ જોનો ગોળો ભાગ્યો તેના ઉપર શી અસર થઈ તેનો વિચાર કરીએ. ગોળો ભાગ્યો ત્યારે તેના ઘરમાંથી એ આના ગયા ને અસલ ગોળો હતો તેવો ગોળો આવ્યો. ઘરમાં કંઈ નવી ચીજ આવી નહિ.

જો ગોળો ભાગ્યો નહોત તો એ આના ટોપી લાવવામાં જાત પણ ગોળો ને ટોપી એ વાપરવા મળત.

હવે જોનો ગોળો ભાગ્યો તે લોકસમાજમાંનું એક માણસ છે, તેથી સમગ્રે વિચાર કરતાં ને આપ્પા લોકસમાજને કામ લાગતી ચીજો અને તેની મેહેનતની ગણના કરતાં લોકસમાજને ભાગેલા ગોળાના મૂલ્ય જેટલું નુકસાન થયુંછે, એમ માલુમ પડશે.

આ ઉપરથી બગાડ અને એરાઆરામમાં થતા ઉડાઉ ખર્ચને સારું હમણાં કેહેવામાં આવેછે કે તેથી વેપારના હકમાં ઠીક છે તે કેહેલું કેટલું એવકુફી ભરેલું છે તે સહજ માલુમ પડશે. ઉડાઉ માણસના વગર વિચારી ખર્ચથી લોકસમરતને કંઈ પણ ફાયદો થતો નથી

એ અતાવવાને અર્થશાસ્ત્રનું સેહેજ સાજા જ્ઞાન પણુ અસ થશે. પણુ આ આખતનું વધારે વિવેચન મુંડીના વ્યાપાર સમજાવ્યા વગર થશે નહીં. આમ કરવામાં અર્થશાસ્ત્રની એક ખીજી શાખાનો આરંભ થાયછે, તેથી તેવિશે આવતા પ્રકરણમાં કહીશું.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. મેહેનતવિષે.

૧. દ્રવ્યઉત્પાદનમાં મેહેનત વગર ચાલે એમ નથી એ ખતારી.
૨. રોટલી જેવી ચીજ પેદા કરવામાં જે જુદી જુદી પ્રકારની મેહેનતની જરૂર પડેછે તેમાંની કેટલીક ગણાવો.
૩. ઉત્પાદનમાં મેહેનત યથાર્થ રીતે શો ભાગ લેછે તે ખતાવો.
૪. ઉત્પાદક મેહેનત કોને કેહેવી ?
૫. ખતાવો કે કેટલીક અનુત્પાદક મેહેનત પરોક્ષ રીતે ઉત્પાદક હોયછે.
૬. મેહેનતની વેહેંચણીથી શી રીતે તેની ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે ?
૭. મેહેનતની વેહેંચણીના ફાયદા ખતાવો.
૮. તેથી યતા કંઈગેર ફાયદા છે ને હોય તો શા ?
૯. ખતાવો કે અખાધિત વેપાર ફક્ત કામની વેહેંચણી છે.
૧૦. સહોદ્યોગ એટલે શું ? કેવળ અને મિત્ર સહોદ્યોગની વ્યાખ્યા આપો.
૧૧. સાંચાથી મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ કેવી કેવી રીતે વધેછે ?
- ૧૨ મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાના કયાં માનસિક કારણો છે ?
૧૩. ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક વચ્ચે એટલે શું ?
૧૪. એક દાખલો આપી ખતાવો કે અનુત્પાદક વચ્ચથી લોક સમસ્તની આખાદાની વધતી નથી.

૧. એક નિરાખિયાને માસ્તરે શિક્ષા દાખલ નરસિંહ મેહેતાનું મામેં લખવાનું કહ્યું. એ લખવાની મેહેનત ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક ?

૨. ક્રિકેટની રમતમાં કેવી પ્રકારનો સહોદ્યોગ છે ? તથા માણસના શરિરના અવયવોમાં કેવી તરેહની મેહેનતની વેહેંચણી છે ?

૩. રમતોમાં મેહેનતની વેહેંચણી અને સહોદ્યોગથી શા ફાયદા થાયછે ?

૪. ક્રિકેટની રમતમાં, રમનારાઓ શિવાય ખીજા કોઈના સહોદ્યોગની જરૂર છે ?

૫. બહુનમાંની હવા દ્રવ્ય કેહેવાય ? જવાબના કારણ આપો.

૬. સોક્રાટાં બાજીની રમતમાં રમનારાઓ શિવાય ખીજા કોઈના સહોદ્યોગની જરૂર છે ?

૭. હુકો પિવો એ દ્રવ્યનો ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક વ્યય છે ?

૮. ધારો કે એક મોટો ધરતીકંપ થવાઈ મુંબાઈ શહેરના બધાં ઘર પડી જાય તો એથી કંઈ વેપારને ફાયદો થશે ?

૯. ધારો કે સુરંગથી મુંબાઈનું નવું બોરીબંદર રોશન ઉડાવી દિધું હોય તો તેથી વેહેપારને ફાયદો કે નુકસાન ?

૧૦. ધારો કે તમારાથી એક દુધનું તામકું દોલાઈ ગયું; આની દ્રવ્ય ઉપર શી અસર થશે?

૧૧. ધારો કે દુનિયામાં માણસો બિનકુલ મરતાં બંધ થયાતો છાજ વેચનારાની શી વળે થશે ?

પ્રકરણ ૩ મુડીવિષે.

મુડી અને નાણાં તે એકજ એમ સમજવું એ મોટી ભૂલ છે. નાણાં એજ મુડી એમ હોય તો આપણે જે કહી ગયા કે મુડી દ્રવ્યઉત્પાદનનું એક આવશ્યક છે તે વાત ખોટી પડશે. દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં નાણાં જાને કંઈ કામ લાગતાં નથી. આપણે પેહેલાં નાણાંના ઉપયોગ અને વ્યાપાર સમજાવી ગયા તે ધ્યાનમાં રાખવાથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે કે નાણાં અને દ્રવ્ય કે મુડી એ કંઈ એકરૂપ નથી. એ વાત બુલી જવી ન જોઈએ કે નાણાં તે મૂલ્યનું એક માપ છે અને વિનિમય કરવાનું એક સાધન છે એટલે તે ખીજી સઘળી વસ્તુઓના મૂલ્યની ગણના કરવાને માપ તરીકે સાર્વજનિક સંમતીથી પસંદ કરેલી વસ્તુ છે ને તેથી તેનો સઘળી વસ્તુઓ સાથે વિનિમય કરી શકાય.

મુડીની વ્યાખ્યા.—દ્રવ્યનો જે ભાગ ભવિષ્યમાં દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં કામે લગાડવા સારૂ બચાવવામાં આવેછે તે મુડી.

ઉત્પાદનમાં મુડી જે કામ કરેછે તેનો એક દાખલો. પેહેલેથી

એકઠા કરેલા દ્રવ્યમાંથી જો કર્મકારેને મદદ ન મળતી હોય તો એતી-
વાડીની ક્રિયાઓ થઈ શકે નહિ. ખી વાચ્યા પછી તેનાં દાણા થઈ તેના
રોટલા થઈ ખાવાના કામમાં આવતાં તે કેટલા મહીના નિકળી જાય.
આ ઉપરથી જણાશે કે કર્મકારે જે સીજ ઉત્પન્ન કરવામાં કામ
લાગ્યા હોય તે ઉપર તેઓ રહી શકે નહિ. પણ તે સીજ ઉત્પન્ન
થતાં લગી પોતાની અગર ખીજની મેહેનતથી પેહેલાં ઉત્પન્ન
થયેલાં દ્રવ્યમાંથી તેમને ખાવા મળવું જોઈએ. આ દ્રવ્ય તે મુડી.
પેહેલાં ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય હવે પછીના દ્રવ્યઉત્પાદનમાં કેટલું કામ
બજાવેછે તે આપણા ગામડાંઓમાં ચાલતી રીત ઉપરથી સેહેજ
માણસ પડશે. એકાદ અસલ તો ઘણું ખર્ચ પોતાના કર્મકારેને તે-
મની મેહેનત સારૂ પૈસા આપવાને બદલે ગયા વર્ષના પાકમાંથી
ભરી રાખેલા દાણા આપતા. હજુ પણ કેટલેક ડોકાણે આ પ્રમાણે
ચાલેછે. પણ હવે ઘણે ખર્ચે ડોકાણે એકાદ પેહેલા વર્ષની પેદારાના
દાણા આવી રીતે ખીજ વર્ષની પેદારામાં કામે લગાડેલા કર્મકારેને
મેહેનતાણુ તરીકે આપવાને બદલે કર્મકારેને મેહેનત બદલ નાણું
આપતા શિખ્યાછે. ત્યારે પ્રથમ એકઠા કરેલા દ્રવ્યની હવે આ
નાણું સંજ્ઞા છે. દ્રવ્યઉત્પાદનમાં પ્રથમ પેલા દાણા જે મદદ કરતા
હતા તેજ હવે આ નાણું કરેછે. ત્યારે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી
જોઈએ કે જે દ્રવ્ય ઉત્પાદક કર્મકારેને મેહેનતાણુ તરીકે આપવામાં
આવેછે તે મુડી; અને તે હવે પછી થવાના ઉત્પાદનમાં કામે લા-
ગેલા કર્મકારેનું પુરું કરવામાં વપરાવાથી ઘણું અગત્યનું કામ કરે-
છે. પણ એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે મેહેનતાણુ તરીકે આપતા
નાણું કંઈ મુડી નથી પણ તે નાણુંવતી જે અનાજ, લુગડાં વગેરે
વેચાતી આણવામાં આવેછે તે મુડી. સોનું રૂપું જતે કંઈ મેહેનત કર-
નારાઓના ભરણ પોષણમાં ખપ આવતાં નથી. જો તે આપવાથી
તેને બદલે અન્ય પાણી વગર જે સીજ પર હાંદગીનો આધાર છે
તે ન મળતી હોય તો તે કેવળ નકામાં છે. એક સમયે એક લ-
શ્કરે પરમુલુકમાં જઈ એક શહેરને ઘેરે ઘાલ્યા હતા ત્યાંથી તેમને
એકદમ નાસવું પડ્યું. તે એવી સંકટામણમાં આવી ગયા હતા
કે નાસતાં સાથે લઈ જવાનો સામાન જેમ અને તેમ ઓછો કરવા

સાર નાણાંની પેઠી પણ નાંખી દીધી. તેમનાં કેટલાક શિષ્યાઓએ
એકદમ પૈસાદાર થવાના વિચારથી તેમાંથી પોતાના ખીસાં વીગરે
બરાબ તેટલા સોનાવતી બરી લીધાં પણ આખરે તે લોકોને તે
નાણાં નાંખી દેવા પડ્યાં કારણ કે તે રાખવાથી તેમનું દુઃખ જરા
પણ ઓછું થાય તેમ ન હોતું, કેમકે દુશ્મનનાં મુલકમાં તેમને કોઈ
કંઈ આપે નહિ. ઉલટો એટલો મફત બાર ઉચકીને નાસવાથી
હેરાન થયા એજ ફાયદો. આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે જો
નાણા આપી તેને બદલે માણસને આવશ્યક ને સુખ આપનારી સીને
ન મળે તો નાણાં નકામાં છે.

કેટલાક એમ તકરાર ઉઠાવે છે કે મુસારો મુડીમાંથી અપાય છે,
એમ કેહેવું એ બૂલ ભરેલું છે. તેમનું કેહેવું એવું છે કે મહેનત
જે ઉત્પન્ન કરે છે તેના મૂલ્યમાંથી મુસારો અપાય છે એટલે મહેનત
પોતે પોતાને મળવાનો મુસારો ઉત્પન્ન કરે છે બેશક એ તો ખરું જ
છે કે છેલ્લે સરવાળે જોતાં મુસારો તેમજ નફો મહેનત અને મુડી
એકઠા મળી જે પેદા કરે છે તેના મૂલ્યમાંથી મળે છે. પણ જ્યાંલગી
મુડીવાળો આખા કામનું જોખમ પોતાને માથે રાખે છે અને કામ
લગાડેલા માણસોને તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સીજ બજારમાં મુકાય
તે પેહેલાં ઘણા મહિના ને કોઈ વખતે વર્ષો પેહેલાં અમુક દરખાણે
મુસારો આપે છે ને તે આ મુસારો તે સીજ આખરે નહિ વેચી
શકાય એવી નિવેડે તો પણ આપે છે ત્યાંલગી તો એ વાત સ્પષ્ટ
છે કે મુસારો મુડીમાંથી એટલે હવે પછી કરવાના ઉત્પાદનમાં મદદ
લાગવાના હેતુથી બચાવેલા દ્રવ્યમાંથી અપાય છે. ધારો કે આપણું
એક એતર છે તેમાં ડાંગર વાવવા ને સંભાળ રાખવા આપણે માણસો
પગાર આપી રાખીએ છીએ. આપણે એમ એવી આશાથી કરીએ
છીએ કે ડાંગરનો જે પાક થશે તેની કિંમતમાંથી આપણે આપેલા
મુસારો વળી રહેશે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત આપણને ફાયદો
રહેશે. પણ કેટલીક વખતે એમ અને કે આ આપણી ધારણા પુરી
પડે નહિ. ડાંગરને પુરતો વરસાદ કોઈ વર્ષ થાય નહિ ને તેથી
વાવેતર તમામ નકામું જાય. હવે જો મહેનતને તે જ સીજ પેદા કરે છે
તેના મૂલ્યમાંથી પ્રત્યક્ષ રીતે મુસારો મળતો હોય તો આવે પ્રસંગે

આપણી ડાંગર વાવનારા તથા ઉછિરનારા કર્મકારીને પદ્ધિ પણ મળે નહિ. પણ આપણે તો આપણી પાસેના પેહેલેથી એકઠા કરેલા દ્રવ્ય માંથી તેમને પગાર આપીએ છીએ. પછી પાક સારો નિવેડે કે ન નિવેડે તે આપણું નરિઅ.

મુસારાનું ભંડોળ. મુસારા આપવામાં વપરાતા દ્રવ્યને કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ મુસારાનું ભંડોળ નામ આપેછે. આ ઉપરથી એમ સમજવું નહિ કે દરેક મુડીવાળા માણસ પાસે એક આસ ભંડોળ હોયછે કે જે તેણે કોઈ બીજા કામમાં નહિ વાપરતાં મુસારો આપવામાંજ વાપરવું જોઈએ. પણ એ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું કે હમેશાં દરેક ધંધામાં ભારે ઉત્પાદન ન થઈ હોય તો મુસારામાં વપરાતું ભંડોળ, તેજ ધંધામાં બીજા કામ સારૂ જેવાં કે મકાનોમાં, સાંચાએમાં તથા કાચા માલમાં રોકાયેલી મુડીના એક અમુક પ્રમાણમાંજ હોયછે. તેથી જો કોઈ અમુક ધંધામાં મુસારા રાખાય બીજા કામમાં રોકાયેલી મુડીમાં વધારો થાય અને જો તે ધંધાની સ્થિતિમાં બીજી બધી રીતે કઈ ફેરફાર થયો ન હોય તો તે ધંધાના મુસારાના ભંડોળમાં પણ તેજ પ્રમાણમાં વધારો થવોજ જોઈએ.

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મુસારામાં વપરાતું દ્રવ્ય બધું ઉત્પાદક કર્મકારીનું પૂરું કરવામાં કામે લાગેછે એમ નથી. તેમાંના ઘણા ભાગ તો જે લોકોની મેહેનત કેવળ અનુત્પાદક છે તેઓમાં વહેંચાયેલો. મુસારાના ભંડોળનો જે ભાગ ઉત્પાદક મેહેનતનું પોષણ કરેછે તેટલોજ મુડી માટે મુસારાના ભંડોળના બે મુખ્ય ભાગ થાયછે:—(૧) જે ઉત્પાદક મેહેનતનું પોષણ કરેછે ને તેથી દેશની સામાન્ય મુડીમાં આવી જાયછે તે (૨) જે દ્રવ્ય ઉત્પાદન નથી કરતી એવી મેહેનતના પોષણમાં એટલે અનુત્પાદક અરચમાં વપરાયછે તે.

ઉત્પાદનમાં મુડી જે બીજી રીતની મદદ કરેછે તેનો દાખલો. મુડી દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં જે મદદ કરેછે તે ફક્ત કર્મકારીનું પોષણ કરવાનીજ નથી. જે બધું દ્રવ્ય ભવિષ્યમાં ઉત્પાદન કરવામાં કામે લગાડવા સારૂ રાખવામાં આવ્યું હોય તે મુડી. મકાનો, સાંચાએમાં, હથિયારો વિગેરે જે દ્રવ્ય ઉત્પાદનમાં મદદ લાગેછે તે પણ મુડીમાં ગ-

ણાય. કેટલાક ધંધાઓ ચલાવવામાં મોટા મકાનો અને કિંમતી સાં-
આકામ ઉભાં કર્યા વગર ફાયદો પડેજ નહિ. આપણે અહિંયા જે કા-
પડ વણવાનું કામ ચાલેછે તેનોજ દાખલો લો. તે ધંધો ચલાવનારને
કર્મકારોને રોજ આપવામાં મુડી વાપરી પડેછે તે શિવાય વળી મકા-
નોમાં, હથિયારોમાં અને સાંઆઓમાં મુડી રોકવી પડેછે. ધંધો ચ-
લાવનારનું જેટલું દ્રવ્ય હોય તેટલું બધું મુડી છે એમ ધારવું નહિ.
તેનાં દ્રવ્યનો કેટલોક ભાગ તો નાના પ્રકારના વૈભવના પદાર્થો લેવામાં વ-
પરાયછે. તેના દ્રવ્યના “જેટલા ભાગની તે નવા ઉત્પાદનમાં કામે
લગાડવાની યોજના કરેછે” તેટલી મુડી. મીલના કેહેવા પ્રમાણે “ઉ-
ત્પાદનમાં મુડીની મદદ તે કામને જરૂરિયાત આશ્રય, રક્ષણ, ઓળખ
અને સાહિત્ય આપવાની અને કામ ચાલે ત્યાં લગી કર્મકારોને આવા
વિગરે આપી પોષણ કરવાની છે. આ મદદ હાલ ચાલતી મેહેનતને
થઈ ગયેલી મેહેનત અને તેના ઉત્પન્નમાંથી લેવી જરૂરની છે. આ
ઉપયોગને માટે એટલે ઉત્પાદક મેહેનતને જે આવશ્યકો પેહેલથી જો-
ધયે છિયે તે પુરા પાડવા માટે જે જે વસ્તુઓની યોજના કરેલી હોય
તે મુડી.”

માલના બપ ઉપર મેહેનતના બપનો આધાર નથી. આ-
પણે કહીગયા કે કોઈ વેપારીનું જેટલું દ્રવ્ય તે વૈભવના પદાર્થો લેવામાં
વાપરેછે તે મુડીમાં ગણાય નહિ પણ જેટલું નવા ઉત્પાદનમાં કામે લ-
ગાડે તેજ મુડી કેહેવાય. પણ કોઈ એમ કેહેશે કે જે દ્રવ્યથી તે વૈભ-
વના પદાર્થો લેછે તેથી પણ મેહેનતનું પોષણ થાયછે; ધારો કે તે બાર
મહીને રૂ. ૫૦૦ ની શીત લે તો તેટલા રૂપિયા શીત બનાવનારા કર્મકારોના
પોષણમાં વપરાશે અને તેથી તેટલા રૂપિયાતેણે પોતાના ધંધામાં વાપર્યો
હોત તો તેને આપણે મુડી કહેત તેમ શીત લેવામાં વાપરેલા રૂપિયા પણ
મુડીમાં ગણવા જોઈયે.

આથી આપણે મુડી વિષેના એક ધોરી સિધ્ધાંત ઉપર આપ્યા
અને તે બહુ સારી રીતે મનમાં ઠસાવવાની જરૂર છે. તે સિધ્ધાંત
એ કે માલના બપથી મેહેનતનો પણ બપ થાયજે, એમ નથી.

મેહેનતના બપનો આધાર તો મેહેનતને મુસારે આપવામાં પ્રત્યક્ષ

રીતે જોટલી મુડી રોકાયેલી હોય તે ઉપર છે. માલના અપથી તે ક્રમ કંઈ તરફ મેહેનત કામ લાગશે તેટલુંજ નક્કી થાય છે.

એક દાખલો. ઉપર કહેલી વાત ખરી છે, એ એક દાખલો આપવાથી બહુ સારી રીતે જણાઈ આવશે. ધારો કે એક લુગડાં વણવાના કારખાનાનો માલિક રૂ. ૫૦૦ ની દરવર્ષે શીત કીનારી લે છે. હવે કેટલાક એમ કહેશે કે તે આવી રીતે શીત કીનારી લેવામાં રૂ. ૫૦૦ વાપરે કે શીત કીનારી લેવાને બદલે તેટલા રૂપિયા તે પોતાના ધંધામાં વધારે કારિગરો રાખવામાં વાપરે તેમાં શું ફેર પડવાનો હતો? તે પોતાનો ધંધો વધારવામાં રૂ. ૫૦૦ વાપરતો તો લુગડાં બનાવનારા કર્મકારોનું પોષણ કરવામાં તે રકમ વપરાત તેજ પ્રમાણે જ્યારે તે શીત કીનારી લે છે, ત્યારે શું શીત કીનારી બનાવનારા કર્મકારોના પોષણ કરવામાં તે રકમ કંઈ નથી કામ આવતી? જો તે શીત કીનારી લેવી બંધ કરી લુગડાં બનાવનારા વધારે રાખશે તો ફક્ત શીત કીનારી બનાવનારાએ ૫૦૦ રૂપિયા મળવાને બદલે તેટલી રકમ લુગડાં બનાવનારાએ મળશે એથી વધારે શો ફેર પડવાનો છે? આવા સવાલોનો ખરો જવાબ ગોઠી કહાડવા માટે, પેલો માણસ શીત કીનારી લેવી બંધ કરી ૫૦૦ રૂપિયા બીજા વધારે લુગડાં બનાવનારાએ મુસારે આપવામાં વાપરશે ત્યારે શું થશે તેનો ખરોખર વિચાર કરવો જોઈએ. શીત કીનારી બનાવનારો વેપારી શીત કીનારીનો અપ એમના થવાને લીધે જોટલો અપ એમના થયો હશે તે પ્રમાણમાં પોતાના ધંધામાં પેહેલાં કરતાં એમની મુડી રોકશે. હવે પોતાની ધરાકી આવી રીતે એમની થશે ત્યારે શીત કીનારી બનાવનારો વેપારી વધારે ઉડાડી થશે અથવા પોતાના માલનો અપ એમના થવાને લીધે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નવરી પડેલી મુડીમાંથી કંઈ આવક મેળવવાની તેની હ/ઠ્ઠા નહિ થાય એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી; માટે આપણે એમ ધારિયે છીએ કે તે પેલી નવરી પડેલી મુડી કોઈ બીજા ધંધામાં રોકશે. હવે આ મુડી કંઈ તેના પેહેલાં ધરાક (પેલો લુગડાં બનાવવાના સાંચાએનો માલિક) જે વતી હવે પોતાના વધારે રાખેલા કર્મકારોને મુસારે આપે છે તેજ નથી.

આતો ખીજી મુડી છે. એટલે આખરસરવાળે એમ થયુંકે પેહેલાં મેહે-
નતના પોષણમાં જે ૫૦૦ રૂપિયા વપરાતા હતા તેને બદલે હવે રૂ. ૧૦૦૦
વપરાવા માંડયા. શીત કીનારી બનાવનારા કર્મકારોને જે રકમ મળતી
હતી તેજ રકમ હવે લુગડાં બનાવનારાઓને મળવા માંડી એમ નથી
પણ લુગડાં બનાવનારાઓને તો નવી શેજી જગી અને શીત કીનારી
બનાવનારાઓને અપાતી મુડી હવે કોઈ ખીજી પ્રકારના કર્મકારોને
અપાવા લાગી.

ઘણા લોકોના મનમાં એમ હોયછે કે વૈભવના પદાર્થો લેવામાં થતા
અર્ચથી વેપારના હક્કમાં ફાયદો છે. આ ધારવું કેટલું જૂલ ભરેલું છે તે
ઉપરના દાખલાથી તરત દેખાઈ આવશે. વૈભવના પદાર્થો વપરાવાથી
મજૂરિયાત લોકોને કંઈ ફાયદો થતો નથી; અને જો એવા પદાર્થો વેચા-
તી લેનારને તે વેચાતી લેવાના પૈસા એતીવાડી જેવા કોઈ ધંધામાંથી આ-
વતા હોય તો કર્મકારોને બમાયું નુકસાન થાયછે. પ્રથમ તો ઉપર આ-
પેલા દાખલામાં બતાવ્યા પ્રમાણે જેટલી રકમના વૈભવના પદાર્થો લે-
વામાં આવે તેટલી રકમ મુસારાના ભેડાળમાંથી ઓછી થાયછે; અને
ખીજું એ કે દ્રવ્યનું ઉત્પાદન અને તેથી કરીને મુડીનું તૈયાર થવું પણ
અટકેછે.

ખીજો દાખલો. આ છેલો કહેલો મુદ્દો એક દાખલો આપવાથી ઘણી
સારી રીતે સમજાશે અને વળી તેથી માલનો અપતે મેહેનતનો અપ
નથી એ સિદ્ધાંતની ચથાર્થતા વધારે જણાશે. એકુત પોતાના ઘડું
પોતાને જોઈતી ખીજી ચીજો લેવા સારૂ વેચેછે. હવે જો આ ચીજોનો
અનુત્પાદક વ્યય થતો હોય તો બરોબર તેમના મૂલ્યજેટલી રકમ દેશ-
ની મુડીમાંથી ઓછી થશે; જો તેમનો ઉત્પાદક વ્યય થાય તો દેશની
મુડી વધેછે. એટલે પોતાના ઘડું બદલ આવેલા નાણાની જો એકુત
મુખમલ લાવે તો તેથી કોઈ પણ રીતે ઉત્પાદનમાં મદદ થતી નથી, ફક્ત
તેથી તેના પોતાના જીવને આનંદ તથા સંતોષ થાય તેટલુંજ. પણ તે
મુખમલ વપરાઈને નકામી થઈ કે એ ફળ થવાનું કે એટલું દ્રવ્ય વપ-
રાયું પણ તેમાંથી કંઈ નવું ઉત્પાદન નિપજ્યું નહિ. પણ જો ઘડું વેચ-
વાથી આવેલાં નાણાં એકુત પોતાના કર્મકારોને મુસારો આપવામાં

વાપરે તો કર્મકારો તે નાણું જીંદગીની આવશ્યક સીજો લાવવામાં વાપરશે અને તેમનો ઉત્પાદક વ્યય થશે કારણ કે તેનાથી ભવિષ્યમાં દ્રવ્યઉત્પાદનમાં મદદ કરતા કર્મકારનું પોષણ થાય છે.

મુખ્યમલ વેચાતી લેવાથી વેચાતી લેનારના જીવને આનંદ થાય છે તે શિવાય ખીજું કંઈ ફળ થતું નથી; પણ જે આપણે ખીજો ઉપયોગ બતાવ્યો તેમાં તો કર્મકારો બાજરી લાવી રોટલા કરી ખાય છે તેનું ફળ એક થાય છે કે દ્રવ્યનું પુનરુત્પાદન થાય છે. દ્રવ્યનો જે ભાગ વૈભવની સીજોનો છે તેનો ઉત્પાદક વ્યય થઈ શકે નહિ. તેથી વૈભવની સીજોના વ્યયથી દેશની મુડી ઘટે છે કારણ કે દ્રવ્યનો જે ભાગ ભવિષ્યમાં ઉત્પાદનમાં મદદ કરવા સારા રાખવામાં આવ્યો હોય તેજ મુડી. પણ કોઈ એમ કહેશે કે વૈભવના પદાર્થો વેચાતી લેનાર સીજોના વાંક નથી પણ તેવા પદાર્થો બનાવનારાઓ દેશની મુડી એકાદી કરે છે. પણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે વૈભવના પદાર્થોનો લેનાર કોઈ ન હોત તો તેને કોઈ બનાવત નહિ. માલના અપથી મુડી અને મેહેનતમાં વધારો થતો નથી પણ તેઓ કયે કામે લાગશે તેટલુંજ ફક્ત નક્કી થાય છે.

ત્રીજો દાખલો. ધારેકે કોઈની પાસે એક મૂલ્યવાન ચિત્ર છે તે વેચીને હીરા મોતી લેવાનું તે ધારે છે. જે તે તેમ કરે તો તેથી અથવા કોઈ અકસ્માતને લીધે તે ચિત્ર નાશ પામે તે તેથી હીરા મોતી લેવાનું અટકે તો તેથી પણ મુસારાના બંડોળ અને કર્મકારની સ્થિતિ ઉપર કંઈ પણ અસર થશે નહિ. જે ચિત્રનો નાશ થશે તો તેના મૂલ્ય જેટલા હીરા મોતીનો અપ એકો થશે. હીરા મોતીના દાગીના બનાવનારો માણસ પોતાના ધંધામાંથી તે પ્રમાણમાં મુડી ખસેડી લેશે; પણ તે સોવશા તેને ખીજું ટુકાણું મુડી તરફ વાપરશે અને તેથી સમગ્ર દેશની મુડીમાં જરા પણ વધઘટ થશે નહિ.

વિષયનું ખીજું સ્વરૂપ. આપણે એમ બતાવી ગયા કે વૈભવના પદાર્થો લેવાથી મુસારાનું બંડોળ અને કર્મકારની સ્થિતિ ઉપર કંઈ ફાયદાકારક અસર થતી નથી. પણ હજી એક વાત વિચારવાની છે. ધારે કે એકુત પોતાની જમીન સુધારવા માટે કર્મકારો રાખવામાં ૨૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચવાને બદલે પોતાના ઘરને રંગી તથા ખીજી રીતે

શોભીતું કરવા માટે કર્મકારો રાખવામાં વાપરેછે. આમાંની દરેક વાતમાં રૂ. ૨૦૦૦ પ્રત્યક્ષરીતે કર્મકારોને મળેછે અને તેથી કોઈ એમ ધારે કે પૈસા વાપરવાની એ એ રીતમાંથી દરેક કર્મકારોના હકમાં સરખી શાયદાકારક છે. તરતનું ફળ સરખું જ છે પણ આખર પરિણામમાં ઘણું ફેર પડેછે. પહેલી વાતમાં કર્મકારોને મળેલા મુસારાનો ઉત્પાદક વ્યય થાયછે; તેમાંથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે, જેમાંથી મુડી અચ્ચાવવામાં આવેછે, અને તેથી મુસારાનું ભંડોળ વધેછે. અને તેનો ફાયદો ફરીને કર્મકારોને મળેછે. બીજી વાતમાં તો કર્મકારોને મુસારો મળ્યો તે વખતે જે ફાયદો થયો તેટલો જ; તેમાંથી ફરીને કંઈ ફાયદો થવાનો સંભવ નથી. કારણ કે તેમની મેહેનતથી દ્રવ્યનું પુનરુત્પાદન થતું નથી અને તેથી દેરાની મુડી કંઈ વધતી નથી.

મુડી તે ઉગારાનું ફળ છે. મુડી તે ખરચનું નહિ પણ ઉગારાનું ફળ છે એ ખતાવવા વિષે આપણે જોઈએ તેટલું કહ્યુંછે. ઉડાઉ માણસ એશાઆરામ ભોગવવામાં પોતાની દોલત બગાડીને દેરાની મુડી એમણી કરેછે. માટે ઉડાઉપણાને સાર લોકોમાં જે વિચાર હોયછે કે તેથી વેપારનાં હકમાં ફાયદો છે તે કેવળ ભૂલ ભરેલું છે ને આવી ભૂલ થવાનું કારણ એ જ છે કે મુડી વિષે તેઓના ઘણા ભૂલભરેલા વિચારો હોયછે. એક મોટા ગામની ચોરાશી જ માડિયે તો સહેજે ૧૦૦૦ મણુ તો લાકડાં બળે. ત્યારે એટલાં લાકડાં જેટલું દ્રવ્ય વ્યય થયું ને તેમાંથી કંઈપણ ફળ કહેવાય તો તે એટલું જ કે કેટલાટ બ્રાહ્મણભાઈએ મિથાન ઝપાડીને ઘડી પુરા થયા. જે એટલા લાકડાં કોઈ સાંચામાં અથવા બીજા કોઈ ધંધામાં વપરાયાં હોત તો તેમાંથી ઘણું ઉત્પાદક ફળ થાત. સમજા અનુત્પાદક વ્યયથી દેરાની મુડી ઘટે છે અથવા તે વધતી અટકેછે. બીજા આપવાથી કર્મકારોને કંઈ ફાયદો થતો નથી; પણ દ્રવ્યના ઉત્પાદક વ્યયથી દેરાની મુડી અને તેથી મુસારાનું ભંડોળ વધેછે અને કર્મકારને ફાયદો થાયછે.

મુડીનો તેનું કામ બજાવવાને માટે વ્યય થવો જોઈએ. મુડી ઉગારાનું ફળ છે તેથી એમ ધારવું નહિ કે એકદું કરી મુકી છાંડેલા દ્રવ્યથી દેરાની મુડી વધેછે. મુડી તેનું કામ બજાવવાને માટે વપ-

રાખી જોઈયે. દ્રવ્યનો જે ભાગ ઉત્પાદનમાં મદદ લાગવા રાખેલો હોય તે મુડી, અને તેવી મદદ, કર્મકારોને આવા વિગરે પોષણ પુરું પાડીને, અને કામને જરૂરિયાત આપય, રક્ષણ, ઝોજારો અને સાહિત્ય પુરું પાડીને તે કરી શકેછે. જે આ વાત મનમાં બરોબર રાખી હોય તો એ ખુલ્લું માલુમ પડશે કે દરેક જાતની મુડી તેનું કામ બજાવવામાં બધી અથવા થોડી પણ વપરાઈ જવી જોઈયે. કર્મકારોનું પોષણ કરવામાં વપરાતો ખોરાક એકદમ વપરાઈ જાયછે; કામને જરૂરના મકાનો, સાંચાઓ અને ઝોજારો ધીમે ધીમે વપરાતા અથવા ઘસાતા જાયછે. પણ એ એકદમ જણાઈ આવશે કે મકાનો, સાંચાઓ અને ઝોજારો જે રીતે કામ બજાવેછે તેજ રીતે કર્મકારોનું પોષણ કરનારો ખોરાક કંઈ પોતાનું કામ બજાવતો નથી. આ ઉપરથી એક અગત્યનો ભેદ નિકળેછે.

જંગમ મુડી. કોઈ ધંધામાં રોકાયેલી મુડીનો જે ભાગ કર્મકારોને ખોરાક પુરો પાડવામાં અને ભડીમાં બળતા લાંકડાં લાવવામાં વપરાયછે તે પોતાનું કામ ફક્ત એકજ વખત બજાવી શકેછે. આવી રીતે જે મુડી ફક્ત એકજ વખત કામ બજાવેછે તે જંગમ મુડી. મીલ જંગમ મુડીની આખ્યા નીચે પ્રમાણે આપેછે. “જે મુડીનું ઉત્પાદનમાં તેને કરવાનું કામ એકજ વાપરમાં પુરું થાય છે, તે જંગમ મુડી.”

સ્થાયી મુડી. ઘણા ધંધાઓમાં કર્મકારોને ખોરાક આપવામાં અથવા સાહિત્યો અને સરપણ પુરું પાડવામાં જે મુડી વપરાઈ જાયછે તે શિવાય બીજી ઘણી વધારે મુડી, મકાનો, સાંચાઓ વિગેરે જાથુ નિભે એવી સીજોમાં રોકાયેલી હોયછે. હજી છેક ઘસાઈને નકામો થઈ જતા પહેલાં ઘણીવાર જમીનને ખેડીને થોડ્ય કરવાનું પોતાનું કામ કર્યા જશે. કર્મકારોના તથા તેમના સાહિત્યોના રક્ષણાર્થે ઉભા કરેલા મકાનો વળી એથી પણ વધારે નભે એવા હોયછે. આવી તરેહની મુડી કે જે નભી શકે એવા રૂપમાં હોયછે તે જોના એક વાપરથી નાશ થઈ જતો નથી તે સ્થાયી મુડી.

જંગમ મુડીનો તમામ બદલો એકદમ મળેછે; સ્થાયી મુડીનો બદલો તે મુડી જેટલા વખત સુધી વપરાટમાં રહેછે તેટલા

વપ્તમાં ધીમે ધીમે મળતો જાય છે. જંગમ મુડીનું તમામ મૂલ્ય પાછું વળે તથા તેઉપર રીત પ્રમાણે નફો પડે તેટલા મૂલ્યની તેમાંથી તાત્કાલિક પેદારા થવી જોઈએ. પણ સ્થાયી મુડીમાં તો તાત્કાલિક ઉપજમાંથી ફક્ત ધસારાનો બદલો વળે અને બધી મુડી ઉપર રીત પ્રમાણે નફો પડે તેટલુંજ મળે તો બસ છે. જમીનદાર પોતાના ખેતરોમાં થયેલો પાક વેચીને કર્મકારોને મુસારો આપવામાં તથા ખીલિગરે લાવવામાં વાપરેલી બધી મુડી પુરેપુરી તરત વાળી લેવાનું ધારે છે. પણ ધારો કે તે વરાળથી ચાલતો હળ લાચો હોય તો તે કાંઈ એક વપરાટમાં નકામો થઈ જશે નહિ પણ તે ધણા વર્ષો લગી વપરાશે અને તેથી તે વેચાતી લેવામાં વાપરેલી મુડી એક વર્ષના પાકમાંથી વળી રહેશે નહિ પણ થોડે થોડે તે જેટલા વર્ષ ટકશે તેટલા વર્ષોમાં વળી રહેશે.

જંગમ મુડીની સ્થાયી મુડી કરવામાં આવે તો તેથી કર્મકારોને થોડી સુદત લગી નુકશાન થાય છે તેનું કારણ ઉપર કેહેલી વાત ઉપરથી સમજશે. આપણે આગળ કહી ગયા કે કર્મકારોને અપાતો મુસારો જેને મુસારાનું બંડોળ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે જંગમ મુડી છે; તેથી જો કોઈ/પણ કારણથી જંગમ મુડી ઓછી થાય તો તેજ પ્રમાણમાં મુસારામાં પણ ઘટાડો થવો જોઈએ. ધારો કે એક વેપારી પોતાની જંગમ મુડીમાંથી રૂ. ૧૦૦૦૦ ખસેડીને તેટલી રકમના કંઈ સાંચા લાવે છે. આમ થવાથી હવે જે કામ સાંચા કરશે તે કામ કરનારા ધણા કર્મકારોની રોજી બંધ થશે. આવા કર્મકારો ખીજા ધંધાઓમાં રોજી મેળવવા જશે. પણ તે ધંધાઓમાં કંઈ કર્મકારોનો ખપ અથવા મુસારાનું બંડોળ વધું નથી. એટલે ખપ હતો તેટલો રહ્યો અને કર્મકારો વધ્યા તેથી સામાન્ય રીતે મુસારામાં ઘટાડો થવાનો જ.

પણ આવી રીતે જંગમ મુડીની સ્થાયી મુડી કરવાથી કર્મકારોને થતું નુકશાન ધણું ખૂં થોડો વપ્ત પહોંચે છે. સાંચાઓ વાપરવાથી મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ધણી વધે છે. અને તેથી મુડી ધણી ઝડપથી વધે છે. તેમ થવાથી આખરે મુસારાનું બંડોળ વધે છે અને કર્મકારોને નુકશાન થયું હોય તેથી કેટલીક વપ્ત ધણી વધારે ફાયદો થાય છે.

અચાવવાની ઈચ્છા થવાના બે હેતુ છે. આપણે કહ્યું કે મુડી

ઉગારાનું કૃળ છે તેથી જો મુડી વધી તો ઉગારો. પણ વવેલોજ હોવો જોઈયે. અચાવવાની ઈચ્છામાં જુદા જુદા કાળમાં અને જુદા જુદા દેશોમાં ઘણા ફેર પડેછે તે ઈચ્છા બે હેતુથી થાય છે; (૧) ભવિષ્યને સાર ડાહ્યાપણ બરેલી અગમચેતી (૨) કોઈ વેહેપારમાં પૈસા નાંખીને દ્રવ્ય મેળવવાની ઉમેદ. છેક અજ્ઞાન લોકોમાં અચાવવાની ઈચ્છા બિલકુલ હોતી નથી. તેનું કારણ એ કે તેમને ભવિષ્યનો અગમચેતીથી વિચાર કરવાની અક્કલ હોતી નથી. તેમને મનતો આજે જો ઉડાવું તે આજ કાલની વાત કાલ છે એમ હોયછે. આવું સાંચાએમાં કામ કરતા મજૂરો વિગરે હલકા લોકોમાં ઘણું જોવામાં આવેછે. તેઓ તો પોતાના રોજમાંથી અરચ જતાં જો અચે તેનો દારૂ પિયેછે અને કંઈ પણ અચાવતા નથી. એથી જો એક દીવસ માંદા થવાને લીધે અથવા ખીજ કોઈ પણ કારણથી મજૂરીયે જવાય નહિ તો તે દીવસે ખાવાના પણ સાંસા પડેછે. જો વળી સરકાર તરફથી માલ મિલકતનું બરોબર રક્ષણ થતું નહોય તો માણસોને અચાવવાની બહુ હોંશ થતી નથી કારણ કે તે અચાવેલું તે આપણનેજ કામ લાગશે ને કોઈ ખીજો લુંટી નહિ જાય એવી તેમને ખતરી હોતી નથી.

જોઈન્ટ સ્ટોક (સહિયારા બંડોળની) કંપનિયો. વિલાયત જોવાં દેશમાં આવી કંપનિયો ઘણી હોવાને લીધે તેમાં પોતાનું જો થાકું પણ અચેલું હોય તે નાંખવાથી આવક થશે એવી હોંશને લીધે અચાવવાની ઈચ્છા ઘણી વધેછે. આપણે અહીં કોઈએ જો ગમે તેમ કરી પાંચસે હજાર રૂપિયા અચાવ્યા હોય તો તે તેમાંથી આવક આવે એવી રીતે રોકવાનું કંઈ નહિ માલુમ પડવાથી નકામાં પડી રહેછે. આવા સહિયારા બંડોળની કંપનિયો મુંબઈ, પુના, અમદાવાદ જેવા મોટા રો-હેરોમાં થોડી થોડી છે. પણ ખીજ ગમે તે કોઈ ગામમાં જોઈશું તો કોઈનાં ઘરમાં પાંચસે તો ખીજને ત્યાં હજાર એવી રીતે છુટક છુટક અચાવેલા રૂપિયા પડી રહેલા હશે. હવે એ દરેક માણસથી એટલી થોડી મુડીમાં કંઈ ધંધો રાકે નહિ પણ જો બધા પોતાની મુડી એકઠી કરી કંઈ ધંધો ચલાવે તો તેમને આવક થાય, ગરિબ માણસોની રોજ જો ને દેશને શાયદો થાય. પણ આવી કંપનિયો ચલાવવામાં કંઈ લુ-

રચાઈ થવી ન જોઈયે. કારણ કે એક એ આવી કંપનિયોના સ્થાપનારા-
એ લોકોના રૂપિયા લુચ્ચાઈ કરી કુખ્યે તો પછી બીજી એવી તરેહની
ગમે તેવી સારી કંપની હોય તોપણ તેમાં લોકો પોતાનાં પૈસા નાંખતા
ડરેછે. કારણ કે હમેશાં મિલકતના ખીનજોખમપણા ઉપર મુડી
વધવાનો ઘણો આધાર રેહ્યો.

મુડીનો ઉદ્દેશ. કેટલાક લોકો એમ ધારેછે કે મુડીનો વધારો
થવામાં પ્રતિબંધ કરવાથી કંઈ નુકશાન થતું નથી કારણ કે જે તેમ ન
થતું હોય ને પૈસાવાળા માણસો એમના આરામમાં ઉડાઉ ખરચ ન
કરતા હોય તો કામે લગાડી રાકાય તેથી વધારે મુડી એકઠી થઈ જાય
ને નકામી પડી રહે. જો મુડીનું ખર્ચ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખ્યું હોય તો
મુડીના વધારાથી આવું કંઈ પણ ખોટું પરિણામ થશે એ કેવું જૂલ ભ-
રેલું છે તે તરત માલુમ પડશે. આપણે ઘણી વખત કહી ગયા કે કામને
જરૂરી આશ્રય, રક્ષણ, એજારો, અને સાહિત્ય પુરા પાડીને તથા
કામ ચાલે ત્યાં લગી કર્મકારોનું પોષણ કરીને ભવિષ્યમાં દ્રવ્યઉત્પાદન
કરવા સારું દ્રવ્યને જે ભાગ, જુદો રાખવામાં આવ્યો હોય તે મુડી.
હવે જો મુડીની છત વધે તો તે કોઈ ખીજા કામમાં વાપરવામાં આવશે
અથવા તો ચાલતાજ ધંધાએમાં કામે લાગી જશે. આ બેમાંથી
ગમે તે થાય પણ તેથી જંગમ મુડીની ને તે કારણથી આખર સરવાળે
મુસારાના ભંડોળની છત વધવાની ; આવી રીતે મુસારાનું ભંડોળ
વધશે તેજ વખતે જો મુસારો લેનારની સંખ્યા નહિ વધી હોય તો
મુસારો વધશે અને મજૂરિયાત માણસોની સ્થિતિ શુધરશે.

આ ઉપરથી રપષ્ટ માલુમ પડશે કે જે પ્રસંગોથી મુડીની છત વધે
તેજ પ્રસંગો ગરિબની હાલત સુધારવાના ઘણાજ સમર્થ સાધન થઈ
પડેછે. વળી એમ પણ સાફ જણાયછે કે પોતાને તેમજ આખી પ્ર-
જાને ખરેખરો ફાયદો કરનાર ઉડાઉ નથી પણ મુડીવાલો છે.

જમીન, મેહેનત, અને મુડી વિષેના ત્રણ પ્રકરણોમાં દ્રવ્યઉત્પાદનને
લગતા મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપણે બતાવી ગયા. મુડીના વ્યાપાર ખરો-
ખર સમજવા જોઈયે કારણ કે તે પક્ષિ રીતે સમજ્યા શિવાય દ્રવ્યવિ-
ભાગના વિષયમાં જે ગુંચવણિયા સવાલોનું વિવેચન કરવામાં આવશે
તે ખરોખર ધ્યાનમાં ઉતરશે નહિ.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. મુડીવિષે.

૧. મુડી કોને કેહેવી ?
૨. દાખલા આપી બતાવો કે મુડી દ્રવ્ય ઉત્પાદનનું એક આવશ્યક છે.
૩. મુસારાનું ભેડાળ એટલે શું ?
૪. મુડી જે વિવિધ પ્રકારે ઉત્પાદનમાં મદદ કરે છે તે બતાવો.
૫. બતાવો કે એરાઆરામની સ્થિતિમાં વપરાયલું દ્રવ્ય મુડી નથી, અને તેથી તે ઉત્પાદનમાં મદદ કરતું નથી.
૬. દાખલા આપી બતાવો કે સ્થિતિનો અપ તે મેહેનતનો અપ નથી.
૭. એરાઆરામનો અરથ વેપારને ફાયદો કરે છે એમ ધારવું શા માટે ભૂલ ભરેલું છે ? દાખલા આપો.
૮. એકટું કરી મુકેલું દ્રવ્ય દેશની મુડીમાં ગણાય ?
૯. જંગમ અને સ્થાયી મુડી વચ્ચે શો તફાવત છે ?
૧૦. જંગમ મુડીમાં કંઈ સ્થિતિનો મુખ્યત્વે કરીને સમાવેશ થાય છે ?
૧૧. જંગમ મુડીની સ્થાયી મુડી થવાથી કેવી રીતે કર્મકારને કેટલીક વખતે થોડી મુદત સારું નુકસાન થાય છે તે બતાવો.
૧૨. કયા પ્રસંગોથી બચાવવાની ઈચ્છા પેદા થાય છે, અને વધે છે ?
૧૩. વેપારની સત્યતા મુડી એકઠી થવા ઉપર શી અસર કરે છે ?
૧૪. મુડીનો ઉદ્રેક એટલે શું ?
૧૫. મુડીનો ઉદ્રેક થઈ જવાનો ભય ખોટો છે એ બતાવો.
૧૬. આ પ્રકરણના સિદ્ધાંતો ઉપરથી બતાવો કે મજૂરિયાત વર્ગને ખરો ફાયદો ઉડાઉ અથવા ભીખ આપનારથી નથી પણ મુડીદારથી છે.
૧. તમારી પાસે શાહી હોય તે મુડીમાં ગણાય ? તમારી પાસે ૧૦૦૦૦ પણ શાહી હોય તો તે મુડીનો ઉદ્રેક કહેવાય ?
૨. ગાડીનો ઘેડો મુડી છે ? અને જે હોય તો સ્થાયી કે જંગમ ?
૩. લડવાના હથિયારો મુડીમાં ગણાય ?
૪. ધારો કે એક છેલ્લો દરરોજ અડધા રૂપિયાની રેવડી ખાઈ તો તેથી મેહેનતનો અપ વધશે ?
૫. એક માણસ લાખ રૂપિયા દાટી મુકે છે તો તે મુડીમાં ગણાય ?
૬. તે રૂપિયા તે એક રેલવે કંપનીમાં નાંખે છે તો તે મુડી ગણાય ?

૭. તે રૂપિયા તે કોઈ પ્રજાને લડાઈ ચલાવવામાં ધીરેછે તો તે મુડીમાં ગણાય ?

૮. જો એક વર્ગના માણસો ખીજ વર્ગના માણસોને સુખેથી લુટી લે એવો કાયદો હોય તો તેની દ્રવ્યના સંચય ઉપર શી અસર થશે ?

૯. રસોઈયાની મેહેનત ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક ?

ભાગ ૨.

દબ્યના વિનિમયવિષે.— પ્રવેશક.

માલમિલકત હોવા વગર વિનિમય થઈ શકે નહિ. પરંતુ વિનિમયને સાથે માલમિલકત હોવી જોઈએ એટલુંજ બસ નથી; વળી તે માલમિલકતના માલીક જનસમૂહ નહિ પણ બિન્નબિન્ન માણસો અને વર્ગો હોવા જોઈએ. કારણ કે જો બધી સીજોના જનસમૂહ માલીક હોય તો દરેક સીજનો દરેક માણસ સરખો માલીક થાય એટલે પછી કોઈ પણ સીજનો વિનિમય કરવાનો રહેજ નહિ.

સામાન્યસ્વામિત્વ. આપણે હાલ આજતી દુનિયાની સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ કે કોઈની પાસે કરેડો રૂપિયા ને કોઈ બિખારી, કોઈને જોઈએ તે કરતાં વધારે ને કોઈને ખાવાના પણ સાંસા. આ દુઃખ નિવારણ કરવાના હેતુથી યુરોપ તથા અમેરિકામાં કેટલાક વિદ્વાનોએ એક યોજના કરેલીછે; તે યોજનાને સામાન્ય સ્વામિત્વ કેહેછે. તે યોજનાનો મુખ્ય વિચાર એ છે કે કોઈ માણસની પોતાની માલકીની માલમિલકત હોવી ન જોઈએ; દરેકે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મેહેનત કરવી અને તે મેહેનતનું જે ફળ થાય તેમાંથી દરેકને તેના કરેલા કામના પ્રમાણમાં નહિ પણ તેના ખર્ચ જેટલું આપવું. આવી યોજનાએ સામાં ઘણાં વાંધા ઉઠાવી શકાય એમ છે. પ્રથમ તો એ કે દુનિયામાં ખીજને સાથે મેહેનત કરે એવા પરમાર્થિ માણસો ઘણાંજ થોડાં હોયછે. હમેશાં લોકો સ્વાર્થની ખાતરજ મેહેનત કરેછે. અને તેથી જો સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના પ્રમાણે દરેક માણસની મેહેનતનું ફળ પોતાને એકલાનેજ મળવાને બદલે આખા લોકસમૂહમાં વહેંચવાનું હરેતો માણસો તન દઈ સારી મેહેનત કરશેજ નહિ. કારણ કે તેના મનમાં એમ આવશે કે હું બહુ તન દઈને આખો દ-

હોડા મેહેનત કરું કે ન કરું તોપણ મને મારી જરૂર જેટલું મળવાનું છે ને તેથી વધારે મળવાનું નથી. વળી લોકોને ભવિષ્યની શીકર જરા પણ રહેશે નહિ ને તેઓ અમિતાભારી થઈ જશે. હાલ તો ગરીબ માણસને પોતાનું તથા બાપડી છોકરાંનું પૂરું કરવા સખ્ત મેહેનત લેવી પડે છે. ને તેને એમ લાગે છે કે જો તેને એક છોકરું વધારે થયું તો તેને અંગે ખરચ વધશે ને તે મેળવતાં મહા મુશ્કેલ થશે. આવા વિચારથી તેને મેહેનત કરવાની તથા મિતાભારથી ચાલવાની ચેવટ રહે છે. પણ સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના અમલમાં આવે તો તેના મનમાં કુટુંબ વધવાથી દુઃખ પડવાની કંઈ શીકર રહેતી નથી તેમજ પોતે મરી જાય તો પછી પાછળ બેયરી છોકરાંને હરકત ન પડે તેટલા માટે હાલ જે બચાવવાની શીકર હોય છે તે પણ રહેશે નહિ. કારણ કે સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના પ્રમાણે બેયરી છોકરાંઓ જો એકઠું કર્યું ના હોય તો હાલ જેમ જુએ મરે તેમ જુએ મરવાનાં નહિ; તેમને તેમની જરૂર જેટલું તો મળવાનું જ. સામાન્ય સ્વામિત્વમાં આવી તરેહની અડચણ છે તો પણ તે યોજના કંઈ છિદ્ર હશે કહાડવા સરખી નથી. હાલ જે સ્થિતિ ચાલે છે તે કંઈ એવી ઉત્તમ નથી કે તેમાં સુધારો થઈ શકે નહિ. જો કે તે સુધારાનું વળણ સામાન્ય સ્વામિત્વ તરફ કરવા જેવું નથી તો પણ એટલી વાત તો કમ્બલ કરવી જ પડશે કે હાલની સ્થિતિ કે જેમાં લોકોનો ઘણો ભાગ બેહાલ દશામાં છે, તે સુધારો કરવા જેવી તો છે જ. વળી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે સામાન્ય સ્વામિત્વમાં જે જુલો છે તે જ જુલો હાલની જનસમાજની રચનામાં થોડી ઘણી છે. બિખારીયોને બિખ આપવાથી આખરે સામાન્ય સ્વામિત્વ સરખી જ અસર થાય છે. કર્મકારોને એક અમુક ઠરાવેલા જ રોજ આપવાની રીત છે તેથી સામાન્ય સ્વામિત્વની યોજના ચાલવાથી ચેવટ ઘટે છે તેથી પણ વધારે સ્વાર્થની પ્રેરણા ઘટે છે. કર્મકારોને સાંજ પડે અમુક રોજ મળવાનો નક્કી જ એટલે જેમ બને તેમ ખજાઈ કરી ઓછું કામ કરે છે; ઘરાકની આંખમાં તે છેક આલસુમાં ખપી જવાથી કહાડી મુકવાનો વખત ન આવે એટલી મેહેનત તે ફક્ત કરે છે. તેમજ સરકારી નોકરોને પણ કામના પ્રમાણમાં નહિ પણ અમુક ઠરાવેલા જ પગાર મળે છે; અમુક જગાઉ પરનો અમલદાર સાંઈ કામ કરે કે ખરાબ અને કેટલાક દાખલા-

આમાં બિલકલ ન કરે તોપણ તેમને તેનેતિજ પગાર મળવાનો. આ ઉપરથી આપણું અમ કહેવું નથી કે સામાન્યસ્વામિત્વ સાફ છે પણ અમેટલુંજ કે તે છેક ધિક્કારી કહાડવાસરખું નથી પણ નિષ્પક્ષપાત રતિ વિચારવા જોગ છે. સામાન્યસ્વામિત્વની કેટલીક યોજનાઓની ટુંકામાં હકીકત પુર્વણી આમાં આપી છે તે જોવી.

આપણે કહી ગયા કે વિનિમયને સાફ દરેક માણસને પોતાની માલકીની માલમિલકતની જરૂર છે. આમ છે ત્યારે અમ લાગશે કે દ્રવ્યવિભાગના નિયમો કે જેને અનુસરીને જ્યુદા જ્યુદા માણસો અને વર્ગો વચ્ચે દ્રવ્ય વેહેંચાય છે તેનું વિવેચન વિનિમયની વાત કરતાં પહેલાં કરવું જોઈએ. પણ આપણે અમથી જ્યુદા રીત પકડી છે કારણ કે “મૂલ્ય” અને “કિંમત” અમ શબ્દોના અર્થ તથા અંગ્રીજીનું મૂલ્ય નિયમિત કરનારા કારણો સમજાવા વગર ભાડું, મુસારા અને નફામાં દ્રવ્યના જે પ્રસંગોથી વિભાગ થાય છે તે આવા નાના પુરતકમાં બરોબર બતાવાય નહિ. તેથી આ ભાગમાં, મૂલ્ય, કિંમત અને ઉત્પાદનખર્ચ અમ શબ્દોના અર્થ વિષે તથા નામ્ય કહેલા ત્રણ વર્ગની અંગ્રીજીનું મૂલ્ય નિયમિત કરનારાં કારણોવિષે કહીશું.— (૧) જે અંગ્રીજો સમૂહ નિયમિત હોય છે, (૨) જે અંગ્રીજી છત તેમનું ઉત્પાદનખર્ચ વધાર્યા શિવાય વધારી શકાય નહિ તે, (૩) જેમના છત ઉત્પાદનખર્ચ વધાર્યા શિવાય ગમે તેટલી વધારી શકાય તે.

ભાગ ૨ ના પ્રવેશક વિષે સવાલો. દ્રવ્યના વિનિમય વિષે.

૧. સામાન્યસ્વામિત્વ અમેટલું શું? અને તેના શા ગેરફાયદા છે?

૧. સામાન્યસ્વામિત્વથી કામની વેહેંચણીમાં હરકત આવશે? દરેક માણસને સરખા બદલો મળશે તો કંટાળા ભરેલું કામ કોણ કરશે?

૨. સામાન્યસ્વામિત્વને લિધે ઉત્પાદન ઓછું થાય ને દ્રવ્યના વ્યય કરનારાની સંખ્યા વધે તો આખર તેથી ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ ફાયદો થશે કે કેમ?

૩. દેશમાં સુથાર, કડિયા, મજૂર વિગરેને ધારા મુજબ દર આપવામાં આવે છે તથા સરકારી નોકરોને પણ મુકરર કરેલો પગાર આપવામાં આવે છે તેથી ફાયદો છે કે નુકશાન અને નુકશાન તો શું?

પ્રકરણ ૧ મૂલ્ય અને કિંમત.

“મૂલ્ય” અને “કિંમત” નો ખરો અર્થ, તેમના વચ્ચેના તફાવત તથા સંબંધ બરોબર સમજવો ઘણાજ જરૂરનો છે.

મૂલ્યની વ્યાખ્યા. કોઈ ચીજના મૂલ્યની ગણના, તેને ખીજી ચીજ સાથે સરખાવવાથી અથવા તેના સાટામાં ખીજી ચીજને કુટલી મળે તે નક્કી કરવાથી, થઈ શકે છે. ઝમટલે જે શેર ધીને સાટે દસ શેર ધડું મળી શકતા હોય તો ઝમિમ કહેવાય કે ઝમિક શેર ધીનું મૂલ્ય દસ શેર ધડું છે. આ ઉપરથી એ સાફ જણાય છે કે “મૂલ્ય” શબ્દની સાથે મુકાબલાનો વિચાર જોડાયેલો છે. કારણ કે જ્યારે ઝમિમ કહ્યે છે કે શેર ધીનું મૂલ્ય દસ શેર ધડું છે, ત્યારે ખરે જોતાં આપણે ધી અને ધડું વચ્ચે મુકાબલો કરીએ છીએ.

મૂલ્યમાં મુકાબલાનો વિચાર આવે છે, તેથી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ અમુક ચીજના મૂલ્યમાં બે તરેહના કારણથી ફેર પડે છે. ઝમિક તરેહના કારણનું મૂળ તે અમુક ચીજમાં રહેલું હોય છે, અને ખીજી તરેહના કારણનું મૂળ જે ચીજોને સાથે તે અમુક ચીજનું વિનિમય કરવાનું હોય તેમાં રહેલું છે; ઝમટલે ઝમિક આંતરસ્થ અને ખીજાં બાહ્ય એવાં બે તરેહના કારણથી કોઈ પણ ચીજના મૂલ્યમાં ફેર પડે છે. આપણે જે દાખલો લીધો તેમાં ઝમિમ અને કે કોઈ વખતે ધીની છત ઝમાછી હોવાને લીધે તેનું મૂલ્ય વધે; આ ફેર આંતરસ્થ કારણને લીધે થયો. અથવા તો ધડું કે જેની જોડે તેનો વિનિમય કરવાનો છે તેનું મૂલ્ય ઘટવાને લીધે ધીના મૂલ્યમાં વધારો થાય; આ ફેર બાહ્ય કારણથી થયો ઝમિમ કહેવાય. મૂલ્ય તે આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે જુદી જુદી ચીજો વચ્ચેના સંબંધ છે, ઝમિમ હરૂં, ઝમટલે એ વાત તો નક્કીજ થઈ કે સામાન્ય રીતે બધી ચીજોના મૂલ્યમાં ઝમિકજ વખતે ઘટારો અથવા વધારો થઈ શકે નહિ. કારણ કે “બધી ચીજોના મૂલ્યમાં સામાન્ય વધારો થયો” ઝમિમ કહેવાનો અર્થ ઝમિમ થયો કે દરેક ચીજને સાટે ખીજી બધી ચીજો વધારે મળશે. આમ કહેવું તે તો ઝમિક બાગમાં બધા મળી પંદર ઝાડ છે, ને તેમાંનું દરેક બાકીના ચૌદથી હંચું છે, ઝમિમ કહેવા જેવું છે; ઝમિમ કોઈ

વખત બની રહેજ નહિ. એક ચીજના મૂલ્યમાં વધારો થયો હોય તો ખીજી કોઈ ચીજના મૂલ્યમાં તેટલોજ ઘટારો થવો જોઈએ. આપણે એમ કહીએ કે વીસ વર્ષ ઉપર ધીનું જે મૂલ્ય હતું તેથી હાલ વધ્યું છે તેનો અર્થ ફક્ત એટલોજ કે વીસ વર્ષપર કોઈ ખીજી ચીજ જેવી કે ઘઉં ધીને સાટે જેટલી મળતી હતી તેના કરતાં હાલ વધારે મળે છે. ત્યારે એમ થયું કે વીસ વર્ષમાં જેમ ધીનું મૂલ્ય વધ્યું તેજ પ્રમાણમાં ધીના સંબંધમાં ઘઉંનું મૂલ્ય ઘટ્યું. વળી મૂલ્યમાં વિનિમયનો પણ વિચાર આવી જાય છે, કારણ કે કોઈ અમુક ચીજનું મૂલ્ય તક્કી કરવા સાહે તેને સાટે ખીજી ચીજને કેટલી મળી શકશે તે તક્કી કરવું પડે છે.

સાટું વિનિમયનું સાધન. જંગલી લોકોમાં સઘળી વેચવાની અને લેવાની વાત એક ચીજ ખીજને સાટે આપવા લેવાથી કરવામાં આવે છે; નાણા બિલકુલ વાપરવામાં આવતાં નથી. આપણા ગામ-ડાંઓમાં હજુ એ રીત જોવામાં આવે છે. ત્યાં કોળિયો શાક વિગરે પૈસાનું આપતા નથી પણ દાણાને બદલે આપે છે. વિનિમયની આ રીતને સાટું કહેવામાં આવે છે. આ રીત ઘણી અઘવડ ભરેલી છે ને જે દેશોમાં વિનિમયની સાટા શિવાય ખીજી રીત બિલકુલ નથી ત્યાં વેપાર ઘણોજ મંદ ચાલે છે. સાટામાં પડતી અઘવડોને લીધે લોકોને નાણા વાપરવાનું મુશ્કેલું અને સાર્વજનિક સંમતિથી કોઈ ચીજને મૂલ્યના માપ અને વિનિમયના સાધન તરીકે પસંદ કરવામાં આવી. તે ચીજ વાપરવાથી સાટું કરવાની જરૂર બંધ પડી. ફક્ત સાટુંજ ચાલતું હતું તે વખતે તો એક માણસ પાસે પોતાના ખપ કરતાં વધારે શાક હોય ને તેને પેરવા લુગડાં જોયતાં હોય તો તેને જેની પાસે ખપ કરતાં વધારે લુગડાં હોય ને જેને શાકની જરૂર હોય એવા માણસને ઓળી કહાડવો પડતો. પણ હવે તેમ કરવું પડતું નથી. જેની પાસે વધારે શાક હોય તે અમુક પૈસા સાહે તે કોઈને વેચે ને તે પૈસા વતી લુગડાં વેચનાર પાસેથી લુગડાં લે.

કિંમતની વ્યાખ્યા. કોઈ ચીજના મૂલ્યની નાણામાં ગણના કરીએ તે તેની કિંમત; માટે કિંમત તે મૂલ્યનો એક અમુક પ્રકાર છે એમ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આપણે ઉપર કહી ગયા કે કોઈ-

પણ સીજના મૂલ્યની ગણના તેને સાટે ખીજી સીજને કેટલી મળશે તે ઉપરથી થાયછે. ત્યારે ધારો કે એક વાર કપડાને સાટે બે રૂપિયા મળી શકેછે તો એમ કેહેવાને કંઈ હરકત નથી કે તે એક વાર કપડાનું મૂલ્ય બે રૂપિયા છે. પણ નાણાંને મૂલ્યના માપ અને વિનિમયના સાધન તરીકે પસંદ કરેલાંછે, માટે તેની વિનિમયશક્તિને એક ખાસ નામ આપવું વધારે સગવડભરેલું છે. તેથી કોઈપણ સીજને સાટે જેટલાં નાણાં આવી શકે તે તે સીજની કિંમત.

જ્યારે ઘડું જેવી કોઈ સીજની કિંમતની આપણે વાત કરિયે છિયે ત્યારે તે સીજ અને કિંમતી ધાતુઓ વચ્ચે આપણે મુકાબલો કરિયે છિયે; પણ ઘડુંના મૂલ્ય વિષે વાત કરતાંતો ઘડુંનો ખીજી બધી સીજને જોડે મુકાબલો કરિયે છિયે. તેથી એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જો કે બધી સીજોના મૂલ્યમાં એકજ વખતે સામાન્ય વધારો ઘટાડો થઈ શકે નહિ તોપણ બધી સીજોની કિંમતમાં એકજ વખતે સામાન્ય વધ-ઘટ થઈ શકે; કારણ કે કોઈ કારણોને લીધે બધી વસ્તુઓને સાટે એકજ વખતે સામાન્ય રીતે વધારે અથવા થોડાં નાણાં આવે એ સંભવીત છે. ધારો કે કોઈ અમુક દેશમાં ફરતાં નાણાં બમણાં થયાં અને વશિત અને વેપારમાં કંઈ વધારો થયો નહિ તો સીજોની કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો થવોજ જોઈયે.

ઉપલી વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી એમ સાબીત થયું કે કિંમતો બમણી ત્રમણી થાય તેથી નાણાં શિવાયની ખીજી સઘળી સીજોનાં મૂલ્યમાં કંઈ ફેરફાર થવોજ જોઈયે એમ નથી. એમ થવાથી જુદી જુદી સીજોનાં એક ખીજીના સંબંધ ઉપર કંઈ અસર થશે નહિ. ધારો કે પેહેલાં એક વાર છોટના ચાર શેર ઘડું આવતા હતા ને તે વખતે એક વાર છોટની કિંમત ચાર આના ને એક શેર ઘડુંની કિંમત એક આનો હતો. ધારો કે હાલમાં બધી સીજોની કિંમતો બમણી થઈછે. ત્યારે હાલ એક વાર છોટના આઠ આના અને એક શેર ઘડુંના બે આના પડશે. પણ હજુએ આ કિંમતો પ્રમાણે પણ એક વાર છોટના તો ચાર શેરજ ઘડું પડ્યા; તેમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહિ. એટલે જો કે બધી સીજોની કિંમત બમણી થઈતોપણ દરેક સીજના મૂ-

લ્યમાં કંઈ ધેર પડ્યો નહિ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો અથવા ઘટાડો થવાથી નાણાં શિવાય ખીજી કોઈ ચીજના મૂલ્યમાં ધેર પડતો નથી. જો કિંમતો વધે તો દરેક ચીજને બદલે પેહેલાં કરતાં વધારે નાણાં આપવા પડે; એટલે એનો અર્થ એજ કે નાણાનું મૂલ્ય ઘટ્યું. તેમજ જો કિંમતોમાં સામાન્ય ઘટારો થાય તો અમુક રકમને સારૂ પેહેલાં જેટલી દરેક ચીજ આવતી હતી તેનાં કરતાં હાલ વધારે આવશે, એટલે એનો અર્થ એ કે નાણાંનું મૂલ્ય વધ્યું. આના સંબંધમાં નાણાંનું સ્વરૂપ અને વ્યાપાર વિષે વધારે સમજણ આપવાની જરૂર છે પણ તે આવતા પ્રકરણમાં કહીશું.

પ્રકરણ ૧ ઉપર સવાલો. મૂલ્ય અને કિંમત.

૧. મૂલ્ય એટલે શું ?
૨. બતાવો કે મૂલ્યોમાં સામાન્ય વધારો અથવા ઘટાડો થઈ શકે નહિ.
૩. ચીજો સાટે આપવી એટલે શું ?
૪. કયા સાધનોથી સાટાની જરૂર કહાડી નાંખવામાં આવી છે ?
૫. કિંમત એટલે શું ?
૬. કિંમતોમાં સામાન્ય વધારો અથવા ઘટાડો થઈ શકે કે કેમ ?
૭. ધારો કે કિંમતો એકદમ બમણી થઈ જાયછે. આવા ફેરફારથી ચીજોના મૂલ્ય ઉપર શી અસર થશે ?

૧. ઘઉંનો પાક સારો નહિ થવાને લીધે તેનું મૂલ્ય વધ્યું. આ વધારો આંતરરથ કારણથી થયો કે બાહ્ય કારણથી ?
૨. બધી ચીજોની કિંમતો વધે તો દેશ વધારે દ્રવ્યવાન થાય કે કેમ ?

પ્રકરણ ૨. નાણાંવિષે.

નાણાંના વ્યાપાર. ગયા પ્રકરણમાં સાટાની રીતની અધવડતા બતાવતી વખતે કહ્યું હતું કે વિનિમયની એવી જગલી રીત સુધરેલા દેશોમાં નાણાં વાપરવાથી કાહાડી નાંખવામાં આવી છે. એટલે એક વસ્તુને ખીજી બધી વસ્તુઓના મૂલ્યનું માપ કરવા માટે તથા વિનિમયના સાધન તરીકે કામ લાગવા માટે પસંદ કરવામાં આવી. આવી રીત મૂલ્યના માપ તરીકે કોઈ વસ્તુને પસંદ કરવામાં ન આવી હોય તો

કોઈ માણસનું દ્રવ્ય કેટલું છે તે કહેવું હોય તો તેના ઘરમાં જેટલાં વાસણુ, ગોદડાં, ઘરેણાં, દોર ઢાંકર વિગરે જે મિલકત હોય તે બધી ગણાવવી પડે, અને તે કેવી જાતની છે તે કહેવું પડે. આવી રીતે કોઈની માલમિલકતની તપસીલ કરતાં દાહાડા ને દહાડા નિકળી જાય અને આપરે પણ તે તપસીલ ઉપરથી તે માણસના દ્રવ્યનો ચોક્કસ વિચાર આવે નહિ.

આ અઘવડ નાણાંના વાપરથી જતી રહી છે, અને હવે માણસોની અને પ્રજાઓની દોલત કિંમતી ધાતુઓના ધારણથી માપવામાં આવે છે, અને તે આટલા હજાર કે લાખ રૂપિયાની છે. એમ કહેવાય છે.

સાઠાની રીત સમજાવતી વખતે નાણાંને વિનિમયના સાધન તરીકે વાપરવાની સુગમતા વિષે આપણે કહી ગયા. ત્યાં આપણે કદ્યું હતું કે સાઠાને બદલે વિનિમયની બીજી વધારે સુગમ રીત દાખલ કર્યા શિવાય કોઈપણ દેશ વેપારમાં બહુ સારી સ્થિતિયે પહોંચી શકે નહિ. જેમ બીલા ઠોકવાનું હથિયાર હથોડી છે તેમ વિનિમય કરવાનું હથિયાર નાણાં છે. નાણાંને મૂલ્યના માપ અથવા વિનિમયના સાધન તરીકે વાપર્યા વગર ચીજોનું વિનિમય થઈ શકે છે, પણ તે કામ એવું અવધડ ભરેલું ને ગરબડિયું થાય છે, કે સુથાર પોતાના બોજર વગર કામ કરવાનો યત્ન કરતો હોય તેની જોડે તેને સરખાવાય.

એ તો ખુલ્લું જ છે કે નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ સેહેલથી લઈને ફરાય એવી જોઈયે. જે લાકડું કે સોડું અથવા એવી કોઈ ચીજ કે જેનું થોડા કદમાં વધારે મૂલ્ય હોતું નથી તે નાણાં તરીકે વપરાતી હોય તો સેહેજ માલ લેવા બજારમાં જવું હોય તો પણ જોડે ગાડું ભરીને નાણાં લઈ જવા પડે. નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ સોનું અથવા રૂપું હોવું જોઈયે એ કંઈ જરૂરનું નથી પણ તે ધાતુઓને સુધરેલા દેશોમાં તે કામને સારૂ પસંદ કરવામાં આવી છે કારણ કે મૂલ્યના માપ અને વિનિમયના સાધન તરીકે વપરાતી વસ્તુમાં જે ગુણો હોવા જોઈયે તે ગુણો ધણે દરજ્જે એ ધાતુઓમાં છે.

જુદા જુદા દેશોમાં નાણાં તરીકે જુદી જુદી ચીજો વાપરવામાં આવી છે. જે કે સોનું રૂપું નાણાં તરીકે વાપરવાને સહી વધારે યોગ્ય છે, એમ હાલ સામાન્ય રીતે ઠરેલું છે. તો પણ પહેલાં કેટલાક દેશોમાં બીજી ચીજો તે કામ માટે વપરાયેલી છે. ચીનમાં

પેહેલાં આહતી દાખેલી પડીકિયો પરવામાં આવતી; આફ્રીકામાં કેટલેક ઠેકાણે એક જાતની છીપો વાપરવામાં આવતી હતી; ગ્રીસ દેશના લોકો, આરબો ને અસલના વખતમાં ઘણી પ્રજાઓ ઢોરોને નાણાં તરીકે વાપરતા; વળી કેટલેક ઠેકાણે મિઠું અને આમડાં પણ નાણાં તરીકે વપરાયલાં છે. પણ આખરે અનુભવથી એમ સિદ્ધ થયું કે બીજી કોઈપણ વસ્તુ કરતાં સોનું રૂપું નાણાનું કામ વધારે સારી રીતે કરી શકશે કારણ કે નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુને (૧) મૂલ્યના સામાન્ય માપ અને (૨) વિનિમયના સામાન્ય સાધન તરીકે બે તરેહના કામ કરવાનાં છે.

નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી ચીજમાં સાત ગુણ હોવા જોઈયે.

૧. નૈસર્ગિક મૂલ્ય.

૫. વિચ્છેદ્યત્વ.

૨. સુવાહ્યત્વ.

૬. મૂલ્યનું સ્થાયિત્વ.

૩. અક્ષયત્વ.

૭. વિચ્છેદ્યત્વ.

૪. એકાત્મ્ય.

નૈસર્ગિક મૂલ્ય. આ પેહેલા ગુણની અગત્ય તરત માલુમ પડશે. નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ, તેને વિનિમયના સાધન અને મૂલ્યના માપ તરીકે પસંદ કરી મઠે એમ નહિ પણ પોતાની મેજેજ મૂલ્યવાન હોવી જોઈયે; જો નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ એવી હોય કે તેને બધા મૂલ્યવાન ગણે નહિ તો માલને બદલે સઘળે ઠેકાણે તેને લેવાને કોઈ કષ્ટલ કરશે નહિ. ત્યારે કોઈ કેહેશે કે રૂપિયાને બદલે ચાલતી કાગળની નોટો જાતે કંઈ પણ મૂલ્યવાન નથી તો પણ લોકો તેને કષ્ટલ કેમ કરે છે? તેમ થવાનું કારણ એ છે કે નોટ તે હુંડીની માફક અમુક રૂપિયાની સંખ્યા છે કેમ કે માંગેથી તરત રૂપિયા આપવાનું તેમાં વચન છે; અને લોકોને તે વચન પાળવામાં આવશે એવી પૂર્ણ ખાત્રી હોય છે. મઠેજ તેઓ નોટો લેવી કષ્ટલ કરે છે. કેટલાક કારણોને લીધે ઘણાજ પુરાતન કાળમાં અને ઘણા જંગલી દેશોમાં પણ સોનું અને રૂપું મૂલ્યવાન ગણાતાં આવ્યાં છે. તેમના અગ્રકાર, ટકાઉપણું તથા ધડવાથી લાંબા વખવાના ગુણને લીધે બધા કાળમાં અને બધી પ્રજાઓમાં તેમને ધરેણુગાઠાં અને શણગાર સાદ મૂલ્યવાન ગણવામાં આવ્યાં છે. આ કારણોથી, નાણાં તરીકે પ-

સંદ કરેલી વસ્તુમાં જે પહેલો ગુણ હોયો જોઈયે તે ગુણ (નૈસર્ગિક મૂલ્ય) સોના તથા રૂપામાં ઘણી સારી રીતે છે.

સુવાહ્યત્વ અથવા થોડા કદમાં વધારે મૂલ્ય એ જીજ્ઞે ગુણ છે. આ ગુણ સોના તથા રૂપામાં રહેલો છે એ સ્પષ્ટ છે. સોનું રૂપું મેળવવું ધાતું મુશ્કેલ હોવાને લીધે તેની અછત હોયછે અને સઘળે ડેકાણે તેને લેવાની લોકોને ધાતું મન હોયછે તેથી કરીને તેમનું મૂલ્ય વધારે છે. ત્યારે કોઈ એમ કહેશે કે થોડા કદમાં વધારે મૂલ્યનો ગુણ સોના રૂપા કરતાં હિરા અને ખીજા કિંમતી પદ્ધારોમાં ઘણા વધારે હોયછે. તોપણ તેમને કેમ નાણું તરીકે વાપરવામાં આવતા નથી. તેનું એક કારણ એ કે હિરા જેવી ચીજને નાણું તરીકે વાપરવું ધાતુંજ અઘવડ ભરેલું થઈ પડે. એક ચણાની દાળ જેવડા હિરાની કિંમત એકે વળસેં રૂપિયા હોય; આવી નાની જિણી વસ્તુએ રાખવાની અઘવડતા અને તે ખોવાઈ જવાનો ભય એટલો છે કે તે અડચણોને લીધે હિરાને, સોના રૂપાને ડેકાણે નાણું તરીકે વાપરવાનું જરા પણ બની શકે તેમ નથી. આ ઉપરથી એટલું માલુમ પડશે કે જો કે નાણું તરીકે વપરાતી વસ્તુનું થોડા કદમાં વધારે મૂલ્ય હોવું જોઈયે તોપણ કદ અને મૂલ્ય વચ્ચેનો તફાવત એક અમુક હદની પાર જાયો ન જોઈયે. પાવલી ને બદલે તેટલીજ કિંમતનું સોનાનું નાણું વાપરવાનું હોય તો ઘણી અડચણ પડે; તેમજ પછિને બદલે તેટલીજ કિંમતનું રૂપાનું નાણું વાપરવાનું હોય તો પણ તેટલીજ હરકત પડે. પણ જ્યાં વધારે મોટી રકમની આપ લે કરવાની હોયછે ત્યાં રૂપિયા વિઠાળવા એ અઘવડ ભરેલું લાગેછે ત્યાંજે આપણા દેશમાં સોનાનું ચળણ હોય તો તે વાપરવું સુગમ પડે. પણ તેમ ન હોવાને લીધે મુંબાઈ વિગેરે મોટા શહેરમાં મોટા ઘણી વાપરવામાં આવેછે.

અક્ષયત્વ. આ ગુણ નાણું તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુમાં નહોય તો ઘણીજ હરકતો નડે. કોઈ તરત નારા પામે એવી વસ્તુને નાણું તરીકે વાપરવામાં આવે તો જે અઘવડતા પડે તેનો વિચાર કર્યો હોય તો નાણામાં અક્ષયત્વ એ ગુણની કેટલી અગત્ય છે તે તુરત માલુમ પડશે. ધારો કે સાકરના કકડાએ નાણું તરીકે વપરાતા હોય તો શું થાય? જો કોઈ માણસની શિલક ઉપર ગમે તે રીતે પાણી પડ્યું અથવા

કંઈ બોલે પડ્યો તો તેનું બધું મૂલ્ય જતું રહેશે અને સેહેજ માં તે માણ-
સની પુંજીનું સત્યાનારા વળી જશે. જે કે કોઈ પણ વસ્તુ એવી તો
નહિજ માલુમ પડે કે જે બિલકુલ અક્ષય્ય હોય પણ ખીજી બધી વ-
સ્તુ એા કરતાં સોનું ઘણે દરજ્જે અક્ષય્ય છે. તેનો દેવતાથી અગર પા-
ણીથી નારા થતો નથી તેમજ તે ખવાઈ જતું નથી. હજારો વર્ષ લગી
દટાઈ ગયેલાં ને જમીનમાંથી ઓદતા ઓદતા જડેલાં સોનાના ધરેણાં
નવા સોનાના જેવાજ અગત્યતા ને સાફ માલુમ પડે છે.

એાથો ગુણુ એકાત્મ્ય. નાણાં તરીકે વપરાતી વસ્તુ એક સરખી
વર્ણુની હોવી જોઈયે. સોના તથા રૂપાને સોધવાથી તેમને અમુક દ-
રજ્જે સ્વચ્છ કરી શકાયછે; તેથી સોનાના એક તોલાનું મૂલ્ય ખીજા
તોલાના મૂલ્યના સરખુંજ થાયછે. જવાહીરમાં આ ગુણુ નથી તેથી
સોના રૂપાને બદલે તેમને નાણાં તરીકે વાપરવાનું કષ્ટ નહિ. હિરાના
અગત્ય અને રંગ ઉપર તેના મૂલ્યનો આધાર હોય છે, અને આ
બાબતોમાં એક ખીજા વચ્ચે એટલો બધો ફેરફાર હોય છે કે એકજ
તોલાના એકજ માપના ને એકજ તરેહના પેલ પડેલા બે હિરા ભો તે
તે બેનું મૂલ્ય સરખુંજ હોય એમ બનતું નથી.

પાંચમો ગુણુ. મૂલ્યમાં નુકસાન થયા વગર વિચ્છેદ્યત્વ. એક
તોલો સોનું લઈને તેના બે અડધા અડધા તોલાના કકડા કરિયે તો એ
બે કકડાનું મૂલ્ય પેહેલા જે એક તોલાનો આખો કકડો હતો તેના જે-
ટલુંજ રહેશે. પણ ખીજી ઘણી વસ્તુઓમાં ભાગ કરવાથી મૂલ્ય ઘટેછે.
પેલ પાડધા વગરના હિરાઓનું મૂલ્ય, અમુક હિરામાં જેટલી રતી
હોય તે સંખ્યાનું વર્ગ કહાડી તેને એક રતીના મૂલ્યથી ગુણીને, ગણુ-
વામાં આવેજ. એટલે એક રતીનું મૂલ્ય ૨૦ રૂપિયા હોય તો ૬ રતી-
ના હિરાનું મૂલ્ય $(૬ \times ૬ \times ૨૦) = ૭૨૦$ રૂપિયા થયું અને ૧૨ રતીના હિ-
રાનું મૂલ્ય $(૧૨ \times ૧૨ \times ૨૦) = ૨૮૮૦$ થયું. એટલે જે ૧૨ રતીના હિ-
રાના બે કકડા કરવામાં આવે તો તેનું મૂલ્ય અડધું ઘટી જાય.

૬ઠો ગુણુ મૂલ્યનું સ્થાયિત્વ છે. આ ગુણુ મૂલ્યના સામાન્ય
પ્રમાણ તરીકે નાણાના પેહેલા કામના સંબંધમાં ઘણાજ અગત્યનો છે.
જરા પણ ફરક ન પડે એવું મૂલ્યનું પ્રમાણ મળવું તો અશક્ય છે. જે-
ટલી ચીજો આપણા બાણુવામાં આવેલીછે તેમાંની એકે એવી નથી

કે જેના મૂલ્યમાં બિલકુલ ફેર પડે નહિ. તેથી વધારેમાં વધારે એટ-
લુંજ બની શકે એમ છે કે આ મૂલ્યમાં થતો પ્રેરકાર ધણોજ થોડો
અને ધીમે ધીમે થતો હોય એવી વસ્તુને નાણાં તરીકે પસંદ કરવી.
જો નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુના મૂલ્યમાં ઘણી ઝડપથી ફેર પડતો
હોય તો દરેક નાણાં સંબંધી કરારની શરતોમાં ઘણી ગરબડ થઈ જશે.
ધારો કે ધઉંને મૂલ્યના સામાન્ય પ્રમાણ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે-
લાછે; હવે ધારો કે એ, બે પાસેથી ૧૦,૦૦૦ મણુ ધઉં ઉછીના લેછે.
અને તે છ મહિના પછી પાછા આપવા એવી શરત કરેલી છે. ધારો
કે આ મુદત પુરી થતી વખતે પેહેલેથી નહિ કળી શકાય એવાં દુકાળ
વગેરે કેટલાંક કારણોને લીધે એમ બને કે ધઉંના મૂલ્યમાં સેંકડે ત્રિસ
ત્રિસ ટકાનો ફેર પડી જાય; હવે જો ધઉંનું મૂલ્ય ત્રિસ ટકા વધું હોય
તો એ એ બે પાસેથી ઉછીનું લીધું હતું તેના કરતાં ત્રિસ ટકા તેને ખરે
જોતાં વધારે આપવું પડશે. કારણ કે ઉછીના લેતી વખતે એક મણુ
ધઉંને બદલે જેટલું દ્રવ્ય મળી શકતું હતું તેના કરતાં પાછા આપતી વખતે
એક મણુ ધઉંને બદલે ત્રિસ ટકા વધારે દ્રવ્ય મળી શકેછે, તેથી જો નાણાં
તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુના મૂલ્યમાં એકદમ પ્રેરકાર થઈ જતો હોય તો
વેપારને લગતાં સધળાં કામ જીગર રમવા જેવા બની જાય કારણ કે
થોડા મહિનામાં નાણાંનું મૂલ્ય શું થશે તે કોઈ આગ્રીથી કહી શકે નહિ.

જે ખીજી વસ્તુઓમાં નાણાંનું કામ કરવાને આ ગુણુ શિવાયના
બાકીના બધા જરૂરના ગુણુ છે તે દરેકના મૂલ્યમાં જેટલો ફેરકાર પડે
છે, તેના કરતાં સોના રૂપાના મૂલ્યમાં ઘણી ઓછી વધઘટ થાય છે.

વળી તેમાં પણ અનુભવથી એમ માલુમ પડેછે કે સોના કરતાં
રૂપાના મૂલ્યમાં ઘણો પ્રેરકાર પડેછે. પેહેલાં સોનાનું મૂલ્ય રૂપાના
મૂલ્ય કરતાં પંદર સોલ ગણું હતું તે વધતાં વધતાં હવે એકવીસ બા-
વીસ ગણું થયું છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે કેટલાક વર્ષથી રૂપાનું
ઉત્પન્ન વધતું જાય છે અને તેનો ખર્ચ ઘટતો જાય છે. યુરોપના ઘણા
દેશોએ રૂપાનું ચલણ કહાડી નાંખી સોનાનું કિંધું છે.

આમ થવાથી હિંદુસ્તાનની મેહેસુલ સંબંધી ભારે ગુંચવણ આવી પ-
ડીછે. કારણ કે હિંદુસ્તાનને દરવર્ષે હંગાંડને દેવાના બ્યાજ તથા
ખીજા ખર્ચો પેટે આશરે ૧૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ આપવા પડે છે. ને

તે રકમ સોનાના ચલણમાં આપવાનો કરાર છે. પણ પેહેલાં એક પાઉંડના ૧૦ રૂપિયા કિંમત હતી તે વધી હવે આશરે ૧૪ રૂપિયા થઈ છે. એટલે પેહેલાં ઇંગ્લાંડને ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ સતર કરોડ રૂપિયા આપવા પડતા તે હવે આશરે ૨૩૮૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા આપવા પડે છે. ને રૂપાના મૂલ્યમાં આથી પણ વધારે ઘટોડો થવાનો સંભવ છે. આ અડચણો દૂર કરવા ખાતર વિવિધ ઉપાયોની યોજના કરવામાં આવી છે. કેટલાક એમ દરખાસ્ત કરે છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી રૂપાનું ચલણ કહાડી નાંખી સોનાનાં નાણા ચલાવવાં. પરંતુ આમ કરવું એ હિંદુસ્તાન જેવી ગરીબ સ્થિતિના દેશને ફાવે એમ નથી કારણ કે ઘણા લોકોને ફક્ત પૈસા પછી સાથે કામ ચાલે છે. વળી હિંદુસ્તાન જેવડા મોટા દેશમાં રૂપાનું ચલણ ધીમે ધીમે કહાડી નાંખી સોનાનું કરતાં ઘણા વર્ષ લાગે. તે મુદતમાં દરવર્ષે અમુક સોનું લેવું પડે અને અમુક રૂપું વેચવું પડે. આમ થવાથી વળી રૂપાનું મૂલ્ય વધારે ઘટતું જાય. તેથી જેમ એક વર્ષ જતું જાય તેમ જ રૂપું વેચવા કહોડો તેનું એમણું મૂલ્ય ઉપજે ને જ સોનું લેવું પડે તે માધું પરવડે.

વળી કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે ચલણ રૂપાનું જ રાખવું પણ રૂપા તથા સોનાના મૂલ્ય વચ્ચેનું એક અમુક પ્રમાણ (જેમકે દસ રૂપિયાનો એક પાઉંડ) સરકારે કરાવવું અને સોનાનેજ મૂલ્યના પ્રમાણ તરીકે વાપરવું. આમ કરવામાં ઘણી અડચણો છે.

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે મૂલ્યના માપ તરીકે સોના તથા રૂપા બન્નેને વાપરવાં. એટલે લોકોને દેવું વિગરે આપવું હોય તે પોતાને ઠીક લાગે તેમ સોના અથવા રૂપામાં આપે. પણ આવી રીતે મૂલ્યનાં બે પ્રમાણ કરવાથી નાણાં આપવા લેવાનાં સઘળા કરારોમાં ગરબડ થઈ જશે. ધારો કે એ બંને ૨૫ પાઉંડ ધીરેછે અને તે એક વર્ષ પછી પાછા આપવાના છે. હવે એટલામાં જો રૂપાનું મૂલ્ય ઘટે તો બંને ૨૫ પાઉંડ પાછા આપવાને બદલે રૂ. ૨૫૦ આપશે; અને જો સોનાનું મૂલ્ય ઘટ્યું હશે તો સોનામાં આપશે. આમ થવાથી એકજ ધાતુનું ચળણ હોય ત્યારે તેના મૂલ્યમાં પ્રેર પડવાથી જે ગરબડ થાય છે તેથી ઉલટી વધારે ગરબડ થશે.

* આય મેટેલીઝમ. કેટલાકનું મ્મિમ કેહેલું છે કે કેટલાક દેશોએ મ્મિકદા થઈ કાયદો કરી સોના તથા રૂપાના મૂલ્ય વચેનું પ્રમાણ નક્કી ઉરવવું અને જ્યારે તે એ ધાતુના મૂલ્ય વચેનું વાસ્તવિક પ્રમાણ આ રીતે ઠરાવેલા પ્રમાણની બરોબર નહોય ત્યારે જે ધાતુનું મૂલ્ય ઘટ્યું હશે તે ધાતુમાં પોતાના દેવાં આપવાનું બધા માણસોને કાયદા-કારક થઈ પડશે; અને તે ધાતુનો આવી રીતે અપ વધવાથી અને જે ધાતુનું મૂલ્ય વધ્યું હશે તેનો અપ તેજ પ્રમાણ ઘટવાથી તે એ ધાતુ-મ્મિના મૂલ્ય વચેનું પ્રમાણ પાછું કાયદાથી ઠરાવેલા પ્રમાણ બરોબર આવી જશે; આ યોજનાને આય મેટેલીઝમની યોજના કહેવામાં આવેછે. પણ આ યોજના જૂલ બરેલીછે કારણ કે જે સીનેની છત વધારી રાકાય તેમનું મૂલ્ય અહિં જોતાં ક્રમ તેના ઉત્પાદન પર અ પ્રમાણે નક્કી થાયછે; તેનો આધાર કંઈ બીજી વાત ઉપર નથી. ધારો કે કાયદો કરી સોનાનું મૂલ્ય રૂપાના મૂલ્ય કરતાં ૧૫૨ સાડા પંદર ગણું ઠરાવ્યું; હવે જો મ્મિકદમ કોઈ ખાણમાં રૂપું જડી આવવાને લીધે મ્મિક તોલો સોનું ઉત્પન્ન કરવાં કરતાં ૧૫૨ તોલા રૂપું ઉત્પન્ન કરવું સેહેલું પડે તો ગમે મ્મિટલા કાયદા કરો પણ લોકો સોના તથા રૂપાનો કંઈ ૧૫૨:૧ ના પ્રમાણમાં વિનિમય કરશે નહિ.

૭ મો ગુણ વિશેયત્વ છે. નાણું અહિં છે કે નહિ તે સેહેલથી પારખી રાકાય મ્મિમ જોઈયે. સોના રૂપાને અપડાવવાથી જે અવાજ થાયછે તે ઉપરથી ખોટું અહિં નાણું સેહેલથી પરખાયછે. વળી અરા નાણામાં કંઈ પણ જાતનો વાસ અથવા સ્વાદ હોતો નથી તે વાત અજમાવવાથી પણ અહિં ખોટું નાણું પારખી રાકાયછે. આવી રીતે પારખવાનું સેહેલ પડે માટે નાણાં તરફિ વપરાતી વસ્તુ શિકા પડી શકે મ્મિવી હોવી જોઈયે અને તે શિકા પાડવાનું કામ સરકારે કરવું જોઈયે; આમ કરવાથી શિકા પડેલું દરેક નાણું મ્મિક ઠરાવેલા વજનનું અને અમુક સ્વચ્છતાનું જ હોય મ્મિમ કરવા ઉપર રાજ્યની શાહુકારીનો આધાર રહેછે મ્મિટલે તે કામ બરોબર ખાતરીપૂર્વક થાયછે.

* હાલમાં આય મેટેલીઝમના સંબંધમાં ઘણી હિલચાલ ચાલેછે. સિમલા ખાતે એ સંબંધી એક સભા ઉભી થયેલીછે તેમાં મોલ્ડરથ, બારબર, વિગેરે મોટા મોટા ગૃહસ્થો છે.

સેહેજ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે ઉપર ગણવિલા સાત ગુણિમાંના ધણુઓનો એક જીજ ઉપર આધાર રેહ્યોછે. જેમ કે સોનાનું સુવાહ્યત્વ અને અક્ષયત્વ તેનામાં મૂલ્યનું સ્થાયિત્વ હોવાના મુખ્ય કારણો છે. જે ચીજનું તેના મૂલ્યના પ્રમાણમાં કદ ઘણું મોટું હોયછે તેની જુદે જુદે ઠેકાણે ધણી જુદી કિંમત પડેછે. જેમ કે પંચમાહાલમાં જ્યાં લાકડાં પાકેછે ત્યાં તેની જે કિંમત પડેછે તેના કરતાં બમણી અથવા તેથી પણ વધારે કિંમત તેજ વખતે અમદાવાદમાં પડેછે કારણ કે તેને પંચમાહાલથી અમદાવાદ લાવવાની ખરાબત તેની કિંમત જેટલી થાયછે. હવે જો જ્યાં કોઈ ચીજની છત હોય ત્યાંથી જ્યાં અછત હોય ત્યાં તેને લઈ જવામાં છેક નજીવી ખરાબત પડતી હોય તો ઘણું ખર્ચ બધે ઠેકાણે તેનું સમાન મૂલ્ય રેહેશે. તેમજ નારા પામે એવી અથવા જેની વાર્ષિક આવક એક વર્ષના વાપરમાં પુરી થઈ જાયછે એવી સઘળી ચીજોના મૂલ્યમાં વારે વારે ઘણી વધઘટ થવાનો સંભવ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે તાજુ શાક એક અમુક વખતમાં વેચી નાખ્યું જોઈએ નીકર તે ખગડી જાય તે તેથી આપણે હંમેશાં જોઈએ છીએ કે એકને એક દિવસમાં સવાર સાંજ વિગરે જુદે વખતે તેના ભાવમાં બમણો ત્રમણો ફેર પડી જાયછે. અનાજ જો બરોબર ભરી રાખવામાં આવે તો તરત કંઈ નારા પામતું નથી. પણ તેનો વાર્ષિક પાક સાધારણ રીતે તે વર્ષના ઉપયોગમાં ખપી રહેછે તેથી તેના મૂલ્યમાં ઘણી વધઘટ થવાનો સંભવ છે. જો એક વર્ષ આખી દુનિયામાં બધે અનાજનો પાક હંમેશાના કરતાં ત્રિસ ટકા ઓછો ઉતરે તો દુનિયાની તે વર્ષની અનાજની આવક ત્રિસ ટકા ઘટશે અને તેથી અનાજનું મૂલ્ય ઘણુંજ વધી જશે. પણ સોનાની વાર્ષિક નિપજમાં ત્રિસ ટકાનો ઘટાડો થાય તો તેથી સોનાના મૂલ્ય ઉપર કંઈ નહિ જેવી અસર થશે કારણ કે બધી મળી દુનિયામાં જેટલી સોનાની સિલક છે તેના ઉપર વાર્ષિક નિપજમાં ત્રિસ ટકાનો ઘટાડો થવાથી ધણીજ થોડી અસર થશે. દરેક વર્ષનો અનાજનો પાક જેમ બધો વપરાઈ જઈ નારા પામેછે તેમ સોનામાં બનતું નથી. તે કંઈ એટલી થોડી મુદતમાં નારા પામતું નથી કારણ કે તે ઘણુંજ થોડું ધસાય છે.

નાણું તેજ દ્રવ્ય નથી. નાણું તેજ ફક્ત દ્રવ્યનું મૂળ છે. એમ માનવાથી લોકો ઘણી ભુલો કરેછે. દરેક માણસ એમ સમજે છે કે જેમ મારી પાસે વધારે નાણાં તેમ હું દ્રવ્યવાન અને આવી સમજને લીધે એમ માનવામાં આવેછે કે દેશમાં જેમ નાણાં વધારે ફરતાં હોય તેમ તે દેશ દ્રવ્યવાન. એમ માનવામાં કેટલી ભૂલ છે તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાશે. “દસ જણા એક રમત રમવા બેઠા ને તેમાં તેઓએ એક ૧૦૦૦ રૂપિયા પોવાનો વિચાર કર્યો. વારે વારે રૂપિયાની મોટી રકમ આપ લે કરવાની હરકત પડે માટે દરેક જણને દસ નાહના પથ્થરના કડકા આપ્યા ને દરેક કડકો દસ રૂપિયાને બદલે છે એમ ઠરાવું, રમત પુરી થઈ ત્યારે દરેક જણને પોતાની પાસે જેટલા પથ્થરના કડકા તેટલી વાર દસ જેટલા રૂપિયા મળ્યા. તેઓમાંના એક બાલ્યો કે દરેક રમત પુરી થતી વખતે જેમ મારી પાસે વધારે પથ્થરના કડકા હોયછે તેમ મને વધારે રૂપિયા મળેછે ને જેમ એ બાબતમાં મારે થાયછે તેમ તમારે પણ થવું જ જોઈએ. માટે ચાલો આપણે દરેક જણ હાલ જેટલા પથ્થરના કડકા રાખિયે છિયે તેથી બમણા રાખિયે કેમકે તેમ કરવાથી રમત પુરી થશે ત્યારે આપણી પાસે વધારે પથ્થરના કડકા રહેશે ને તેથી આપણને વધારે રૂપિયા મળશે. આ પ્રમાણે બધાએ તરત કુર્કું ને દરેક માણસે પહેલાના કરતાં બમણા પથ્થરના કડકા રાખ્યા; પણ આખરે બ્યારે રમત પુરી થઈ ત્યારે તો તેઓને કંઈ વધારે રૂપિયા મળ્યા નહિ. કારણ કે મૂળ શરત સાફ કાઢીલી ૧૦૦૦ રૂપિયાની રકમમાં વધારો થયો નહોતો. ફક્ત તેજ રકમ તેઓમાં પહેલાની માફક વહેંચાઈ. રમત પુરી થઈતે વખતે દરેક માણસ પાસે પહેલાંના કરતાં વધારે પથ્થરના કડકા તો રહ્યા ખરા પણ તે દરેક કડકાની કિંમત પાંચ રૂપિયાની થયેલી હતી. કારણ કે પહેલાં ૧૦૦૦ રૂપિયાને બદલે ૧૦૦ કડકા હતા તેને બદલે હવે બસે હતા.”

હવે જેમ પેલા પથ્થરના કડકા કંઈ રૂપિયા નહોતા પણ તેને બદલે મુકેલા હતા તેમ નાણાં તે કંઈ દ્રવ્ય નથી પણ દ્રવ્યની સંજ્ઞા છે. ને તેથી જેમ ઉપલી વાતમાં બધાં લગી રૂપિયા વધ્યા નહોતા ત્યાંલગી પથ્થરના કડકા વધ્યાથી કંઈ ફાયદો થયો નહિ તેમ દુનિયામાં બધાં

જગી દ્રવ્ય વધે નહિ ત્યાં જગી ક્રૂત નાણાંજ વધવાથી કંઈ ફાયદો નથી તેથીજ કંઈ દુનિયા દ્રવ્યવાન થયી ઝમેમ કેહેવાય નહિ.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. નાણાંવિષે.

૧. નાણાંને શાશાં કામ કરવાનાં છે?
૨. મૂલ્યનું માપ ઝમેટલે શું તે દાખલો આપી સમજાવો.
૩. વિનિમયનું સાધન ઝમેટલે શું તે દાખલો સમજાવો.
૪. નાણા તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુ શું ક્રૂત સોનું અથવા રૂપુંજ હોયછે?
૫. કંઈ કંઈ વસ્તુ ઝમે જ્યુદે જ્યુદે કાળે અને જ્યુદે જ્યુદે વખતે નાણાં તરીકે વાપરવામાં આવી છે?
૬. નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુમાં શાશા ગુણો હોવા જોઈએ ?
૭. તે ગુણોમાંના દરેકની અગત્યતા દાખલો આપી સમજાવો.
૮. આ ગુણો કંઈ ચીજોમાં ધણે દરજ્જે રહેલાછે?
૯. ધઉં અથવા ઝમેવી કોઈ ખીજી વસ્તુને નાણાં તરીકે વાપરવામાં આવે તો શી અડચણો પડે તે બતાવો.
૧૦. મૂલ્યના બે પ્રમાણ ઝમેટલે શું અને તેના શા ગેરફાયદાં છે ?
૧૧. બાઈ મેટ્રિકલમ ઝમેટલે શું અને તેમાં શી ભુલ રહેલીછે ?
૧૨. નાણાનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવવા આપેલો દાખલો કહો.

૧. ઝમેક માણસ સોનાની ખાણ શોધી કહાડેછે; શું તેણે તેથી દેશના દ્રવ્યમાં વધારો કર્યો?

૨. ધારો કે દરેક માણસ પાસે જેટલાં નાણાં હોય તે ઝમેકદમ બમણાં થઈ જાય તો તેથી દેશના કૂલ દ્રવ્ય ઉપર શી અસર થશે?

૩. દુનિયામાં જેટલું સોનું રૂપું તથા ત્રાંચું હોય તેના ઝમેકદમ નાશ થાય તો શું દુનિયામાં વેચવા લેવાનું કામ બંધ પડી જશે?

પ્રકરણ ૩ ચીજોના મૂલ્યવિષે.

ચીજોના તેમના મૂલ્યના સંબંધમાં વિચાર કરતાં ત્રણ વર્ગ પાડી શકાયછે.

૧. જેમનું જોમાગ્યું મૂલ્ય ઉપજી શકેછે અને જેની જીવ વધારી શકાતી નથી; જેવી કે કોઈ મરી ગયેલા ચિતારાની કહાડેલી જાખિયો.

૨. જેઓનું ઉત્પાદનપ્રરચ તેમની પેદારા વધારવામાં આવે તેમ વધતું જાય છે; તે; જેવી કે ખેતીની તથા ખનિજની પેદારા.

૩. ઉત્પાદનપ્રરચ વધાર્યા શિવાય જેમની પેદારા વધારી શકાય છે તે; જેવા કે સિદ્ધ પદાર્થો.

ઉત્પાદનપ્રરચ. ચીજોના આ ત્રણ વર્ગ ગણાવતાં “ઉત્પાદન-પ્રરચ” એ શબ્દ આપણે વાપર્યો છે. મીલ કહેછે કે “ઉત્પાદન-પ્રરચમાં” ફક્ત મુસારા અને નફાનોજ સમાવેશ થાય છે. પણ પ્રો-ફેસર કેયર્નસ તેની વ્યાખ્યા જુદી આપે છે ને તે આપણને વધારે સારી લાગે છે. તે એમ કહેછે કે ઉત્પાદનપ્રરચના ખરે સાર જોતાં ત્રણ અંશ છે. મેહેનત, *અનુપભોગ અને જોખમ. મેહેનત કર્મ-કારોને કરવી પડે છે, અનુપભોગ મુડીદાર ખમે છે અને જોખમ કર્મકાર તેમજ મુડીદાર જુદા જુદા પ્રમાણમાં માથે લે છે. કર્મકારને તેની મેહેનત અને જોખમનો જે બદલો મળે છે તે મુસારો. મુડીદારને અનુપ-ભોગ અને જોખમનો બદલો મળે છે તે નફો. જ્યારે મુડીદારોમાં અને કર્મકારોમાં માંહી માંહી એવી સ્પર્ધા ચાલતી હોય કે દરેક ધંધામાં મેહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ જેટલું ખમવામાં આવે તેજ પ્રમાણમાં મુસારો અને નફો મળે ત્યારે તો ઉત્પાદનપ્રરચનો મુખ્યત્વે કરીને મુસારા અને નફા ઉપરજ આધાર રહે છે એમ કહેવાય. અને એવી સ્થિતિ ચાલતી હોય ત્યારે ઉત્પાદનપ્રરચનો આધાર મુસારા અને નફા ઉપર છે એમ કહો અથવા તો મેહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ ઉપર છે એમ કહો તેમાં કંઈ ફેર પડતો નથી.

ઉપર કહેલી ત્રણ વર્ગની ચીજોનું મૂલ્ય જે હકીકતોથી નિયમિત થાય છે તેનું વિવેચન કરતાં પહેલાં ખપ અને છતનો મૂલ્ય સાથેના સંબંધ સમજાવેલા જરૂરનો છે. અહિં આપણે મૂલ્યને બદલે કિંમત શબ્દ વાપરીશું તો એ સમજવાનું કામ સહેલું પડશે. અને તેવા શબ્દફેર કરવામાં આપણે કંઈ જાલભરેલું કરિયે છિયે તેમ નથી કારણ કે આપણે પહેલાં સમજાવી ગયા તે પ્રમાણે કિંમત તે મૂલ્યનો એક દાખલો છે. પરંતુ ખપ અને છતનું વિવેચન કરતાં પહેલાં આપણે એમ ધારી લઈએ છિયે કે કોઈ પણ ચીજની કિંમતમાં ફેર પડે

* ઉપભોગમાં દ્રવ્ય પ્રરચવું નહિ તે. "

તો તે ફેર તે ચીજનાજ મૂલ્યમાં ફેર પડવાને લીધે પડ્યો છે, કંઈ નાણાના મૂલ્યમાં ફેર પડવાને લીધે પડ્યો નથી. ઝમિટલે ધારૌ કે ઝમિ બન્યું કે ઘઉંની કિંમત વધી. આવો વધારો થવાનાં બે કારણો હોઈ શકે : ઘઉંનું મૂલ્ય વધ્યું હોય અથવા તો નાણાનું મૂલ્ય ઘટ્યું હોય. પણ સુગમ પડવા ખાતર આપણે ઝમિનજ સમજીશું કે તે ઘટારૌ. ઘઉંનુંજ મૂલ્ય વધવાને લીધે થયો છે.

અપ અને છતની કિંમત ઉપર અસર. ઝમિ ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે કે કોઈપણ ચીજની કિંમત તેની છત અને અપ ઉપર આધાર રાખે છે. પણ આવું કહેનારામાંના કેટલાક પોતે શું કહે છે તેના અર્થ ખરોખર સમજતા નથી. અપનો અને છતનો કિંમતસાથેનો ખરો સંબંધ નીચે પ્રમાણે છે : ચીજોની કિંમત હંમેશા ઝમિની હોય છે કે તેનો અપ અને છત સરખાં થાય છે. હંમેશાં કોઈ ચીજની કિંમતમાં ઘટારૌ થાય તો તેનો અપ વધે છે અને તેની કિંમતમાં વધારૌ થાય છે તો અપ ઘટે છે. ધારૌ કે ઝમિ ધરની હરાજી થાય છે અને તે વેચાતું રાખવાની ઇચ્છા રાખનારા છ માણસો છે. હવે તે ઝમિ તે લેવા સાંઈ ઝમિ ખીજ સાથે સ્પર્ધા કરશે; ઝમિ ભોલશે તેથી ખીજે વધારે ઝમિ કરતાં કરતાં ધરની કિંમત ઝમિલી ભોલારૌ કે છમાંના પાંચ જણ માંગણી કરતા અંધ રહેશે ને જોણે સઉથી વધારે કિંમત આપવાની માંગણી કરી હશે તેને ધર મળશે. હવે આ કિંમત ઝમિ હોવી જોઈએ કે પેલા બાકીના પાંચ તેટલી મોટી કિંમત આપવાને ખુશી નહોય ને તેથી પોતાની માંગણી અંધ કરે. કારણ કે તેમ નહોય ને તેઓ પણ તેટલીજ અથવા તેથી વધારે કિંમત આપવા ખુશી હોય તો ચડાચડી અંધ થાય નહિ. આ ઉપરથી ઝમિ સ્પષ્ટ જણારૌ કે કોઈ પણ ચીજના લેનારાઓ તેમજ વેચનારાઓમાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલે છે ત્યારે તે ચીજનો બજારબાવ ઝમિ હોય છે કે તેનો અપ અને છત સરખાં થાય છે. ઉપલા દાખલામાં તે ધર રાખવાને પહેલવહેલાં છ માણસો તૈયાર હતા પણ આખરે તેની કિંમત ઝમિલી થઈ કે પાંચ માણસોએ પોતાની માંગણી અંધ કરીને ફક્ત ઝમિજ માણસની માંગણી રહી. ઝમિજે ઝમિ કિંમત ઠરી કે ઝમિ ધરની માંગણી

કરનાર છ હતા તેને બદલે એકજ રહ્યો. એટલે ઘર પણ એક ને લેનાર પણ એક એ રીતે અપ તથા છત સરખાં થયાં.

પણ ઉપર આપેલા દાખલામાં એમ બને કે ધરોના ધણો અપ હોવાને લીધે એવી ભારે કિંમત ઉપજે કે તે બાંધવામાં કામ લગાડેલી મહેનત અને મુડીને બીજા ધંધાઓમાં મળતો હોય તે કરતાં ધણો વધારે બદલો મળે. જો એમ થાય તો ધણા લોકો તે મોટો ફાયદો લેવાની લાલચે ધરો બાંધવામાં મુડી તથા મહેનત વાપરવા મંડશે. પણ આમ થવાથી ધરોની છત ધણી વધી પડશે ને તેથી તેમની કિંમત ઉતરવા માંડશે અને તેથી બીજા ધંધા કરતાં જે વધારે ફાયદો પહેલાં મળતો હતો તે મળતો બંધ થશે. તેમજ જો ધરોનો અપ થોડો હોવાને લીધે તે બાંધવામાં વાપરેલી મુડી તથા મહેનત ઉપર બીજા ધંધાઓમાં જે સાધારણ ફાયદો મળે છે, તેથી જો ઓછો મળતો હોય તો લોકો ધરો બાંધવાનું બંધ કરી બીજા ધંધામાં મુડી તથા મહેનત કામ લગાડશે. આમ થવાથી ધરોની છત ઓછી થશે અને તેથી તેમની કિંમત એટલેમુધી વધશે કે તેમાંથી મુડીદારને અને કર્મકારને ચાલુ નફો અને મુસાફરો મળી રહે.

ઉત્પાદનપરચ્ચથી નક્કી થયેલી વાસ્તવિક કિંમતમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે ફેરફાર હમેશાં પડે છે તેને મીલ દરિયાના મોજા હંચા એડે છે અને પડે છે તેની જોડે સરખાવે છે. જો કે મોજા વારાફરતી હંચા નીચાં થયા જાય છે પણ દરિયાની સપાટીનું એક પણ બિંદુ બીજા કોઈ પણ બિંદુ કરતાં કાયમ હંચું અથવા નીચું રહેતું નથી; દરેક વખતે આપ્પા-દરિયાની સપાટી એક સરખી થવાનું વળણ થાય છે. તેમજ કોઈ ચીજના બજારભાવમાં વખતે વખત વધઘટ થાય છે પણ તેવો વધારો અથવા ઘટારો કાયમ રહેતો નથી પણ હમેશાં ઉત્પાદનપરચ્ચથી નક્કી થયેલી વાસ્તવિક કિંમતજ કરવા તરફ વળણ થતું જાય છે.

પહેલા વર્ગની ચીજોની કિંમત શી શી બાબતોથી નક્કી થાય છે. આપણે કહી ગયા કે જો કોઈ ચીજના વેચાણમાં ધણેજ ભારે નફો મળતો હોય તો લોકો તે લેવાની આરામ્ય તે વેપારમાં પડાપડી કરશે અને તેથી તે ચીજની છત વધશે અને તેનું આખર

પરિણામ એ યશો કે તેની કિંમત ઉતરી જશે અને જે ભારે નફો મળતો હતો તેને બદલે ફક્ત સાધારણ નફો મળશે.

પણ કેટલીક એવી ચીજો છે કે જેની ગમે એટલી ભારે કિંમત આવતી હોય તો પણ તેની છત વધી શકેજ નહિ. જેમ કે કોઈ વાપણાએલા મરણ પામેલા ચિતારાના કહોડેલા ચિત્ર, જીના લેખો, શિક્ષાએ, જમણા મુખવાળા રાંખ વિગરે. હવે આવી ચીજોની છત કંઈ વધારી શકાય નહિ. મરી ગયેલા ચિતારાના હાથના ચિત્ર હોય તેથી વધારે જ્યાંથી લાવી શકાય? આવી ચીજોની કિંમત કંઈ તેમના ઉત્પાદનખર્ચની લગભગ આવી રહેતી નથી. કારણ કે તે બનાવતાં ગમે તો પાંચ રૂપિયા થયા હોય પણ હાલ જોઈએ ને નવી બની શકે નહિ એટલે તે લાખ રૂપિયાની પણ ધર્ધ પડે. ત્યારે આવી ચીજોની કિંમતનો આધાર શા ઉપર રહેછે? આપણે ઉપર બતાવી ગયા તે પ્રમાણે આવી ચીજોની કિંમત એવીજ હોવી જોઈએ કે જેથી તેની છત અને તેનો ખપ બન્ને સરખાં થાય પણ કોઈ કહેશે કે મરણ પામેલા પ્રખ્યાત ચિતારાનું ચિત્ર રાખવાની તો બધાની ઇચ્છા હોય પણ મૂળમાં તે એક કે બેજ છતમાં હોય એટલે જોકે તેનો ખપ તો ઘણોજ વધારે છે તો એ છત તો જાણે કંઈજ નથી, ત્યારે છત અને ખપ બન્ને સરખે ભાગે ઉતરે એમ તે કેમ બને? પણ આમ કેહેનારે પ્રથમ તો ખપ કેને કહેવો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ચીજ લેવાની ઇચ્છા તે કંઈ ખપ કેહેવાય નહિ. એમ તો એક સરસ હિરૌ લેવાની દુનિયાના દરેક માણસની ઇચ્છા હોય પણ જ્યાં લગી તેમની પાસે તેની કિંમત આપવાની શક્તિ નથી ત્યાં લગી તે ચીજનો તે બધાને ખપ છે, એમ કહેવાય નહિ. એકલી ઇચ્છા કંઈ કામ આવતી નથી; તેની સાથે વેચાતું લેવાની પોતાની શક્તિ હોવી જોઈએ. આવી રીતની ઇચ્છા અને શક્તિ બે હોય ત્યારે “સમર્થ ખપ” થયો એમ આપણે કહીશું. આવો સમર્થ ખપજ કિંમત ઉપર અસર કરી શકેછે. ખપ અને કિંમત એક બીજના ઉપર આધાર રાખેછે. ખપ કિંમત ઉપર આધાર રાખેછે કારણ કે જો કિંમત વધી તો ખપ ઘટેજ; તેમ વળી કિંમતનો આધાર ખપ ઉપર રહેલો છે. હવે પહેલા વર્ગની ચીજોની છત તો વધારી શ-

કાય તેમ નથી. પણ ખપ અને છત ગમે તે રીતે આખરે સરખાં થવાં જોઈએ. તે થવાનો ઝમક રસો છે તે ઝમકે કિંમત ઝમટલી વધે કે તેથી જેટલી છત તેટલીજ માંગણી હોય તે બંધ થાય અને આખરે જેટલી છત તેટલીજ માંગણી બાકી રહે. ધારૌ કે ઝમક મરણ પામેલા ચિતારાનું ચિત્ર વેચવાનું છે. જો તેની કિંમત દસ રૂપિયા હોય તે ધણા લોકો તે લેવાની માંગણી કરશે. ધારૌ કે તેની કિંમત પાંચસે રૂપિયા કરવામાં આવે તો ફક્ત પચાસ માણસોનીજ માંગણી કાયમ રહેછે; જો હજાર રૂપિયા કિંમત થાય તો ફક્ત દસ માણસો માંગણી કરેછે. હવે આ દસ માણસો તે ચિત્ર લેવાને ખુબ પડાપડી કરશે હવે ઝમકાંથી બે ત્રણ ઝમવા નિકળશે કે તેઝમો ઝમથી પણ વધારે કિંમત આપીને તે ચિત્ર લેવાને તૈયાર થશે. ત્યારે ધારૌ કે રૂ. ૧૮૦૦ સુધી તે ચિત્રની કિંમત ચઢી ને તે વખતે તેટલી કિંમત આપી તે રાખવા ઝમ અને બમ ઝમવા બે માણસ તૈયાર છે. હવે ઝમકાંથી બમ ઝમવા વિચાર કર્યોછે કે આખરમાં આખર તે ચિત્રના ૧૯૦૦ રૂપિયાથી વધારે આપવા નહિ. પણ ઝમની ૨૦૦૦ રૂપિયાસુધી પણ આપવાની મરજી છે. આમ છે ત્યારે તે ચિત્રની આખર કિંમત ૧૯૦૦ અને ૨૦૦૦ રૂપિયા વચ્ચે કંઈ રકમની ઠરશે. હવે તે કંઈ રકમ તેનો તો વેચનાર લેનાર જે જેમ સમજ્યો તે ઉપર આધાર રહેશે. ચિત્ર વેચનારૌ ઝમ જાણતો હોય કે બમ ૨૦૦૦ રૂપિયા પુરેપુરૌ આપશે પણ ચિત્ર લીધા વગર રહેશે નહિ પણ બમ ઝમ જાણતો નહોય કે બમો રૂ. ૧૯૦૦ ઉપર કંઈ પણ આપવું નહિ એવો વિચાર છે તો ચિત્ર વેચનાર ભાવ ખાદ આખરે બમ પાસેથી ૨૦૦૦ રૂપિયા છોડાવશે. પણ જો બમ જાણતો હોય કે બમ ૧૯૦૦ થી કંઈ વધારે આપવાનો નથી ને વેચનારને ચિત્ર વેચી નાખવાનીજ હઠછા છે તો તે ૧૯૦૦ થી સહેજ વધારે આપવાની માંગણી કરશે. ધારૌ કે આખરે ૧૯૧૦ રૂપિયા કિંમત ઠરી. આમ થયું ત્યારે સમર્થ ખપ છતની બરોબર થયો કારણ કે ૧૯૦૦ રૂપિયાથી ઉપર વાત ગઈ ઝમટલે બની માંગણી બંધ થઈ અને ઝમકલા ઝમનીજ માંગણી રહી, અને તે ચિત્ર લે છે.

જે ચીજોનું વિનિમયમૂલ્ય હોયછે તેમાં બે ખાસ ગુણ રહેલા હોયછે. ઉપયોગિતા અને શ્રમલબ્યતા મરણ પામેલા ચિ-

તારાના ચિત્ર જેવી ચીજોની કિંમત જે બાબતોથી નક્કી થાયછે, તેનું વિવેચન પુરું થયું નથી. કોઈ એમ પુછશે કે ઉપજા દાખલામાં અંચ ૨૦૦૦ રૂપિયા આપવા તૈયાર થાયછે અને અંચ ૧૯૦૦ આપવાનું જ વધારે છે તેનું કારણ શું? આનો જવાબ આપવા માટે મૂલ્યના અંશોનું વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર છે. કોઈ પણ ચીજના વિનિમયમૂલ્યના એ વાત ઉપર આધાર રહેલો છે; તે ચીજની સ્વભાવસિદ્ધ ઉપયોગિતા અને તે મેળવવામાં પડતો શ્રમ.

ઉપયોગિતામાં એવા ગુણોનો સમાવેશ થાયછે કે જે કંઈ ખોટા પુરી પાડે અથવા તો કંઈ કોડ પુરે. જે ચીજોને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે તે-એમાં ઉપયોગિતા તેમજ શ્રમલભ્યતા બન્ને ગુણો હોયછે. જો કોઈ ચીજ મેળવવામાં કંઈ પણ શ્રમ પડતો નહોય તો પછી તે ગમે તેવી અગત્યની અથવા સુંદર હોય તોપણ તેનું કંઈ મૂલ્ય ઉપજતું નથી. જેમ કે હવા જેવી ચીજ કે જે વગર જીવાયજ નહિ તેનું પણ કંઈ વિનિમયમૂલ્ય નથી કારણ કે તે વગરશ્રમે જોઈયે તેટલી મળી શકેછે.

જોઈયે એવા સુગંધીદાર અને રમ્ય પુષ્પોનું જંગમમાં જ્યાં તેના ઢગલે ઢગલા થાયછે ત્યાં કંઈ પણ વિનિમયમૂલ્ય હોતું નથી. પણ તેજ પુષ્પોનું વસ્તીમાં વિનિમયમૂલ્ય ઉપજેછે. કારણ કે ત્યાં તે વગડાની માફક વગર શ્રમે મળતા નથી પણ શ્રમલભ્ય હોયછે.

તેમજ ખીજી તરફથી કોઈ ચીજનો ઉપયોગ ન હોય તો પછી તે મેળવવાને ગમે તેટલો શ્રમ પડતો હોય તોપણ તેનું કંઈ પણ વિનિમયમૂલ્ય હોતું નથી. કારણ કે જે ચીજ કંઈ અગત્ય પુરી પાડે અથવા તૃષ્ણા સંતોષે એવી ન હોય તો કોઈ તેને વેચાતી લેશે નહિ. એક મિતારાને ટોચે જે ઇંટ હોય તે મેળવવાને શ્રમ તો ધણો લાગે ને તેથી જો કે તે ઇંટમાં શ્રમલભ્યતાનો ગુણ ધણો રહેલોછે તોપણ નીચે પોડલી ઇંટોથી કંઈ તેની ઉપયોગિતા વધારે નહિ હોવાને લીધે તેનું કોઈ વધારે મૂલ્ય આપશે નહિ.

ઉપર કહેલા એ ગુણો ચીજોની કિંમત ઉપર જુદા જુદા પ્રમાણમાં અસર કરેછે. ઘણું અંશે કોઈપણ ચીજની કિંમત નક્કી થવામાં ઉપયોગિતા કરતાં શ્રમલભ્યતાના ગુણની વધારે અસર જોવામાં આવે છે. જેમ કે ધાન જેવી ચીજની ઉપયોગિતા એટલી બધી છે કે તેની

ઘણી વધારે કિંમત પડતી હોય તોપણ ઘણાજ થોડા માણસો તે લીધા વગર રહેરો; પણ તેને તૈયાર કરતાં કેટલો શ્રમ પડેછે તે ઉપરજ તેની કિંમતનો ઘણો ખર્ચો આધાર રહેછે, ને તેની કિંમત ઠરાવવામાં તેની ઉપયોગિતાની ઘણી થોડી અસર થાયછે. પણ એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ઉપયોગિતાનો ગુણ તે સ્ત્રીજમાં હોયોજ જોઈએ નિકર તેની કંઈ પણ કિંમત ઉપજે નહિ. આપણે ઉપર બતાવી ગયા કે સમર્થ અપમાં એ વાતનો સમાવેશ થઈ જાયછે, એક તો અમુક સ્ત્રીજ લેવાની ઇચ્છા અને તે વેચાતી લેવાની શક્તિ. પ્રકૃત આવા સમર્થ અપથીજ સ્ત્રીજોની કિંમત ઉપર અસર થાયછે. હવે એ વાત તો ખુદ્લી છે કે કોઈ સ્ત્રીજ લેવાની ઇચ્છાનો તેની ઉપયોગિતાના ઉપરજ આધાર રહેલો હોયછે; એટલે કોઈ જરૂરિયાત અથવા કોડ પુરી પાડવાની શક્તિ તે સ્ત્રીજમાં હોય તોજ તેને લેવાની ઇચ્છા થશે. તેમજ વેચાતી લેવાની શક્તિ તે સ્ત્રીજ મેળવવાને કેટલો શ્રમ પડેછે તે ઉપર આધાર રાખેછે. ધારે કે કોઈ માણસ આવીને આપણને ૧૦૦ ઘોડા વેચાતી આપવાનું કહેછે; આપણે તે કરાર કરવાની નાજ પાડીશું કારણ કે આપણે તે ઘોડાઓનો કંઈ ઉપયોગ નહિ હોવાને લીધે તે લેવાની કંઈ આપણી ઇચ્છા થતી નથી. તેમજ આપણને એવી અબર મળે કે કોહિનુર જેવો એક હિરો હરાજ થવાનો છે, તો આપણે તે લઈ શકીશું એમ આપણે ધારીશુંજ નહિ. આપણી તે લેવાની ઇચ્છા તો ઘણી થાય પણ તે લેવાની શક્તિ આપણામાં બિલકુલ નથી. કારણ કે તેવો હિરો મેળવવામાં એટલો બધો શ્રમ લાગેછે કે તેથી કરીને આપણાથી ન પહોંચાય એવી ભારે તેની કિંમત થઈ જાયછે.

આપણે જે મરણ પામેલા ચિતારાના કહોડેલા ચિત્રનો દાખલો ઉપર આપી ગયા તેમાં શ્રમલબ્ધતા કરતાં ઉપયોગિતાનો ગુણ વધારે સમર્થ છે. તે મેળવવું તો અ અને બ બન્નેને સરખું કાઠણ છે. તેની છત બિલકુલ છેજ નહિ ને તેથી તે ચિત્ર લેવાથી જે સંતોષ થશે તેને સારૂ દરેક માણસ જે રકમ આપવી યોગ્ય ધારે તે ઉપર તેની કિંમતનો આધાર રહેછે. તે ચિત્ર લેવાથી જે આનંદ થશે તે ૨૦૦૦ રૂપિયા આપવાજોગ એમ અ સામોટો ઠરાવેછે અને તેજ આનંદ પ્રાપ્ત કરતા ૧૬૦૦ થી વધારે રૂપિયા ખર્ચવા ઠીક નથી એમ બ સામોટો ધા-

રેછે તેના કારણાનું બરોબર વિવેચન કરવું અસાધ્ય છે. એમ પણ હોય કે તે ચિત્ર લેવાની બનેલી સરખી ઈચ્છા હોય અને તે મળવાથી એકને જેટલો આનંદ થાય તેટલોજ નિજને પણ થાય એમ હોય; પણ બંધન કરતાં એણે દ્રવ્યવાન હોય અને તેથી તે ચિત્ર લેવાને એ જેટલી રકમ આપવાને તૈયાર હોય તેટલી રકમ આપવાનું બને ઠીક લાગતું નહોતું.

ત્યારે આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે જે ચીજોની છત ગમે તે રીતે પણ બિલકુલ વધારી શકાય તેમ નથી તેમની કિંમતનો આધાર તે ચીજોની કંઈ જરૂરિયાત પુરી પાડવાની અથવા તૃપ્તિ સંતોષવાની શક્તિનું અમૂક માણસો જેટલું મૂલ્ય ધારે તે ઉપર રહેછે; પણ એવી ચીજોમાં પણ અમલબ્યતાનો ગુણ બિલકુલ નથી હોતો એમ નહિ; કારણ કે જેમ કોઈ ચીજ મેળવવાને એણે અમ પોતે તેમ તેની કિંમત ઘટતી જાય અને જે તે મેળવવા જરાપણ અમ પોતે નહિ એટલે જે તે ચીજમાંથી અમલબ્યતાનો ગુણ બિલકુલ જતો રહે તો તેની કિંમત પણ કંઈ ઉપજે નહિ.

ખેતીની પેદાશની કિંમત હવે બિજા વર્ગની ચીજોની કિંમતનો આધાર શી શી બાબતો ઉપર રહેલોછે તે વિષે વાત કરિયે. તે ચીજો એવી છે કે તેમની છત વધારવી હોય તો તે વધારાના પ્રમાણમાં વધારે મહેનત અને મુડી કામે લગાડવી જોઈયે; અને તેથી તેમની છત વધારવામાં આવેછે તેમ તે વધારે મોંઘી પડેછે. આ વર્ગની ચીજોમાં ખેતીવાડીની પેદાશ સુખ્ય છે; પણ અનિજ પદાર્થો એજ વર્ગમાં આવી જાયછે. આવી તરેહની ચીજોની છત વધારવામાં આવેછે તેમ તે મોંઘી પડતી જાયછે એ વાત બરોબર સમજાવવા માટે એક દાખલો લઈયે. ધારો કે પચાસ માણસો મળી કૃષ્ણદુપ પ્રદેશમાં એક નવું ગામ વસાવેછે. અને તેઓ પોતાના ઉપયોગ માટે પોતાના નવા ગામની નજીકની કૃષ્ણદુપ જમીન ઉપયોગમાં લેછે, ને વળી એમ ધારો કે જેટલું ધાન્ય તેઓને જોઈયેછે તેટલું બધું એટલીજ જમીનમાંથી પુરું પડેછે. હવે જુઓ કે થોડા વર્ષે ગયા પછી શી હકીકત બનશે. ધારો કે અમૂક મુદતમાં તે ગામની વસ્તી વધી અને હવે તેમાં ૧૫૦ માણસ વસતાં થયાં. ત્યારે પહેલાં જેટલું ધાન્ય જોઈતું હતું

તેથી હવે ત્રણગણું જોઈશો; આ વધારે જોઈતું ધાન્ય ક્યાંથી લાવવું? કોઈ કહેશે કે અત્યાર સુધી જે પાસેની જમીન ખેડતા હતા તે ઉપરાંત વળી ગામથી બે ચાર ગાઉ આધેની પ્રજાદ્રુપ જમીન પણ ખેડાણમાં લેવી જોઈએ એટલે ધાન્યની પેદારા થશે. એ વાત બરોબર છે પણ બે ચાર ગાઉ આધેની જમીનના જે પાક ઉતરશે તેને ગામમાં લાવવાને પેહેલાની પાસેની જમીનના પાકને લાવવાને જેટલો ખર્ચ પડતો હતો તેથી વધારે ખર્ચ પડશે અને આ વધારે ખર્ચ ધાન્ય વાપરનારાઓને માથે ચડશે. ધારો કે ગામની ભાગોળ ઉપરની જમીનમાં ઉગેલા ઘઉં રૂપિયે મળુ વેચાતા હતા. હવે બે ચાર ગાઉ આધેની જમીનમાં ઘઉં વાવવાનું ખર્ચ તો પાસેની જમીન જેટલું જ થશે પણ ભાગોળ ઉપરની જમીનના પાકેલા ઘઉં ગામમાં લાવવાને જે મજૂરી પડતી હતી તેના કરતાં આધેની જમીન ઉપરથી ગામમાં પાક લાવવાને વધારે મજૂરી પડશે. ધારો કે આધેની જમીનમાંથી લાવવાને પાસેની જમીન કરતાં દરેક મળુ એક આનો વધારે મજૂરી પડે છે. એટલે આધેની જમીનના ઘઉં ગામમાં એક રૂપિયે ને એક આને મળુ વેચાશે. ત્યારે પાસેની જમીનના માલિક કે જમના ઘઉં આધેના ઘઉંના જેવાજ છે તેઓ પણ દેખાદેખી હવે પોતાના ઘઉં રૂપિયે મળુના બાવે વેચશે નહિ અને આ પ્રમાણે ગામમાં વપરાતા બધા ધાન્યની કિંમત ચડશે. આપણે ઉપલા દાખલામાં એમ ધારી લીધું છે કે ગામની આસપાસ જોઈએ તેટલી એક સરખી ફલદ્રુપ જમીન છે અને તેથી જેમ વરતી વધે તેમ ધાન્ય આધેથી લાવવાનું જ ખર્ચ પ્રકૃત વધું પણ ઘણું ઠેકાણે એમ હવે નથી. નવી જમીન કામમાં લેવી પડે તે આથી હોય એટલું જ નહિ પણ તેનો કસ પણ ઓછો હોય અને તેથી પેહેલાની વધારે સારી પ્રજાદ્રુપ જમીન કરતાં તેમાં પાક કરવાનું ખર્ચ પણ વધારે પડે; એમ હોય તો ધાન્ય આધેથી લાવવાનું ખર્ચ પડે તે ઉપરાંત વળી પાક કરવામાં જે વધારે ખર્ચ પડે તે પણ ધાન્ય લેનારાઓને માથે પડે. અને આપણા દાખલામાં મળુ એક આનો કિંમત વધી તેને બદલે વખતે સહેજ આઠ દસ આના કે તેથી વધારે પણ વધી જાય.

વળી કેટલીક વખત એમ બને છે કે ધાન્યની નવી છત એથી

પણ વધારે ખર્ચ કર્યા વગર કરી શકાય નહિ. ધારો કે તે ગામ એક એક ઉપર અથવા પર્યતની ખીણમાં વશું હોય કે જ્યાં પહેલાં જેટલી જમીન ખપમાં લીધી છે તેથી બિલકુલ વધારે એડવાલાયક જમીન હોયજ નહિ. આવે ઠેકાણે તો વસ્તી વધવાને લીધે જે વધારે ધાન્ય જોઈયે તે અસહજીજ જમીનનું એડાણ સાર કરીને અને તે કામમાં વધારે મુડી અને મહેનત રોકીને પકવ્યા રિવાય બિજો રસ્તો છેજ નહિ. પણ એ વાત તો સિદ્ધ છે કે ગમે તેવાં સારાં યંત્રોથી અને સારા શાસ્ત્રજ્ઞાનથી એતી કરવામાં આવે તો પણ અમુક વખત પછી ખમણી મુડી અને મહેનત કામે લગાડવાથી જમીનમાંથી કંઈ ખમણે પાક ઉતરતો નથી. અને તેથી જે વધારે પાક ઉતારવામાં આવે છે તેના દરેક માણ ઉપર પહેલાં લાગતું હતું તેના કરતાં વખતે ત્રણ ચાર ઘણું ખર્ચ લાગી જાય છે.

જેમ વસ્તી વધે તેમ ખોરાકની કિંમત વધવાનું વલણ થાય છે. ઉપજા દાખલા ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે વસ્તીના વધારાને લીધે થતા ધાન્યનો ખપ ધાન્ય ઉત્પાદન કરવાનું ખર્ચ વધાર્યા રિવાય પુરો પાડી શકાતો નથી. એટલે વસ્તી વધવાને લીધે એતી-વાડીની પેદારાની કિંમત વધવાનું પ્રત્યક્ષ વલણ થાય છે. છત અને ખપ એ સરખાં થવાંજ જોઈયે. ખપ જેમ વસ્તી વધે છે તેમ વધતો જાય છે અને વધારે ખર્ચ પડ્યા રિવાય વધારે છત કરી શકાતી નથી. વસ્તી વધવાથી એતીની પેદારાની કિંમત વધવાનું થતું વળણ કેટલેક દરજ્જે એ રીતે અટકાવી શકાય છે.

૧. બિજા દેશથી એતીવાડીની પેદારા આણવાથી.

૨. એતી કરવામાં સારાં યંત્રો કામે લગાડવાથી અને ઉંચા ખાતરો બિગરે રસાયણ શાસ્ત્રની શોધોનો ઉપયોગ કરવાથી.

એતીવાડીની પેદારાની કિંમત વધી જતી અટકાવવાની પહેલી રીત હાંજાંડ દેશમાં અમલમાં લાવવામાં આવેલી છે ને તેની ઘણી સારી અસર થયેલી છે. તે દેશમાં સન ૧૮૮૧ માં ૧,૫૯,૧૪,૧૮૮ માણ સની વસ્તી હતી તે વધીને સને ૧૮૮૧ માં ૨,૫૯,૬૮,૨૮૬ માણ સની થઈ. તે ત્યાં પહેલાં પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપર ઘણીજ ભારે જકાત હતી ને તેથી લોકોને પોતાના દેશમાં પાકેલા અનાજ ઉપર

રહેલું પડતું. તેથી તે દેશમાં અનાજની કિંમત ઘણીજ વધી ગઈ. આખરે પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપરની જકાત કાઢાડી નાંખવામાં આવી ત્યારે લોકોને સુખ થયું. વરતી વધવાથી ચીજોની કિંમત ઉપર શી અસર થાય છે તે દુધ જેવી ચીજ કે જે પરદેશથી આણી શકાતી નથી તે સંબંધી વિચાર કરવાથી સહેજ માલુમ પડશે. આપણે મુંબાઈ જેવા શહેરનોજ વિચાર કરીએ. પહેલાં તે ગામમાં દુધ સોંધું મળતું હતું પણ જેમ વરતી વધતી ગઈ તેમ તેની કિંમત વધતી ગઈ. અને બિજા ગામોમાં સોંધું મળતું હોય પણ ત્યાંથી આણીને વાપરવું કૃપિ નહિ કારણ કે દુધ થોડા વખતમાં બગડી જાય છે. તેથી આ બાબતમાં ચીજોની કિંમત વધતી અટકાવવાની જે પહેલી રીત આપણે બતાવી તે અમલમાં આવે તેમ નથી. તેથી કરીને મુંબાઈમાં બિજા ગામો કરતાં વધુ ચાર ઘણી મોંઘી તે ચીજ મળે છે. અને જેમ હજુ વરતી વધતી જશે તેમ તે વધારે મોંઘી થતી જશે.

શ્રીજીંડીતની અસર પ્રત્યક્ષજ છે. કોઈ પણ અમુક જમીન સારા યંત્રો કામે લગાડી તથા સાઈં ખાતર નાંખી ખેડવામાં આવે તો તેમાંથી વધારે ઉપજ થાય એટલે પહેલાં અમુક રકમથી જેટલી પેદારા થતી હોય તેનાં કરતાં વધારે થાય.

ખેતીવાડીની પેદારાની કિંમત જે નિયંત્રાને અનુસરે છે તે નિયંત્રાનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન. અપ અને છત બરોબર ઉતરવી જોઈએ. જ્યારે છત કરતાં અપ વધારે હોય છે ત્યારે કેટલીટ ચીજોમાં તો અપે ઓછો થવાથી છત અને અપ સરખે ભાગે ઉતરે છે પણ ખેતીવાડીની પેદારાના સંબંધમાં તેમ થાય એમ નથી કારણ કે અનાજ વિગરેના અપનો આધાર વરતી ઉપર રહેલો છે. ઘઉં આખા વિગરે ચીજોની કિંમત જેમ વધતી જાય તેજ પ્રમાણમાં તેનો અપ કંઈ ઓછો થતો જશે નહિ. કારણ કે ધાન્ય મોંઘું હોય કે સોંધું પણ દરેક માણસને ખાવા તો જોઈએ નીકર મરી જવાય. તેથી ઘઉં જેવી ચીજની કિંમતમાં વધારો થવાથી તેનો અપ કંઈ ઓછો થતો નથી. કારણ કે લોકો ધાન્યનો અપ ઓછો કરવાને બદલે પહેરવા ઓઢવા વિગરે બાબતોમાં પહેલાં કરતાં થોડા પેસા ખરચશે અને ખાવા ધાન્ય તો મોંઘું તો મોંઘું પણ પહેલાં જેટ-

હુંજ લેશે. આપણે કહ્યું કે જેમ બિજી ચીજોના અપ ઓછો થઈ શકેછે તેમ ધાન્ય જેવી જરૂરી ચીજોના અપ ઓછો થઈ શકતો નથી. પણ તેનો અપ પણ લોકો અડધા ભુખે મરે તો ઓછો થઈ શકે અને કેટલીક વખતે તેમ થાયછે, પણ અહિં. પણ આવી રીતે જ્યારે અપ ઓછો થાયછે, ત્યારે ભુખે મરવાથી વસ્તી પણ ઓછી થાયછે એટલે એ પ્રસંગમાં પણ આપણે જે નિયમ કહ્યો કે જરૂરી ચીજોના અપ હંમેશાં વસ્તીની સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ તે અરે પડેછે. ત્યારે એવી ચીજોના સંબંધમાં છત અને અપ સરખા કરવાનું, અપ ઓછો કરવાથી બને એમ નથી પણ તેમ કરવાને છતજ વધારવી જોઈએ અને છત વધારવાનેમાટે ઓછી ફલદ્રુપ અથવા ઓછી સઘવડ પડે એવે ડોક્ટરો આપેલી જમીન ખેડાણમાં આણવી પડે. આમ થાય ત્યારે જે વધારાની પેદારા કરવામાં આવે તેમાં તેટલીજ જુની પેદારામાં જેટલી મુડી તથા મેહેનત વાપરવી પડતી તેથી વધારે વાપરવી પડે; એટલે ઉત્પાદનખર્ચ વધું અને તેથી પેદારાની કિંમત પણ વધવી જોઈએ. આ ઉપરથી એમ રપટ માલુમ પડેછે કે જીંદગીને જરૂરી ચીજોના સંબંધમાં અપનો કિંમતના ઉપર આધાર નથી પણ કિંમત અપ ઉપર આધાર રાખેછે; એટલે જે બિજી બધી રીતે અસલ સરખી રિથિતિ હોય તો કિંમતનો આધાર વસ્તીની સંખ્યાની વધઘટ ઉપર રહેછે. પણ એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જે પ્રમાણમાં વસ્તી વધી હોય તેજ પ્રમાણમાં કિંમતમાં વધારો થતો ઘણી વખતે કેટલાક કારણને લીધે અટકે છે. ઇંગ્લાંડમાં અઆધિત વેપાર હોવાને લીધે તથા એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ માલ લઈ જવા લાવવાની રસ્તા વિગરેની સારી સઘવડ હોવાને લીધે જે પ્રમાણમાં વસ્તી વધી છે તે સાથે સરખાવતાં અનાજની કિંમતમાં છેક નહિ જેવો વધારો થયેછે.

અનિજ પેદારા. ખેતીવાડીની પેદારા વિષે જે કહ્યું તે અનિજ પેદારાને પણ લાગેછે. સને ૧૮૭૧-૭૨માં વિલાયતમાં લોખંડનો વેપાર ઘણો તેજ ઉપર હોવાથી કોયલાનો ઘણો અપ જાગ્યો. આ અપ પુરો પાડવા માટે જુની ખાણો કરતાં ઓછી ઉત્પાદક કોયલાની નવી ખાણો ઉઘાડવી પડી અને તેથી કોયલાની કિંમત અડી ગઈ.

સને ૧૮૭૩માં કોયલાનો જે ભારે અપ જાગ્યો હતો તે બંધ થયો ને તેથી તેની કિંમત ઉતરવા માંડી આમ થયું ત્યારે કોયલાની કિંમત ઘણી વધારે હતી તે વખતે પણ જે આણેમાંથી કુફત સાધારણ મુસારા અને નફા જેટલુંજ મળતું તે આણેમાંથી કોયલા કહાડવામાં ઉલટો ગેરનફો પડ્યો ને તેથી તેવી ઝામ્મી ઉત્પાદક આણે કે જે અપ વધ્યા તે વખતે ઉધાડવામાં આવી હતી તે ધીમે ધીમે પાછી બંધ થઈ.

સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત નિયમીત કરનારા નિયમે. આ પદાર્થો એવા છે કે જેમની છત વધારવાથી તેમનું ઉત્પાદન અરચ વધતું નથી અને તેથી કિંમતના સંબંધમાં આપણે ચાંચેના જે ઉપર ત્રણ વર્ગ પાડ્યા તેમનાં ત્રિજ વર્ગમાં તે પદાર્થો આવેછે.

આપણે ઉપર કહી ગયા કે આવા પદાર્થોની કિંમતનો આધાર તેમના ઉત્પાદન અરચ ઉપર રહેછે કારણ કે તે બનાવનારાઓમાં માંહી માંહી અનિયંત્રિત સ્પર્ધા હોયછે. હવે તેમના ઉત્પાદન અરચના મૂળ અંશો ક્યા છે તે બરાબર સમજાવવું જરૂરનું છે. સાધારણ રીતે એમ લાગશે કે જે નિયમે પ્રમાણે એતીની પેદારાની કિંમત નક્કી થાયછે તેજ નિયમે પ્રમાણે સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત પણ નિયમિત થવી જોઈયે. કારણ કે સિદ્ધ પદાર્થો બનાવવામાં જે કાચી પેદારા વાપરવી પડેછે તે હમેશાં જમીનમાંથી પાડેછે; જેમ કે છિંટનો તાકો બનાવવાને માટે રૂ જોઈયે અને રૂ જમીનની પેદારા છે. ત્યારે જેમ વધારે છિંટ બનાવવામાં આવે તેમ વધારે રૂ જોઈયે અને રૂ જમીનની પેદારા હોવાને લીધે તે જેમ વધારે પકવવામાં આવે તેમ તે વધારે મોંઘું પડે અને તેને લીધે છિંટ પણ જેમ તેના અપ વધે તેમ મોંઘી પડવી જોઈયે. પરંતુ જો કે કાચી પેદારાની કિંમત સિદ્ધ પદાર્થની કિંમતનો એક અંશ છે તોપણ તે ઘણો નાનો અંશ છે. આપણે એક છિંટના તાકાનોજ દાખલો જુઓ. તે તાકો તૈયાર કરવામાં એટલી તો જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવી પડે છે કે એક તાકામાં વપરાયેલા રૂની કિંમત તે આખો તાકો તૈયાર કરવામાં લાગતા અરચનો ઘણાજ નાનો ભાગ હોયછે. રૂ જ્યાં પાકતું હોય ત્યાંથી જ્યાં વણવાના સાંચાઓ હોય ત્યાં આણું જોઈયે અને ત્યાં આણ્યા પછી તે ઉપર અસંખ્ય ક્રિયાઓ કરવામાં આવેછે જે કરવાને સાંચ જુદી

જીદી પંક્તીના કર્મકારો કામ લગાડવા પડેછે. આ બધાને મુસારા આપવાના હેતુએ; વળી તે ધંધામાં નાંખેલી મુડી તેમાંથી પાછી વળવી જોઈએ, અને તે ઉપરાંત તેના ઉપર નફો મળવો જોઈએ. આપણે ધડિયાળની ઝિણી કમાનોના દાખલામાં બતાવ્યું હતું કે તે કમાનો કરવા જે ઝિણી ઝિણી વિવિધ કારીગરી વાપરવી પડે છે તેને લીધે તેમની કિંમત જે પોલાદના કકડાની તે બનાવવામાં આવે છે તેની કિંમતની ૪૦૦૦ ગણી થઈ જાયછે.

ઉત્પાદન ખર્ચના મુખ્ય અંશ. કોઈ પણ સિદ્ધ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાના ખર્ચમાં મુખ્ય ભાગ મેહેનતનો છે; વળી મુડીદારનો અનુપભોગ પણ ઉત્પાદનખર્ચનો એક અગત્યનો અંશ છે. મેહેનત અને અનુપભોગનું જે ખર્ચ પડેછે તેની સાથે સરખાવતાં કાચા માલની કિંમતથી થતી અસર એવી નજીવી છે કે તે ધ્યાનમાં ન લઈએ તો પણ ચાલે. સિદ્ધ પદાર્થોની એવી કિંમત હોવી જોઈએ કે તેથી મુડીદારને અને કર્મકારને તે ધંધામાં પોતાની મેહેનત જારી રાખવાની લાલચ થાય. ઘણી વખત એમ બનેછે કે સિદ્ધ પદાર્થોની જેમ છત વધારવામાં આવેછે તેમ તેની કિંમત વધવાને બદલે ઉલટી ઘટેછે. જ્યારે મોટા પાયાપર ઉત્પાદન કરવામાં આવેછે ત્યારે ઘણી વખતે થોડી મેહેનતે વધારે કામ થાયછે. વરાળથી કામ કરવામાં આવવાથી ઘણી મુડી અને મેહેનતનો ઉગારો થાયછે પણ જથ્થાબંધ માલ બનાવવો હોય તોજ વરાળથી કામ ચલાવવું ઠીક પડેછે. જો લુગડાં વિગેરે જથ્થાબંધ ઉત્પાદન કરવાની જરૂર પડી ન હોત તો વણકરોની હાથે ચલાવવાની તરફોને બદલે વરાળથી ચાલતા મોટા સાંચાએ વાપરવામાં આવત નહિ. હમેશાં જે પ્રમાણમાં કામ વધારવામાં આવે તેજ પ્રમાણમાં કંઈ ખર્ચ વધતું નથી. દરો હજાર કાપડના તાકા તૈયાર કરવામાં જે ખર્ચ થાય તેનું બમણું કંઈ વીસ હજાર તૈયાર કરવામાં થાય નહિ. વળી મોટા પાયાપર ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હોય ત્યાં મેહેનતની વહેંચણી પણ ઘણી સારી રીતે થઈ શકેછે. જ્યારે વણકરો લુગડાં હાથે વણતા ત્યારે વણવાની બધી ક્રિયા એકજ માણસ કરતો. પણ હવે જ્યારે તે કામ સાંચાથી કરવામાં આવેછે ત્યારે દરેક ક્રિયા કરવાને જીદા જીદા વર્ગના કર્મકારો હોયછે ને

તેમ થવાથી ઉત્પાદન ઘણું ધમધાકાર ચાલેછે. થોડી મુડીવાળો માણસ જે બહેળો ધંધો કરતો ન હોય તેને મોંઘા સાંચા વાપરવા પરવડે નહિ કારણકે તે તેને હમેશા ચાલતા રાખી રાકે નહિ. કેટલીક ચીજો જેવી છે કે જેનો ખર્ચ ઘણો હોય તો તેમનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઘણું જ ઘટી જાય, પણ તેમાંનો ખર્ચ ઘણો જ થોડો હોયછે. થોડાંક વર્ષ ઉપર નાની હોડિયો બનાવવાનો એક સાંચો શોધી કહાડવામાં આવ્યો હતો કે જે વાપરવાથી હોડી બનાવવાના ખર્ચમાં સેંકડે ત્રિસ ટકાનો ઘટાડો થઈ શકે પણ આ સાંચો હોડી બાંધનારાઓને વાપરવો પરવડ્યો નહિ. કારણ કે તે સાંચાથી એટલું ઝડપથી કામ થતું હતું કે આખા વર્ષમાં હોડી બાંધવાને જેટલા પાટિયાં બેઠાં થઈ ઘણાં વધારે તેના વતી થોડા વખતમાં ઉતરી શકતાં. તેથી જો કોઈ હોડી બાંધનાર તે સાંચો રાખે તો તેને એક મહિનામાં વર્ષ દહાડા જેટલું કામ થાય તે બાકીના અગિયાર મહિના સાંચો અમથા નાંખી મુકવો પડે; તેથી જ્યાં લગી હોડિયોનો ખર્ચ ઘણો વધે ત્યાં લગી એ સાંચો વપરાય નહિ.

મુડીદારને મજૂરી સોંધી પડીછે કે મોંઘી તે મુસારામાં આપેલી રકમ ઉપરથી નક્કી કરવાનું નથી. મુસારામાં વધારે રકમ આપવી પડે કે એમણી તે ઉપરથી મજૂરી મોંઘી પડી કે સોંધી એમ કહેવાય નહિ. તે નક્કી કરવામાં તે મુસારામાં આપેલી રકમ અને કામે લગાડેલી મહેનતથી થયેલી પેદારા સરખાવવી જોઈએ. કારણકે ધડિયાળો બનાવવાના તથા એવા બિજા ધંધાઓમાં થોડો મુસારો આપી અણકિસખી કારીગર રાખવા કરતાં તેમનાથી બમણો વધારે મુસારો આપી નિપુણ કારીગર રાખવાથી આખર વધારે ફાયદો પડેછે. એક વખતે ફ્રાન્સ દેશમાં એક મોટી રેલવે બાંધવાનો એસી નામના ગૃહસ્થે કંડાકટ રાખ્યો હતો. જો કે ફ્રેન્ચ કર્મકારો કરતાં ઇંગ્લેન્ડ કર્મકારો બમણો રેલ જેલો તો પણ તેને એમ માલુમ પડ્યું કે ફ્રેન્ચ કર્મકારો રાખવા કરતાં ઇંગ્લેન્ડ કર્મકારો રાખવાથી વધારે ફાયદો છે. કારણકે એક ઇંગ્લેન્ડ કર્મકાર એક ફ્રેન્ચ કર્મકારથી બમણો મુસારો લે તોપણ તે તેનાથી બમણા કરતાં વધારે કામ કરતો. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે કેટલીક મહેનત જો કે તેને સાફ મુસારો વધારે આપવો પડે તો પણ સોંધી પડે.

વળી કર્મકારો નિપુણ હોય તો તેથી તેમને પોતાનેજ ધણા મોટા ફાયદો થાયછે. નિપુણતા વધવાથી અમુક મુડી અને મેહેનત વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરેછે. હવે જો ચીજોની દ્વિમતમાં કંઈ શેર પડે નહિ તો આવી રીતે મુડી અને મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાની અસર એ થશે કે મુડીદારને વધારે નણે અને કર્મકારોને વધારે મુસારો મળી શકશે. ધારો કે વધારે કેળવણી મળવાથી એકુતોની નિપુણતા વધેછે કારણ કે કેળવણી મળવાથી તે વધારે અંચળ, વિશ્વસનીય, અને થંડા રવભાવનો થાયછે. જ્યારે આમ થાયછે ત્યારે જમીનનો માલિક પોતે એાછે. નણે લીધા શિવાય અને એતીની પેદાશની દ્વિમત વધાર્યા શિવાય એકુતોનો મુસારો વધારી શકેછે.

મુડી ઉપર મળતો નણે. જુદે જુદે વખતે અને જુદા જુદા દેશોમાં નફાનો સામાન્ય દર જે વિવિધ કારણોને લીધે નફો થાયછે તે અહિં બતાવાય તેમ નથી. એ બાબત વિષે દ્રવ્યવિભાગ વિષેના ભાગમાં કેહેવામાં આવશે. અહિં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે એકજ દેશમાં ને એકજ વખતે હમણાં અમુક કારણોને લીધે દરેક ધંધા-એમાં મુડી ઉપરનું બાજ એકસરખું થવાનું વલણ થાયછે. જો કોઈ વેપારમાં નાણું નાંખવાથી બિજા વેપાર કરતાં હમણાં વધારે ફાયદો મળતો હોય તો તે ઉપરથી એકદમ એમ સમજવું નહિ કે તે વેપારમાં મુડી ઉપર વધારે નફો પડેછે. કારણ કે કોઈ ધંધામાં એવી રીતે વધારે નફો પડવાના કેટલાક જુદાં કારણો હોયછે. કોઈ ધંધામાં મુડીદાર પોતેજ કર્મકારનું પણ કામ કરતો હોય ત્યારે કર્મકારનો મુસારો પણ તેનેજ મળે તેથી તે મુસારો અને મુડી ઉપરનો સાધારણ નફો એ મળીને તેને કુલ નણે વધારે મળ્યો એમ લાગે. કેટલાક ધંધાએમાં ભારે જોખમ રહેલું હોયછે; કેટલાક ધંધા કરવામાં ઘણી ગંદવાડ વિગરે અધવડ ખમવી પડેછે; વળી કેટલાક ધંધા કરવામાં લોકમાં ગેર આખર થાયછે; ત્યારે આવા ધંધાએ કરનારને જે જોખમ, અધવડ અથવા ગેરઆખર ખમવી પડેછે તેનો તે ધંધામાંથી જે બદલો મળેછે તે બદલો અને મુડી ઉપરનો સાધારણ નફો મળીને બિજા ધંધા કરતાં તેમાં કુલ નફો વધારે પડ્યો એમ લાગે પરંતુ ખરે જોતાં કંઈ મુડી ઉપર વધારે નફો પડ્યો

એમ કહેવાય નહિ પણ જે વધારે મળ્યું તે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મુડીદારે કરેલી મહેનત તથા ખર્ચાને જોખમ, અથવા અથવા ગેર આચરણ બદલો છે. વળી કેટલીક વખતે કેટલાક ધંધાઓ સ્વાભાવિક રીતે કેટલાક માણસોને સ્વાધીન હોય છે અથવા તેઓએ પોતાને હાથે સ્વાધીન કરેલા હોય છે ને તેથી તેઓ તેમાં ધાર્યો નફો ઉપજાવી શકે છે. કેટલીક વખતે અમુક વેપાર કરનારા સઘળા વેપારીઓ એકો કરે છે. થોડાક વર્ષ ઉપર જિવનિનના વેપારમાં એવો એકો કરવામાં આવ્યો હતો કેટલાક મુડીદારોએ એકઠા મળી દુનિયામાં પાકતું બધું જિવનિન પોતેજ વેચાતી લઈ લેવાનો ડેરાવ કર્યો અને તેમ કરવાથી દુનિયામાં પોતા શિવાય બિનકુ કોઈ જિવનિન વેચનાર રહ્યું નહિ. એટલે તેમણે તે સીજની પહેલા કરતાં બમણી કિંમત લેવા માંડી ને તેમ કરી ભારે નફો લીધો. કોઈ ધંધો સ્વાધીન કરી લેવાથી ભારે નફો પડી શકે છે તેનો આ દાખલો છે. ઉપર બતાવેલા બધા દાખલ કરનારાં કારણો નથી હોતાં ત્યારે એમ માલુમ પડશે કે મુડી ઉપર પડતું વ્યાજ દરેક ધંધામાં એક સરખું થવાનું વળણ થાય છે.

મુડીનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણે સમજાવી ગયા છીએ. તેથી અહિં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે જમીન, મહેનત અને મુડી એકઠાં થઈને જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરે છે તેનો જે ભાગ મુડીને મળે છે, તે મુડી ઉપરનો નફો. આ નફો જુદે જુદે કાળે અને જુદા જુદા જનસમૂહોમાં જુદા જુદા પડે છે. કેટલાક દેશોમાં જોખમ અને દેખરેખ રાખવાની મહેનતના બદલાતરીકે જે મળે તે શિવાય વેપારમાં નાંખેલા દરેક રૂ. ૧૦૦ ઉપર દરવર્ષે રૂ. ૧૦ મળે છે. જ્યારે આમ હોય છે ત્યારે એમ કહે છે કે વ્યાજનો દર દસ ટકાનો છે. ઘણા દેશોમાં વ્યાજનો સરાસરી દર આથી ઘણો ઓછો છે. વિલાયતમાં ત્રણ ટકાથી પણ ઓછો ઓછો છે.

નફા અને કિંમતો વચ્ચેનો સંબંધ. એ વાત હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે મુડીદાર અને કર્મકારનો બદલો (એટલે નફો અને મુસારો) જે સીજ તેઓ એકઠા મળી પેદા કરે તેની કિંમતમાં આવી જવો જોઈએ. આ કિંમત એવી હોવી જોઈએ કે તેમાંથી મુડીદાર અને કર્મકારને તે ધંધાનો આલુ નફો અને મુસારો મળે નિકર તેઓ તે સીજ બનાવવામાં પોતાની મુડી તથા મહેનત વાપ-

રશે નહિ. કારણ કે જો મુડીદાર અને કર્મકારને ચાલુ નફો તથા મુસારો ન મળે તો તેઓ પોતાની મુડી તથા મહેનત કંઈ બિજા ધંધો કરવામાં વાપરશે કે જેમાંથી તેમને ચાલુ બદલો મળી શકે. તેથી જો કોઈ પણ કારણને લીધે દેશમાં નફાનો અથવા મુસારાનો ચાલુ દર વધે ને જો મુડી અને મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધી ન હોય તો ચીજોની કિંમત વધવીજ જોઈયે.

સહજ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે અમુક મુડી અને મહેનતની સારી ઉત્પાદકશક્તિ છે કે નહિ તે ઉપર નફાનો તથા મુસારાના દરનો ઘણો ખરો આધાર રાખે છે. જો મુડી અને મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ સારી હોય છે તો ઉત્પાદનખર્ચ થોડું પડે છે, મુસારો અને નફો ભારે મળે છે ને ચીજોની કિંમતો હલકી હોય છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે ભારે કિંમતો હોય તો હમેશાં ભારે નફો, અને હલકી કિંમતો હોય તો હલકો નફો હોવો જોઈયે અમમ નથી. ધારો કે એક અમુક ગામડામાં એકજ સુથાર છે ને તે એક યંત્ર રોધી કહાડે છે ને તેથી તેની મુડી અને મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ પહેલા કરતાં દોહોડી થાય છે. પહેલાં તે જેટલી મુડી અને મહેનતથી દસ પેટિયો કરી શકતો હતો તેટલીજ મહેનત અને મુડીથી તે હવે પંદર પેટિયો કરી શકે છે. હવે જો પેટિયોની કિંમત ઉતરે નહિ ને પહેલા જેટલીજ રહે તો એ વાત સ્પષ્ટ છે કે મુડી અને મહેનતનો તે સુથારને જે બદલો પહેલાં મળતો હતો તેના દોહોડો હવે મળશે. તેના મુસારો અને નફો બન્ને વધ્યાં અને ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટ્યું. પણ આવી રીતે યંત્ર રોધી કહાડવાથી થયેલો સમજો પ્રાયદો તે સુથારને પોતાને હમેશાં મળ્યા કરશે નહિ. પેટિયોની છત વધવાને લીધે તેની કિંમત આખરે ઘટશે. આપણે ઘણી વખત કહી ગયા કે ખપ અને છત એ બરાબર થવાં જોઈયે. પેટિયોની છત પહેલાં કરતાં દોહોડી થઈ; આપણે એમ ધારિયે છીયે કે આમ થતાં પહેલાં પેટિયોનો ખપ અને છત એ બરાબર હતાં. ત્યારે હવે સુથારે જેટલી પેટિયો વધારે તૈયાર કરવા માંડી તેના ધરાક મળવા સોં તેને પેટિયોની કિંમત પહેલા કરતાં ઓછી કરવી પડશે. ધારો કે અનુભવ ઉપરથી તેને એમ લાગે છે કે કિંમતમાં જો સેકેડે પંદર ટકાનો ઘટાડો કરવામાં આવે તો બધી પેટિયો ખપી જાય.

તે જ્યારે આમ કરેછે ત્યારે પોતાના મુસારા અને નફામાં જે પચાસ ટકાનો ફાયદો પડતો હતો તેમાંથી તે પંદર ટકા મુકી દેછે અને ૩૫ ટકા પોતે લેછે. આ દાખલામાં મુસારો તેમજ નફો બન્ને વધ્યાં પણ ઉત્પાદનખર્ચ ઓછું થયું ને તેથી આખરે કિંમત પણ ઓછી થઈ.

ઉપલા દાખલામાં આપણે એમ ધ્યાન હવું કે તે ગામડામાં એકજ સુથાર હતો ને તેથી તેના ધંધામાં તેની સાથે હરીફાઈ કરનાર તે ગામમાં કોઈ બિજું નહોતું. પણ ધારો કે તે ગામમાં બિજા ત્રણ આર સુથાર છે; તેઓ પણ દેખાઈથી તેવુંજ યંત્ર આણુશે ને તેથી પેટિયોની છત ધણીજ વધી પડશે. દરેક સુથાર પોતાના માલના ધરાક મેળવવા પડાપડી કરી એક બિજાથી સોંધે ભાવે વેચસે ને આખરે યંત્ર વાપરવાથી થયેલો સઘળો ફાયદો ધરાકોને મળશે. સુથારોને મુસારો અને નફો પહેલાં મળતો તેટલોજ મળશે અને કિંમતોમાં સેંકડે પચાસ ટકાનો ઘટાડો થશે. આ ઉપરથી એમ નિકળે છે કે—

૧. જ્યારે મેહેનત અને મુડીની ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે, ત્યારે મુસારો અને નફો વધેછે અને ઉત્પાદનખર્ચ ઓછું થાયછે.

૨. જ્યારે આવી રીતે ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે ત્યારે મુસારા અને નફામાં વધારો અને કિંમતોમાં ઘટાડો એકજ વખતે બની શકેછે.

૩. જ્યારે એક તરફથી મુડીદારો વચે ને બિજી તરફથી કર્મ-કારો વચે અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલેછે ત્યારે મુડી અને મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી થયેલો બધો ફાયદો આખરે ધરાકને મળેછે એટલે ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી કિંમત ઘટેછે, અને મેહેનતને મળતા મુસારામાં અને મુડીને મળતા નફામાં કાયમ વધારો થતો નથી.

જો કે ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી ધાણું ખરું અમુક ચીજની કિંમત ઘટેછે ને મેહેનતને મુસારા તરીકે અને મુડીને નફા તરીકે વધારે રકમ મળતી નથી તોપણ જે ચીજની કિંમત આવી રીતે ઘટી હોય તે જો કર્મકારો અને મુડીદારોના વાપરમાં આવતી હોય તો મેહેનત અને મુડીને મળતો બદલો યથાર્થ રીતે વધેછે ખરો; કારણ કે મુસારા અને નફા તરીકે મળેલાં નાણાવતી પહેલાં કરતાં વધારે માલ વેચાતી લઈ શકાયછે. ધારો કે આવી રીતે જોડા જેવી ચીજની કિંમત ઘટી હવે જો કે મેહેનતને મળતા મુસારાની રકમ પહેલાં હતી તેટલીજ રહી

પરંતુ કર્મકારોને અને મુડીદારોને કાયદો તો થયોજ, કારણ કે પહેલાં જોડા સાફ જે રકમ આપવી પડતી હતી તેથી હવે થાડી આપવી પડશે ન તેવી રીતે જે ઉગારો થશે તેની બિજા જોઈતી ચીજ આણી શકારો. યૂરોપમાં ઘણા ધંધાઓમાં હાલ વરાળયંત્રોથી કામ થાયછે ને તેથી મેહનત અને મુડીની ઉત્પાદકશક્તિ ઘણીજ વધેછે. પણ તેથી થતો સઘળો કાયદો કર્મકારો અને મુડીદારોથી મુસારાના અને નફાના સામાન્ય દરમાં વધારાના રૂપમાં રાખી શકાતો નથી. બિજા કર્મકારો અને મુડીદારોની રૂપધાને લીધે તેઓ તેમ કરી શકતા નથી, તો પણ સાંચાઓથી ઘણા ખરા સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત ઓછી થવાને લીધે તેમને આખરતો કાયદો થયોછે. આવિશે આગળ વધારે કહીશું.

કિંમતોપર ખપ અને છતની અસરનો સંક્ષેપ. ઉપર ગણવેલી ત્રણ વર્ગની ચીજોની કિંમત ઉપર ખપ અને છતની કેવી રીતે અસર થાયછે તે નીચે ટુંકામાં બતાવુંછે. એ વાત બરોબર મનાવે હસાવવી જોઈએ કે આ ત્રણ વર્ગની ચીજોની કિંમત એવીજ હોય છે કે તેમનો ખપ અને છત બન્ને સરખાં થાયછે.

પહેલા વર્ગની ચીજો કે જેમની છત કોઈ પણ રીતે વધી શકે એમ છેજ નહિ તેમના સંબંધમાં છત અને ખપ બરોબર કરવા માટે કિંમત એટલે સુધી ચઢાવવામાં આવેછે કે તેથી કરીને છત કરતાં જેટલો વધારો ખપ હોયછે તે બંધ થાયછે.

બિજા વર્ગની ચીજો કે જેની છત ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય વધી શકતી નથી તેના સંબંધમાં ખપ ઘણો ઓછો થઈ શકતો નથી કેમકે આ વર્ગની ચીજો ઘણી ખરી જીંદગીને જરૂરી હોયછે; તેથી જ્યારે ખપ છત કરતાં વધારે હોયછે ત્યારે છત વધારવી જોઈએ. પણ ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય છત વધારી શકાય નહિ અને આવી રીતે મેહનત અને મુડીને વધારે કામ કરે તેને બદલો આપવા માટે કિંમતો વધવી જોઈએ.

ત્રિજા વર્ગની ચીજો કે જેમની છત ઉત્પાદનખરચ વધાર્યા શિવાય ગમે તેટલી વધારી શકાયછે તેમના સંબંધમાં જરૂરે ખપ છત કરતાં વધારે હોયછે ત્યારે કિંમતો વધેછે અને તેથી ખપનો કેટલોક ભાગ ઓછો થાયછે. પણ ખપ છતના બરોબર કરવાની આ રીત

થોડીયાર લગીજ અમલમાં આવેછે; જ્યારે કોઈ સીજ બનાવનારા-
ઓને મુસારા અને નફાનો ચાલુ દર મળી રાકવા માટે જેટલી જોઈયે
તે કરતાં તે સીજની કિંમત વધારે હોયછે, ત્યારે વધારે ફાયદો લેવાની
લાલચે બીજા લોકો તે સીજ બનાવવામાં મુડી તથા મેહેનત વાપરે
છે. આમ થવાથી છત વધેછે અને કિંમતો ઉતરેછે, અને આખરે
છત વધવાથી ખપ અને છત બરોબર થાયછે.

જ્યુદી જ્યુદી જાતની સીજોની કિંમતો શા પ્રમાણે નિયમિત થાયછે
તે આપણે બતાવું. હવે આવતા પ્રકરણમાં નાણાંના મૂલ્ય વિષે કહીશું.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. સીજોનાં મૂલ્ય.

૧. તેમના મૂલ્યના સંબંધમાં સીજોના કયાવર્ગ પાડવામાં આવ્યાછે ?

૨. ઉત્પાદનખરચ અંતરે શું ?

૩. મીલના કહેવા પ્રમાણે ઉત્પાદનખરચના મુખ્ય અંશો કયા છે ?

૪. પ્રોપ્રેસર કેયર્ન્સ ઉત્પાદનખરચની શી વ્યાખ્યા આપીછે ?

૫. કિંમતોનો આધાર ખપ અને છત ઉપર રહેલોછે એમ કહેવાનો
ખરો અર્થ શું ?

૬. ખપ અને છત સરખાં થાય એ પ્રમાણે કિંમતો કેવી રીતે ઠરેછે
તે દાખલો આપી સમજાવો.

૭. કોઈ સીજ પેદાકરનાર કર્મકારોને અને મુડીદારને ફક્ત મુસા-
રાનો અને નફાનો ચાલુ દરજ પો એવી હમિશાં તે સીજની
બજાર કિંમત થવાનું વળણ કેવી રીતે થાયછે તે સમજાવો.

૮. આવી રીતની કિંમતની બરોબર ગોઠવણ તે સીજની છત વ-
ધારી રાકાય તોજ થાયછે. ત્યારે જે સીજોની છત બિલકુલ
વધારી રાકાય તેમ નથી હોતું તેમના સંબંધમાં આ ગોઠવણ શી
રીતે થાયછે ?

૯. “સમર્થ ખપ” કોને કહેવો ?

૧૦. જે સીજને વિનિમયમૂલ્ય હોય છે તેમાં કયા બે ગુણ જોઈયે ?

૧૧. આ બે ગુણો શું હમિશાં સરખા પ્રમાણમાં હોયછે ? દાખલો
આપો.

૧૨. કોઈ મરણ પામેલા ચિતારાએ કહોડેલા ચિત્ર જેવી સીજની
કિંમત નફો ઠરવામાં કયા ગુણની વધારે અસર હોયછે ?

૧૩. જે ચીજો જેમ તેમની છત વધે તેમ મોંઘી પડતી જાયછે, તેઓમાં કંઈ ચીજો મુખ્ય છે?
૧૪. ઓરાકની વધારે પેદારા કરવાને પ્રમાણુસર કરતાં વધારે મુંડી તથા મેહેનત શા માટે અને કેવી રીતે વાપરવી પડેછે તે દાખલો આપી સમજાવો.
૧૫. ઓરાકનો ખપ સાથી વધેછે? બિજા બધા કરતાં કંઈ બાબતથી ઓરાકની કિંમત વધવાનો વધારે સંભવ છે?
૧૬. આવી રીતે ઓરાકની કિંમતમાં થતો વધારો કેટલીક વખતે કેવી રીતે અટકાવી શકાયછે?
૧૭. ખેતીની પેદારાની કિંમત જે ધારાઓથી નિયમિત થાયછે તેજ ધારાઓ જેમને લાગતા હોય એવી બિજા કેટલીક ચીજો ગણાવો.
૧૮. મૂલ્યના સંબંધમાં ચીજોના જે ત્રણ વર્ગ પાડ્યા તેમાંના છેલ્લો વર્ગ કયો તે કહો.
૧૯. સિદ્ધ પદાર્થોની કિંમત શું ખેતીની પેદારાની કિંમત નિયમિત કરનારા ધારાઓને અનુસરીને નક્કી થાયછે?
૨૦. અને તે જો બિજા ધારાઓ પ્રમાણુ થતું હોય તો એ બે વર્ગોની ચીજોના સંબંધમાં એવો ફેર પડવાનું કારણ સમજાવો.
૨૧. સિદ્ધ પદાર્થોની છત વધેછે ત્યારે કેટલીક વખતે તેમની કિંમત ઘટેછે; આમ કેવી રીતે થાયછે તે દાખલો આપી સમજાવો.
૨૨. મેહેનતની ઉત્પાદકશક્તિની ઉત્પાદનપરચ ઉપર કેવી રીતે અસર થાયછે?
૨૩. મુસારા, નશા, ઉત્પાદનપરચ અને કિંમત વચે પરસ્પર શો સંબંધ છે?
૨૪. દાખલો આપી બતાવો કે કેટલાક પ્રસંગોમાં નફો અને મુસારો બન્ને વધારી શકાય અને કિંમતોમાં કંઈ વધારો થાય નહિ.
૨૫. ત્યારે નશાના દર અને મેહેનતના મુસારા સાથેના કિંમતના સંબંધ વિષે આ ઉપરથી શું વ્યવહારિક અનુમાન બાંધી શકાય?
૨૬. જ્યારે મેહેનત અને મુંડીની ઉત્પાદકશક્તિમાં સામાન્ય વધારો થાય ત્યારે કર્મકારોને, મુંડીદારોને અને ધરાકોને કયે કયે રસ્તે ફાયદો થાયછે?

૨૭. ચીજોના જે ત્રણ વર્ગ પાડ્યા તેમની કિંમતો જે નિયમોને અનુસરીને નક્કી થાયછે તે નિયમો સંક્ષિપ્ત રીતે કહી બતાવો.

૧. ખોરાક પેદા કરવાનું ખર્ચ એનું એ રહે અને દેશની વસ્તી દર ૧૦ વર્ષે બમણી થતી જાય તો તેથી શી અસર થશે?
૨. ધારો કે એક સાંચો શોધી કહાડવામાં આવ્યોછે, કે જેથી કોઈ અમુક ચીજ ઉત્પન્ન કરવી ઘણી સહેલી થઈ પડેછે. ત્યારે હવે સ્પર્ધાની અસરથી તે ચીજ વાપરનારાઓને તે શોધનો બધો ફાયદો લેવા દેવાને બદલે તે સાંચો શોધી કહાડનારે પરવાનો મેળવી પોતે બધો ફાયદો લેવા કે કેમ ?
૩. કોઈ ચીજના ખર્ચ તેની કિંમત ઉપર અસર થાયછે. ત્યારે શું એક બિખારીની ગાડી લેવાની ઇચ્છાથી ગાડીઓની કિંમત ઉપર અસર થશે ? તમારા જવાબના કારણો આપો.
૪. ધારો કે અનાજ સોંધું થાયછે અને તેથી પહેલાં કરતાં મારે ફડિયાને ૬ ઓછું આપવું પડેછે પણ મારા ઘરમાં પહેલાં છ માણસ ખાનાર હતાં તે હવે નવ થયાંછે; આમ છે ત્યારે અનાજની કિંમત ઘટવાથી મને કંઈ હમ્મરોને સારું ફાયદો પડશે ?

પ્રકરણ ૪. નાણાંના મૂલ્યવિષે.

આપણે કહી ગયા છીએ કે કોઈ ચીજનું મૂલ્ય એટલે તેની વિનિમયશક્તિ અથવા તેને સાટે બિજી ચીજોની જે સંખ્યા આવી શકે તે. વળી તેજ વખતે આપણે સમજાવ્યું હતું કે કિંમત તે મૂલ્યનો એક અમુક દાખલો છે કેમ કે કોઈ ચીજનું મૂલ્ય નાણાંમાં ગણાયે તે તેની કિંમત. ત્યારે નાણાંની કિંમત એ શબ્દોનો અર્થ એ થયો કે નાણાંનું નાણાંમાં ગણેલું મૂલ્ય. પણ આવા અર્થમાં એ શબ્દો વપરાય નહિ એ તો દસ રૂપિયાની કિંમત વિસ અડધા રૂપિયા અથવા ચાલીસ પાવલિયો છે એમ કહેવા સરખું છે. કોઈ પણ ચીજને તેની ને તેની સાથેજ સરખાવીને તેનું મૂલ્ય માપી શકાય નહિ.

નાણાંનું મૂલ્ય. નાણાંની વિનિમયશક્તિ તેજ તેનું મૂલ્ય. ત્યારે નાણાંને બદલે બિજી ચીજો વધારે મળે એટલે બધી ચીજોની કિંમતો ઉતરી ગઈ હોય ત્યારે નાણાંનું મૂલ્ય ચડી ગયું કહેવાય.

ન્યારે નાણાંને બદલે બિજા ચીજો આપી મળે અર્થાત્ ન્યારે બધી ચીજોની કિંમતો ચડી ગઈ હોય ત્યારે નાણાંનું મૂલ્ય ઉતર્યું કહેવાય.

જે નિયમો પ્રમાણે બિજા ખનિજ પદાર્થોનાં મૂલ્ય નક્કી થાયછે તેજ નિયમોવડે નાણાંનું મૂલ્યપણ નક્કી થાયછે. કેટલીક વખતે લોકો જૂલ આપને એમ સમજાવે કે નાણાંનું મૂલ્ય હમેશાં એક સરખું જ હોયછે ને તે બદલાતું નથી કારણ કે કિંમતો ચડીગઈ હોય કે ઉતરી ગઈ હોય તોપણ સરકારી ટંકશાળમાંથી હમેશાં ૧૯૮૫૩.૯૨૫ ગ્રેમન ચાંદીને બદલે ૧૦૦ રૂપિયા મળશે. આ વાત ઉપરથી જે લોકો એમ ધારેછે કે રૂપાનાં મૂલ્યમાં કોઈ દિવસ ફેર પડતો નથી તેઓ એક વિધાં જમીનના પા વિધાંના ચાર કકડા હમેશાં થઈ રહેછે માટે જમીનનું મૂલ્ય હમેશાં એમનું એજ રહેછે એમ માનવા સરખી જૂલ કરેછે. ૧૯૮૫૩.૯૨૫ ગ્રેમન ચાંદીના હમેશાં ટંકશાળમાંથી ૧૦૦ રૂપિયા મળેછે, તે વાત ઉપરથી ફક્ત એટલું જ નિકળેછે કે તેટલી ચાંદીના રૂપિયા જેટલા તોલના હમેશાં ૧૦૦ જ કકડા થઈ રહેછે.

એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કિંમતી ધાતુઓનાં મૂલ્ય પણ બિજા ખનિજ પદાર્થોનાં મૂલ્ય જે રીતે નક્કી થાયછે તેજ રીતે નક્કી થાયછે; એટલે કિંમતી ધાતુઓનાં મૂલ્ય ખપ તથા છત સરખી થવાથી નક્કી થાયછે. જેમ ખપ વધેછે તેમ મૂલ્ય ઓછેછે અને તેથી તે ખપ પુરો પાડવાને છત વધારવામાં આવેછે. આ વધારો પહેલાં કરતાં આપણી ઉત્પાદક દ્વારાથી લાવવો પડે તો તેથી ઉત્પાદન ખર્ચ વધશે અને તેને લીધે કિંમતી ધાતુઓનાં મૂલ્ય વધશે. પણ જો આ વધારો વધારે ઉત્પાદક આણે જડવાથી પુરો પાડવામાં આવે તો ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછો અને તેથી કિંમતી ધાતુઓનાં મૂલ્ય ઉતરશે. અમેરિકામાં ધણી ઉત્પાદક આણે જડી આવવાને લીધે તે દેશમાંથી હમણાં થોડાક વર્ષથી રૂપાની આવક ધણી વધી પડેછે. સને ૧૮૪૯ થી ૧૮૫૮ સુધીના વર્ષોમાં અમેરિકાની આણેમાંથી દરવર્ષે ૧૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું રૂપું આવતું. સને ૧૮૬૧ થી ત્યાંની રૂપાની આવક વધવા માંડી; સને ૧૮૭૩ માં ૭૧૫૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું રૂપું નિકળ્યું અને સને ૧૮૮૨ માં તો છેક ૯૩૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું નિકળ્યું. આવી રીતે રૂપાની એકદમ છત વધવાથી તથા બિજા કેટલાક

કારણથી રૂપાનું મૂલ્ય ઘટી ગયુંછે ને તેથી આપણા દેશની મહેસૂલની સ્થિતિ જે ગુંચવણમાં આવી પડીછે તે આપણે પેહેલાં કહી ગયાછીયે.

સોના અને રૂપાના ખર્ચ ઉપર અસર કરનારા પ્રસંગો. આપણે પેહેલાં સમજાવી ગયાછીયે કે કોઈ ચીજનો ખર્ચ તેના મૂલ્યથી નિયમિત થાયછે. નાણાને પણ આજ નિયમ લાગેછે. કંઈ અમુક ધંધો ચલાવવાને જેટલું સોનું જોઈયે તેના કરતાં એકવીસ બાવીસ ગણું રૂપું જોઈયે, કારણ કે સોનું રૂપા કરતાં એકવીસ બાવીસ ગણું મૂલ્યવાન છે. કોઈ પણ દેશને જેટલાં નાણાંની જરૂર છે તેના આધાર નાણાંતા ઉત્પાદનખર્ચ ઉપર તથા તે જેટલી જડપથી હાથકેર થવું હોય તે ઉપર રહેછે. સોના તથા રૂપાનો મુખ્ય ઉપયોગ નાણાં બનાવવામાં કરવામાં આવેછે પણ તે શિવાય ઘરેણાંગાદાં, વિગરે બિજા પદાર્થોમાં પણ તેનો ખર્ચ પડેછે. કોઈ દેશને સોના રૂપાનો જેટલો ખર્ચ છે, તેમનું મૂલ્ય, દેશની સંપત્તિ અને વસ્તી, ચીજો નાણાં સાફ ધણીવાર વેચાતી અપાય લેવાય છે કે કેમ, તથા જે બિજા કામ અથવા ધંધામાં સોના રૂપાનો ખર્ચ પડતો હોય તેની તેજ ઉપર આધાર રાખેછે. આપણે કહ્યું કે દેશના દ્રવ્ય ઉપર નાણાના ખર્ચનો આધાર રહેલો છે તે ઉપરથી એમ ધારવું નહિ કે કોઈ દેશમાં જેટલું સોનું અથવા રૂપું ચળણમાં હોય તે પ્રમાણમાં તે દ્રવ્યવાન. કોઈ પણ માણસનું દ્રવ્ય જે નાણાં તેના હાથમાંથી આવ જાય તતાં હોય તે ઉપરથી મપાય નહિ. મુંબાઈ જેવા મોટા શહેરોમાં મોટી રકમોની ધણી આપણે નોટોથી કરવામાં આવેછે, ને નાણાં તો ફક્ત બગી ભાડાં, આકર માણસ વિગેરે ને આપવામાં તથા પરચુરણ ધર ખર્ચમાંજ વાપરવામાં આવેછે. આ ઉપરથી જણાયછે કે કોઈ માણસ જેટલાં નાણાં વાપરે તે ઉપરથી જોકે તેનું દ્રવ્ય મપાય નહિ પણ એ તો ખર્ચ કે જેમ કોઈ માણસનું દ્રવ્ય વધારે તેમ તેને નાણાંનો પણ ખર્ચ વધારે કારણ કે જેમ કોઈ માણસ વધારે દ્રવ્યવાન થવાનો તેમ તે આકર માણસ વધારે રાખવાનો, બગી ભાડાં વધારે ખર્ચવાનો તથા તેનું પરચુરણ ધરખર્ચ પણ વધવાનું.

હવે જે એક માણસના સંબંધમાં થાયછે તેજ આપ્પા દેશના સંબંધમાં પણ થાયછે. જે કે દેશમાં જેટલા નાણાં વપરાતાં હોય તે દેશના દ્રવ્યનું બરોબર માપ નથી પણ હમીશાં દેશના દ્રવ્ય અને વસ્તીના

અમુક પ્રમાણમાં દરેક દેશમાં નાણાં ચળણમાં હોયછે. એક લાખ માણસની વસ્તીવાળા ગામ કરતાં બે લાખની વસ્તીવાળા ગામમાં ચળણમાં વધારે નાણાં જોઈશેજ. વિલાયતમાં દ્રવ્ય તથા વસ્તી વધ્યાના પ્રમાણમાં ચળણમાં નાણાં વધ્યાં નથી કારણકે ત્યાં ઘણી લેવડ દેવડ નાણાંને બદલે ચેકો નોટ તથા એવા સાધનોથી કરવામાં આવે-
છે. આપણા દેશમાં મુંબાઈ જેવા મોટા શહેરો શિવાય બિજા બધે ઠેકાણે નાણાંજ વાપરવામાં આવેછે. ને દરેકજ હજારો લાખો રૂપિયાની ઉચલ પાથલ થાયછે. પણ વિલાયતમાં એકુતો પણ દાણા વેચવા આવેછે. તે નાણાં લેવાને બદલે હવે ચેકથી કામ ચલાવેછે. આમ થવાથી નાણાં ઘણાં એમણાં ઉપયોગમાં આવેછે. આ વિષે ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપર અસર વિષેના પ્રકરણમાં વધારે કહીશું.

વળી બજારમાં ચીજો જેટલીવાર વેચાતી અપાય લેવાય તે ઉપર પણ ઘણે દરજ્જે કિંમતી ધાતુઓના અપનો આધાર રહેલોછે. ધારો કે છોટ બનાવનારો કારીગર એક મોટા વેપારીને એક છોટનો કકડો નાણાં બદલ આપેછે, તે વેપારી એક છુટક વેચનાર વેપારીને તે કપડું નાણાં બદલ આપેછે અને તે વેપારી તે કપડું એક સ્ત્રીને વેચાતું આપેછે કે જે તેના કબજા શીવડાવેછે. હવે આ દાખલામાં એક છોટનો કકડો વપરાયો તે પેહેલાં ચારવાર નાણાં સાઈ વેચાતો અપાયો. એટલે જો તેની કિંમત ૧ રૂપિયો હોય તો ચાર રૂપિયાની ઉચલ પાથલ થવાની જરૂર પડી. હવે આમ થવાને બદલે છોટ બનાવનારે જો પેલી સ્ત્રીને તે છોટ વેચી હોત તો ફક્ત એકજ રૂપિયાની જરૂર પડત. એટલે તેની તે ચીજ વપરાતાં પેહેલાં જેમ વધારેવાર વેચાય તેમ વધારે નાણાં વાપરવાનો અપ પડે.

ધરેણાંગાઠાં વિગરેમાં સોનું રૂપું એમણું વધારે જોઈયે તે ઉપર તેમના અપનો કેવી રીતે આધાર રહેછે તે સમજાવવાની જરૂર નથી. આપણે કહી ગયા છીયે કે બિજા અનિજ પદાર્થોનું મૂલ્ય જે પ્રમાણે નક્કી થાયછે તેજ પ્રમાણે સોના રૂપાનું પણ થાયછે. તેથી જો કાંઈપણ કારણસર ધરેણાંગાઠાં તથા એવા કામમાં સોનું રૂપું વધારે વપરાય અને બિજા બધી સ્થિતિમાં કંઈ ફેર પડે નહિ તો તે ધાતુઓના અપ વધે અને અપ વધવાથી આખરે તેમનું મૂલ્ય વધે.

અપ એને છત વધવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થતી અસર અતાવનારા દાખલા. અપની સોના અને રૂપાના મૂલ્યપરની અસર વિષે વિચાર કરવા માટે એમ ધારો કે એક દેશ છે કે જ્યાં ચેક, નોટ, હુંડી વિગેરે કંઈ વપરાતાં નથી પણ બધી આપણે નાણાં-માંજ થાયછે; વળી એમ ધારો કે સોના તથા રૂપાની છત તે દેશમાં કોઈ પણ રીતે વધારી શકાય તેમ નથી. આમ ધારવાથી સવાલ ધણે સહેલા થઈ જશે. હવે ધારો કે તે દેશમાં દ્રવ્યઉત્પાદન ઘણું વધી ગયું; ચીજોની પેદારા અમણી થઈ અને વસ્તી પણ વધી. ચીજોની પેદારા અમણી થઈ પણ અજણમાં નાણાં તો હતાં તેટલાંજ રહ્યાં. એટલે જે-ટલાં નાણાંએ પહેલાં જેટલી ચીજો વેચાતી આપાતી લેવાતી હતી તેટલાંજ નાણાંએ હવે તેથી અમણી ચીજો અપારો લેવારો; આમ થવાથી બધી ચીજોની કિંમતો અડધી થઈ જશે, અર્થાત્ કે સોના રૂપાનું મૂલ્ય અમણું થશે. હવે ખીજો દાખલો લઈએ. ધારો કે કોઈ દેશમાં વેપાર વસ્તી તથા ચીજોનું ઉત્પાદન બિલકુલ વધું ઘટ્યું નથી અને સઘળી આપણે નાણાંથીજ થાયછે. ધારો કે સોના તથા રૂપાની આણે જડી આવવાથી અથવા એવા બિજા કારણથી તે દેશમાં અજણમાં જેટલાં નાણાં હોય તે એકદમ અમણાં થઈ જાયછે ત્યારે શું થશે. હવે બિજા બધી સ્થિતિ તો પહેલાં સરખીજ રહેલીછ; પહેલાં જેટલીજ ચીજો ઉત્પન્ન થાયછે, પહેલાં જેટલીજવાર તેમની આપ લે થાયછે, મુસારો લેનારા માણસો પણ પહેલા જેટલાજ છે પણ નાણાં એકદમ અમણાં થઈ ગયાં. આમ થવાથી મુસારા તથા કિંમતો અમણી થશે અર્થાત્ કે સોના રૂપાનું મૂલ્ય અડધું થશે. આ દાખલા ઉપરથી જણાયછે કે દેશમાં ફરતું રૂપું અથવા સોનું વધે ને બિજા બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહે તો નાણાંનું મૂલ્ય અથવા વિનિમયશક્તિ ઘટે. પહેલા દાખલાથી એમ સાબીત થાયછે કે જો દ્રવ્ય વધે ને તે પ્રમાણમાં દેશમાં ફરતાં નાણાંમાં વધારો થાય નહિ તો નાણાંનું મૂલ્ય અથવા વિનિમયશક્તિ વધે. કિંમતો વધી હોય તે ઉપરથી કંઈ આઆદાની વધીછે એમ કહેવાય નહિ.

એક તરફથી દ્રવ્યના વધારાનો તથા બિજા તરફથી ફરતાં નાણાંના વધારાનો દાખલો લેતાં આપણે ઉપર એમ ધારું છું કે બિજા બધી

સ્થિતિ પહેલા સરખીજ રહીછે, પણ વ્યવહારમાં આમ હોતું નથી; દ્રવ્ય અથવા નાણાં વધવાની સાથે તેનાથી થતી અસર અટકાવનારા બિજા કારણો હોયછે, ને તેથી આપણે ઉપર બતાવી ગયા તેવી અસર હમેશા થતી નથી. આપણે પહેલા દાખલામાં એમ ધાર્યું હતું કે દેશની વસ્તી તથા પેદારામાં મોટો વધારો થયોછે, પણ વપરાતા નાણામાં કંઈ વધારો થયો નથી અને તેની અસર આપણે એમ બતાવી હતી કે નાણાનું મૂલ્ય ઘટ્યું વધી જશે. પણ હમેશાં જ્યારે નાણાંનું મૂલ્ય વધેછે, ત્યારે તેની છતનું વધવાનું પણ વળણ થાયછે. અને જે મ વેપાર વધેછે તેમ નાણાંને બદલે નોટ, ચેક, હુંડિયો વિગરે વાપરવામાં આવેછે. આવા કારણોને લીધે આપણુ દાખલામાં બતાવ્યા પ્રમાણે નાણાનાં મૂલ્યમાં ભારે ફેરફાર વ્યવહારમાં પડતા નથી.

કેલીશોર્નિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં સોનું જડી આવવાથી થયેલી અસર. આપણે ખીજ દાખલામાં એમ ધાર્યું હતું કે દેશમાં ફરતાં નાણાં એકદમ વધી જાયછે ને દ્રવ્ય અથવા વસ્તીમાં કંઈ વધારો થતો નથી. સને ૧૮૫૦ માં ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેલીફોર્નિયામાં સોનું ખુબ જડી આવવાને લીધે દેશોમાં ફરતા નાણાં ઘણા વધી પડ્યાં હતાં. સને ૧૮૫૦ ના વર્ષ પહેલાં દરવર્ષે બધી દ્વારાએ મળી ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું સોનું ઉત્પન્ન થતું પણ સને ૧૮૫૨ થી ૧૮૫૭ના પાંચ વર્ષમાં તેટલું સોનું તો ફક્ત ઓસ્ટ્રેલિયા તેમજ કેલીશોર્નિયાના સોનાના ક્ષેત્રોમાંથી ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું. આમ થયું તે વખતે ઘણા વજનવાળા માણસોનું એમ ધાર્યું હતું કે સોનાના વાર્ષિક ઉત્પન્નમાં આવો મોટો વધારો થવાને લીધે સોનાનું મૂલ્ય ઝડપથી ઘટશે અને સામાન્ય કિંમતો ઘણી અટશે. પણ આ અનુમાન હજુ સુધી ખરું પડ્યું નથી; કેટલીક મુદત સુધી એમ લાગ્યું કે સોનાના વધારે ઉત્પન્નથી સામાન્ય કિંમતો ઉપર બિલકુલ પણ અસર થઈ નથી પણ બરોબર ચોક્કસાઈ કરતાં એમ ઠંથું કે સને ૧૮૭૦ના વર્ષમાં સને ૧૮૫૦ કરતાં સોનાનું મૂલ્ય ૧૫ ટકા ઘટ્યું હતું. પણ સોનાના ઉત્પન્નમાં જે ભારે વધારો થયો હતો તેના પ્રમાણમાં તેના મૂલ્યમાં આ જે સહેજ ઘટાડો થયો તે છેક નહિ જોવા છે. ત્યારે સોનાના વાર્ષિક ઉત્પન્નમાં ઘણો ભારે વધારો થયો પણ તેના મૂલ્યમાં તો છેક નહિ જોવા ઘટાડો થયો તેનું કારણ શું?

એમ થવાનું કારણ સોનાની અક્ષયતા છે; એટલે જો કે સોનાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન એકદમ ૩૦૦ ટકા વધ્યું પરંતુ દુનિયામાં વપરાતા કુલ સોનાના સમૂહમાં તેથી ઘણું થોડા પ્રમાણમાં વધારો થયો. સને ૧૮૫૦ પહેલાં આખી દુનિયામાં કુલ ફેટલું સોનું વપરાતું હતું તે બરોબર જાણી શકાય તેમ નથી પણ વજન રાખવા લાયક માણસોએ તે ૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું હતું એમ ઠેરવ્યું છે. હવે જે નવું સોનું જડાયું તેથી એક અમુક વર્ષમાં આ જે કુલ સોનું હતું તેમાં કંઈ પડે ટકાથી વધારે વધારો થયો નથી; અને સોનાના નવા ક્ષેત્રો હાથ લાગ્યા પછી દુનિયામાં વપરાતું કુલ સોનું બમણું થવાનેરૂ વર્ષથી વધારે લાગ્યાં.

વળી ખુબ સોનું ઉત્પન્ન થવાની વાત થોડા વર્ષ લગીજ ચાલી. સને ૧૮૫૬ માં સોનાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૩૨૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું થઈ ગયું હતું તે સને ૧૮૬૦ માં ઉતરીને ૧૮૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમત ઉપર આવી ગયું હતું અને સને ૧૮૮૧ માં તે ૨૧૫૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું હતું. પણ સોનાનું ઉત્પન્ન ખુબ વધ્યું પણ તેનું મૂલ્ય તો ઘણુંજ થોડું ઘટ્યું તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે જે વખતે સોનાનું ઉત્પન્ન વધ્યું તેજ વખતે એકદમ કેટલાક નીચે બતાવેલાં કારણોને લીધે ધંધો વેપાર ઘણો ખીલી નિકળ્યો. અને તેથી નવું સોનું કિંમતોમાં કંઈ દિસી આવે એવો વધારો કર્યા શિવાય, કામ લાગી ગયું.

૧. ધંધાએમાં તથા આવવા જવાનાં સાધનોમાં વરાળશક્તિ વાપરવાથી વિલાયતનો તેમજ બધી સુધરેલી દુનિયાનો વેપાર ખીલ્યો.

૨. વિલાયતમાં અબાધિત વેપાર ચલાવવાથી વેપાર એકદમ અપૂર્વ ઝડપથી વધ્યો. સને ૧૮૪૮ માં વિલાયતની નિકાસ ૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની હતી તે વધીને ૧૮૬૦ માં ૧૩૫૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની થઈ અને આખરે ૧૮૮૩ માં ૨૫૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા સુધી પહોંચી ગઈ. આવી રીતનો વેપાર વધવાથી જે વધારે વેચાણ લેવાણ થયું તેમાં નવું સોનું ઘણું કામ લાગી ગયું.

૩. આપણા દેશનાં રેલવે અને એવાં બિજા ઉપયોગી બાંધકામો વિલાયતની મુડીથી બંધાવા લાગ્યાં ને તે કારણ સાર કરોડો રૂપિયાનું રૂપું વિલાયતથી આપણા દેશનાં કર્મકારોને મુસારો આપવા વિગરે સારું

મોકલવામાં આવ્યું. આ રૂપું ધણું ખરું ફ્રાન્સ અને બિજા દેશોમાં ચલણમાં જે રૂપું હતું તે કાહાડી નાંખી મેળવવામાં આવ્યું હતું અને તે દેશોમાં તેને બદલે સોનું ચલણમાં વાપરવા માંડ્યું. એમ ગણવામાં આવેલું છે કે સાત વર્ષમાં વિલાયતના ૪૩૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા ઉપર કહેલાં કામ સારું વાપરવામાં આવ્યા.

૪. વળી ફ્રાન્સ, જર્મની અને બિજા દેશોએ રૂપાને બદલે સોનાનું ચણણ દાખલ કર્યું તથા હટાલી અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જ્યાં અત્યાર સુધી નાણાં નહિ મળીરહે એવી કાગળની નોટોથી વ્યવહાર ચાલતો હતો ત્યાં નાણામાં આપ લે કરવાનું ઠરું તેથી સોનાના ખર્ચ વધ્યો.

કેટલાકનું એમ ધારવું છે કે આ ઉપર કહેલા કારણો એકઠા મળવાથી સન ૧૮૫૦ માં જે સોનું જડી આવ્યું તેથી થતી અસર છેક નાણુદ થઈ ગઈ છે. તે તેઓનું એમ કહેવું છે કે સન ૧૮૭૪ થી સને ૧૮૮૩ ના વર્ષોમાં સોનું વધી પડવાને બદલે ઊલટી તેની ખોટ પડી છે અને તેને લીધે તેનું મૂલ્ય વધ્યું છે અને તેથી કિંમતો ઘટી છે. આ તેમનું કહેવું ખરું હોય કે ખોટું પણ એટલું તો ખરું કે સોનાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ખુબ વધી પડ્યું તેના પ્રમાણમાં તેના મૂલ્યમાં છેક ઘણો થોડો ઘટાડો થયો તેનું કારણ ઉપર કહેલી હકીકતોમાંથી મળી આવશે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે નવું સોનું એકદમ કામે લાગી જવાનાં જે જે કારણો ગણાવ્યાં તેને નવું સોનું જડી આવવાની વાત સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોતો; સોનાનાં ક્ષેત્રો જડી આવ્યા હોત કે નહિ તો પણ વિલાયતના વેપારનું ખીલવું, અબાધિત વ્યાપારને લીધે વસ્તી અને દ્રવ્યમાં વધારો, અને પૂર્વમાં વેપારનું વધવું તો થાતજ. આ વાતો કંઈ સોનાની છત વધવાથી બની આવી એમ નહોતું. જો નવું સોનું વેપાર અને વસ્તી સ્થાયી હોત એવે વખતે જડી આવ્યું હોત તો સોનાની ખાણ જેના તાબામાં હોત તે દેશ રિવાય બિજા કોઈને કંઈ પણ ફાયદો થાત નહિ; અને ખાણ જેના તાબામાં હોત તે દેશને પણ તેમની વેચાતી લેવાની શક્તિ વધત તોજ ફાયદો થાત. પ્રોફેસર કે-યન્સે કહે છે કે ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેલીફોર્નિયાએ પોતાના કબજા મેળું સોનું આપી બિજા દેશો પાસેથી જેટલી ખીજી ચાંચે લીધી છે તેટલોજ તેમને ફાયદો થયો છે. તેમને બિજા ફાયદો એ થયો છે કે સોનાનાં નવા

લેત્રો જડી આવવાને લીધે ઘણા લોકો ત્યાં જઈ વસ્યા. વિફ્ટોરિયા સંસ્થાનની વસ્તી સને ૧૮૫૨ થી ૧૮૫૭ વચ્ચેના વર્ષોમાં ૭૭૦૦૦ થી વધીને ૪૧૦૦૦૦ માણસોની થઈ; અને આવી રીતે ઝડપથી વસ્તી વધવાથી પ્રજાદ્રુપ સંસ્થાનની સંપત્તિ ખીલે છે અને તેથી તેનું દ્રવ્ય વધે છે.

નવું સોનું જડી આવવાથી વેપારી વર્ગને ઘણો શાયદો થયો છે કારણ કે વેપાર ખીલવાથી વિનિમયના સાધનની છત વધારવાની ઘણી જ જરૂર હતી તેજ તાકેડે તે છત વધી. જો વેપાર મંદ હોત તે વખતે સોનું જડી આવ્યું હોત તો ભારે આપદા ને જુકસાન થઈ પડત. સોનાના મૂલ્યમાં ફેરફાર થઈ જવાથી સઘળાં નાણાં સંબંધી કરારોમાં ગરબડ થઈ જત. બધા પાસે નાણાં તો વધત પણ તેની વેચાતી લેવાની શક્તિ ઘટી ગઈ હોત; એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જો બધી ચીજોની કિંમતો અમણી થઈ જાય તો પ્રથમ જે માણસને મહિને ૮૦ રૂપિયા મળતા હોય તેને હવે ૮૦ મળે તો તેથી તેને કંઈ શાયદો થાય નહિ; કારણ કે પહેલાં ૪૦ રૂપિયાની જેટલી ચીજો આવતી તેટલીના જ હવે ૮૦ રૂપિયા પડશે. મો. આશિયાના આ ભાગના બિજા પ્રકરણને છેડે આપેલા દાખલા ઉપરથી આ વાત બરાબર સાબિત થાય છે.

પ્રકરણ ૪ ઉપર સવાલો. નાણાંનું મૂલ્ય.

૧. નાણાંની કિંમત એ શબ્દો અર્થ વિનાના છે તેનું કારણ શું ?
૨. નાણાંનું મૂલ્ય એટલે શું ? નાણાંનું મૂલ્ય બદલાતું નથી એમ કેટલીક વખતે ધારવામાં આવે છે તે ખરું છે ? ને ખોટું છે તો શામટે ?
૩. નાણાંને તેના મૂલ્યના સંબંધમાં કયા વર્ગની ચીજોમાં મુકાય ?
૪. કિંમતી ધાતુઓનું મૂલ્ય શી રીતે નક્કી થાય છે ?
૫. રૂપાના મૂલ્યમાં એટલે તેની વિનિમયશક્તિમાં શા કારણોથી ઘટાડો થયો છે ?
૬. સોના અને રૂપાનો ખપ જગાડનારાં મુખ્ય કારણો ગણાવો.
૭. દેશના દ્રવ્ય તથા વસ્તી ઉપર નાણાંના ખપનો કેવી રીતે આધાર રહેલો છે તે સમજાવો.
૮. વેપારની ભારે આપલે નાણાંના ઉપયોગ વગર કેવી રીતે ચલાવવામાં આવે છે ? દાખલો આપો.
૯. ચીજો વપરાતાં પહેલાં નાણાં સાફ ઘણીવાર વેચાતી અપાય લેવાય ત્યારે નાણાંનો ખપ કેવી રીતે વધે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૧૦. અપ વધવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થતી અસર દાખલો આપી અતવો.

૧૧. છત વધવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર થતી અસર દાખલો આપી અતવો.

૧૨. આ દાખલાઓમાં અતવેલા પરિણામ અવહારમાં થાયછે? ને નથી થતા તે તેનું કારણ શું?

૧૩. સોના તથા રૂપાને અપ વધવાથી થતી અસર ધણું ખરું કયા કારણોથી નાબુદ થાય છે?

૧૪. સોનાની નવી ખાણો જડી આવવાથી નાણાંના મૂલ્ય ઉપર શી અસર થઈ છે?

૧૫. સોનાનાં મૂલ્યમાં તેની છતના પ્રમાણમાં ઘણાજ થોડા ઘટોડા થવાના કારણો ગણવો. અને તેમની સોનાના અપ ઉપરની અસર અતવો.

૧૬. સોનાની નવી ખાણો જડવાથી વિલાયતની વસ્તી વધી તથા વેપાર ધમધોકાર આવ્યો કે શું?

૧૭. સોનાની આવક વધી તેજ વખતે દ્રવ્ય અને વસ્તીમાં વધારો ન થયો હોત તે શું પરિણામ થાત?

૧. ધારો કે એક બેઠ છે જેને દુનિયાના બિજા કોઈ ભાગ સાથે વેપારનો સંબંધ નથી. હવે કોઈ કુરોડાધિપતીની એ બેઠના લોકોને કાયદો કરવાની ઇચ્છા છે. હવે તે બેઠના દરેક માણસ પાસે જેટલા નાણાં છે તે બમણું કરી આપે તે લોકોને કાયદો કરવાની તેની ધારણા પાર પડશે કે કેમ?

૨. ધારો કે વસ્તી તથા વેપાર વધેછે, ને તેથી મુસારો લેનારા માણસોની સંખ્યા બમણી થાયછે, તેમજ પહેલાં કરતાં બમણું વેચાણ લેવાણ થાયછે. હવે નાણાંની છત પહેલાં જેટલી રહી હશે તે સામાન્ય મુસારા તથા કિંમતો ઉપર શી અસર થશે.

૩. બે વાહાણો છે, તેમાંનું એક સોનાથી ભરેલું છે, અને બિજું તેટલીજ કિંમતના ધાન્ય ઉન વિગરેથી ભરેલું છે. હવે એ બે માંથી ગમે તે એક વાહાણનો નાશ થવોજ જોઈયે એમ નફી થયું છે. ત્યારે એ બેમાંથી કયા વાહાણનો નાશ થવાનું તમે પસંદ કરશો?

૪. વિલાયતમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો હોવાને બદલે સોનાની ખાણો હોત તે તે દેશનું દ્રવ્ય વધત?

ભાગ ૩ ને.

દ્રવ્યના વિભાગ — પ્રવેશક.

દ્રવ્યના ત્રણ વિભાગ થાયછે જમીનભાડું, મુસારો અને નરો. દ્રવ્યઉત્પાદન વિશેના ભાગમાં આપણે કહી ગયા છિયે કે ઉત્પાદનમાં ત્રણ સાધન કામ લાગેછે: જમીન, મેહેનત અને મુડી. ત્યારે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, તેમના કામ લાગવાથી ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય ઉત્પાદનના આ ત્રણ સાધનોના જે અનુક્રમે માલિક હોય તેઓમાં વહેંચાવું જોઈયે; આ માલિક જમીનદાર, કર્મકાર અને મુડીદાર છે. જમીનના માલિકને જે ભાગ મળેછે તેને જમીનભાડું કહેવામાં આવે-છે, કર્મકારને જે મળેછે તે મુસારો કહેવાયછે અને મુડીદારને જે ભાગ મળેછે તેને નરો કહેછે. ત્યારે આ પ્રમાણે દ્રવ્યના ત્રણ વિભાગ થાયછે; જમીનનું ભાડું, મેહેનતનો મુસારો, અને મુડી ઉપરનો નરો. હવેના પ્રકરણમાં આ ત્રણ ભાગોનું એક બિન્ન સાથે શું પ્રમાણ હોયછે તે બતાવવામાં આવશે અને જે પ્રસંગોને લીધે તેમનાં એકમાં વધારો અને બિન્નમાં તેટલોજ ઘટાડો થાયછે તે સમજાવવામાં આવશે: જેમ કે સામાન્ય નફાનો દર એમણે થાય તો ભાડું વધશે તેનું કારણ શું તે સમજાવવામાં આવશે. દ્રવ્યના વિભાગ નક્કી કરનારા ધારાઓને બરોબર સમજવામાં આવે તો પછી આ અને એવા બિન્ન ઘણા મનોરંજક સવાલોનો જવાબ આપવો સહેલ થઈ પડશે.

ભાડું, મુસારો, અને નરો જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રીતે વહેંચાયછે. એતીના ધંધામાં વિલાયતમાં તો હમેશાં ભાડું, મુસારો અને નરો લેનારા ત્રણે જુદા જુદા માણસો હોયછે એટલે જમીનદાર, કર્મકારો અને મુડીદાર. આપણા દેશમાં જેમ ઘણી ખેડી જમીનના માલિક સરકાર છે તેમ ત્યાં નથી. જમીનદારો કે જે જમીનના માલિક હોયછે તેની પાસેથી મુડીદારો જમીન ધજારે રાખેછે તે તેઓ તેને કર્મકારો રાખીને ખેડાવેછે. સ્વદેશમાં, નારવે અને યૂરોપના બિન્ન કેટલાક દેશોમાં જમીન, મેહેનત અને મુડીનો માલિક એકજ માણસ હોયછે. એટલે ત્યાં ખેડૂતની પોતાની માલકીની જમીન હોયછે ને તે પોતાનીજ મુડી અને પોતાની જાત મેહેનત વડે

જમીન ખેંચે. આપણા દેશમાં મહેનત અને મુડીના માલિક એક હોયછે અને જમીનના માલિક સરકાર હોયછે. એટલે ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્ય બે જણા વેહેંચી લેછે. જે ઠેકાણે ખેડુત પોતેજ જમીન, મહેનત અને મુડીનો માલિક હોયછે ત્યાં તેમની સ્થિતિ ઘણીજ ઉત્તમ હોયછે કારણ કે તેના મનને એમ નિરાંત હોયછે કે જેટલી મુડી હું જમીનમાં નાંખીશ તેનો સઘળો ફાયદો મનેજ મળશે. વળી પોતાની જાત મહેનતથી જેવું કામ થાય તેવું બાકે આણેલા કર્મકારથી થાય નહિ કારણ કે તેવા કર્મકારની તો જેમ તેમ કરી દાહોડા પુરો કરી પોતાનો રોજ સહી કરવા ઉપર દાનત હોયછે. પણ ખેડુ પોતે પોતાની જમીનપર મહેનત કરતો હોયછે તેને એમ હોશ હોયછે કે જેમ હું સારી મહેનત કરીશ તેમ મને ફાયદો છે. આવા કારણોને લીધે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ, નોર્વે વિગેરે દેશોમાં બે કે જમીન બિલકુલ સારી નથી તોપણ જમીન ખેડુતોની માલકીની હોવાથી ખેતી એવી તો સારી થાયછે કે ફળદ્રુપમાં ફળદ્રુપ દેશમાં પણ થતી નહિ હોય; ને સાધારણ ખેડુતને પોતાના સુતા ગરમીના ઘરો, વાડી, દોરડાંકર વિગેરે હોયછે. વિલાયતમાં જમીનદાર મુડિદાર અને ખેડનાર ત્રણે જુદા છે અને હમેશાં સ્પર્ધાથી કામ ચાલેછે તેને લીધે ખેતી સારી થતી નથી ને ખેડુ-એની સ્થિતિ ખરાબ છે એમ કહેછે. મુડીદારને પૈસા ખરચવાની હોશ હોતી નથી કારણ કે તેને એમ હોયછે કે જે જમીનની પેદારા વધી તો તેનો ફાયદો જમીનદાર બાકું વધારીને લઈ જશે. આપણા દેશમાં સરકાર જમીનના માલિક છે ને તે જમીનનું બાકું લેછે. અંગા-લામાં ઘણેઠેકાણે આ બાકું કેટલું લેવું તે હમેશાને સાર નક્કી કરાવ્યું છે ને તેમાં વધઘટ કરી શકાય નહિ. આમ કરવાથી ખેતીવાડીમાં સુધારો સારો થઈ શકેછે કારણ કે જમીનદારને એમ ભરોસો હોયછે કે નાણું ખર્ચી જમીન શુધારીશ તેનો ખર્ચો ફાયદો મનેજ મળશે; સરકારથી લેવાય તેમ નથી. પણ ત્યાં બેકે જમીનદારો ઘણા ન્યાયાલય થઈ ગયાછે તોપણ જે જમીન ખેડનારા છે તેમની હાલત બેઠેલે તેવી સારી નથી. ત્યાં સ્વિટ્ઝરલૅન્ડની માફક મુડીદાર અને મહેનત કરનાર એક નથી. જમીનદારો પોતે પોતાની જમીન છુટક છુટક ખેડુએને સાંચી દેછે પણ આ ખેડુએને જમીન ઉપર પૈસા ખર્ચવાની અથવા સારી મે-

હેનત કરવાની હોંસ થતી નથી કારણ કે તેઓને કંઈ પેતિ હમેશાં સાઈ એક રહેશે અને જમીનની ઉપજ વધી ફાયદો થશે તે પોતાનેજ મળશે એવો ભરસો હોતો નથી. જો જમીનની ઉપજ વધી તો જમીનદાર વધારે સાંથ લેવાનો અથવા બિજા કોઈ એક વધારે સાંથ આપનાર મળ્યો તો જીનને કાઢી તેને રાખવાનો. આવી રીતનું એકનું દુઃખ ઓછું કરવા હંડીયા સરકારે સને ૧૮૮૫ ની સાલમાં “ટેનન્સી આક્ટ” પસાર કર્યો છે. તેથી એક એક ધણા કાયમ હોયે આપવામાં આવ્યા છે તથા જમીનદારો ઉપર એકને કહાડી મુકવા સંબંધી નિર્બંધ નાંખવામાં આવ્યા છે. પણ જો કે જમીન બાકું હમેશાંને મોટે એકજ હરાવું તે સાઈ થઈ છે તે પછી એક રીતે જોતાં તેમાં મોટી જાલ થયેલી છે. જમીનદારો જે એતીમાં સુધારો વિગેરે કરીને પોતાને ફાયદો કરે તે તેમનેજ મળે એ જોઈને નિકર તેમ કરવાની તેમને હોંસ થાય નહિ. પણ એતીની પેદારાની કિંમત વધવાથી જે ફાયદો જમીનદારને થાય તેમાંથી જો સરકારને ભાગ મળે તો જમીનદારને કંઈ જીમ પાડવા સરખું નથી કારણ કે તે કંઈ તેની મહેનત અથવા મુડીથી નહિ પણ અનાયાસે થયેલો ફાયદો છે. અને આવી રીતે અનાયાસે થયેલો ફાયદામાંથી સરકાર કે જે ખર્ચ જોતાં જમીનના માલીક છે તેમને ભાગ મળે તો તેમાં કંઈ ઓટું નથી. જો હમેશાંને સાઈ બાકું નક્કી હરાવતી વખતે એમ હરાવું હોત કે એતીની પેદારાની કિંમતમાં વધારો થાય તો તે પ્રમાણમાં બાકું વધારવું તો જમીનદાર ઉપર કંઈ સખાઈ પણ થાત નહિ તેમજ પ્રજાને ફાયદો થાત કારણ કે હાલમાં તે હરાવ કર્યો તે વખતના કરતાં અનાજ વિગેરે એતીની પેદારાની કિંમત ઘણી વધી ગયેલી છે ને જો તેમાંથી સરકારને ભાગ મળે તો હોત તો તેટલી મોટી રકમ જેટલો બિજા લોકો ઉપરથી કર એવો કરી શકાત. મુંબાઈ હિલાકામાં અને બિજા કોઈ ભાગનો આંકડો હરાવવામાં આવે છે તે ત્રીસ વર્ષ લગી ચાલે છે ને ત્યાર પછી પાંચે કરી તપાસીને નક્કી કરવામાં આવે છે ને તે બિજા ત્રીસ વર્ષ ચાલે છે ; પણ આ ગોઠવણમાં એકનું પૈસા ખર્ચવાની તથા મહેનત કરવાની જોઈને તેટલી હોંસ રહેતી નથી. કારણ કે તેના મનમાં એ શંકા છે કે હું નાણા ખર્ચાને જાત તોડીને મહેનત કરીશ તેનો ફાયદો હમેશાં મારી પાસે રહેવાને બદલે બિજા

લઈ જશે. આ બાબતમાં એમ કરવામાં આવે કે હમેશાંને સારું એકજ આંકડો ઠરાવેા ને તેમાં પ્રેરફાર પ્રકૃત જો એતીની પેદારાની કિંમતમાં પ્રેર પડે તોજ કરવેા તેા એકુને ઠીક થાય અને સરકારના હક જળવાય.

સવાલો.

૧. દ્રવ્યના વિભાગના નામ આપો ને તેમાંના દરેક કઈ ઉત્પાદક શક્તિનો બદલો છે તે કહેા.
૨. આ વિભાગ લેનારા માણસો શું હમેશાં જુદા જુદા હોય છે? ને જ્યાં જુદા નથી હોતા ત્યાં શી શી જુદી જુદી રીતો આવેછે તે દાખલા આપી બતાવો.
૩. પોતાની માલકીની જમીન એડનારા એકુએની સ્થિતિ સાથે એડનારા એકુએના કરતાં સારી હોયછે કે કેમ? ને સારી હોય છે તેા તેમ થવાનું કારણ શું?
૪. બંગાળમાં અને હિંદુસ્તાનમાં બિજે ડેકાણે જમીનભાડાનો આંકડો એક સરખીજ રીતે લેવાયછે કે બિજી રીતે? જો બિજી રીતે હોય તેા તે એમાંથી કઈ રીત સારી છે અને તેએાની એકુની સ્થિતિ પર શી અસર થઈછે તે બતાવો.

પ્રકરણ ૧ જમીનભાડું.

જમીનભાડાની વ્યાખ્યા. દ્રવ્યનો જે ભાગ જમીનના માલીકને મળેછે તે જમીનભાડું અને તેમની જમીન વાપરવા દેવાની તેમને તે કિંમત મળેછે. જમીનભાડું કેટલાક દેશમાં રીવાજથી નક્કી થાય છે ને કેટલાકમાં સ્પર્ધાથી નક્કી થાયછે. આપણા દેશમાં જે ભાગવટીનો ચાલ છે તે રીવાજ પ્રમાણે નક્કી થયેલું જમીનભાડું છે. રાજા એકું પાસેથી પેદારાનો એક અમુક હિસ્સોજ લે એવો રીવાજ પડી ગયેલો હોયછે. એકુ તેથી એાણું આપી રાકતો નથી ને રાજા તેથી વધારે લઈ રાકતો નથી. વિલાયતમાં જમીનભાડું સ્પર્ધાથી નક્કી થાયછે. જમીનભાડું સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે એનો અર્થ એ કે કેટલીક શરતો કરીને જમીનનો માલીક હમેશાં સૌથી વધારે કિંમત આપવાને કબુલ થનાર એકુને પોતાની જમીન ભાડે આપે છે. જ્યારે જમીનભાડાં આવી રીતે નક્કી થાયછે ત્યારે બિજી કોઈ સાધારણ

ચીજના વેચનાર લેનાર વચે જેમ સોદો થાયછે તેમજ જમીનદાર અને જમીન ભાડે રાખનાર વચે થાયછે.

૨. ધાર્થી નિયમિત થતું જમીનભાડું કયા ધોરી નિયમોને અનુસરીને નક્કી થાયછે તે પ્રથમ સમજાવીશું. અને પછી ટુંકામાં રીવાજથી ચાલતી બિલ્લ રીતો વિષે કહીશું. જમીનના માલિક જમીન જેવી ચીજ કે જે તેમને અથવા બિનકોઈએ ઉત્પન્ન કરી નથી તેના માલિક કેમ થયા તે વિષે તપાસ કરવાની જરૂર નથી. જમીન ગમે તે કોઈ માણસના પણ તાબામાં હોયછે એવાત કબુલ રાખવી એજ બસ છે. અને આવાત કબુલ રાખવા ઉપરજ આ ભાગમાં આણેલાં અનુમાનોના આધાર રહેલોછે. જમીનભાડું તે જમીનના માલિકોએ જમીન સ્વાધીન કર્યાની અસર છે. જમીનનો વિસ્તાર દુનિયાપર છે તેટલોજ છે તેમાં કંઈ વધારો થાય તેમ નથી અને તેના અપ જ્યાં ત્યાં હોવાને લીધે જમીનના માલિકો હમણાં તેનું ભાડું ઉપજાવી શકેછે. એ વિષે મીલ કહેછે કે “જમીનના માલિકો જમીનનું ભાડું લઈ શકે છે તેનું કારણ એ છે કે જમીન એવી ચીજ છે કે તે ધણાને જોઈએ છિયે અને તે જમીનના માલિકો રીવાજ બિન કોઈ પાસેથી મળી શકે તેમ નથી.”

જમીનભાડાના સ્વરૂપનું વધારે પૃથક્કરણ. એતી કરવાની જમીનનું ભાડું એવાતને આધારે નક્કી થાયછે; જમીનની ફળદ્રુપતા અને સમૃદ્ધ બરેલી સ્થિતિ. જે આ એમાંથી એક પણ સરત કોઈ જમીનમાં બિલકુલ નહોય તો તેનું કંઈ ભાડું ઉપજે નહિ. કારણકે જે જમીન એવી વેરાન હોય કે તે એડવાને વાપરેલી મુડી અને મેહેનતને પુરો બદલો ન મળે એવી તેમાંથી પેદારા થાય તો તેવી જમીનનું કોઈ ભાડું આપશે નહિ. તેમજ જમીન ગમે તેવી ફળદ્રુપ હોય પણ કવગી જગાએ આવી હોય તો તેનું પણ કોઈ ભાડું આપશે નહિ.

કોઈપણ દેશમાં જમીન બધી રીતે એક સરખી હોતીજ નથી. એકને એક દેશમાં ફળદ્રુપતા અને વગ પડતી સ્થિતિ એ એ ગુણો જુદી જુદી જમીનોમાં વધારે એમણા હોયછે, ને જે જમીનભાડું સ્પર્ધાર્થી નક્કી થતું હોય તો એક બિલ્લ જમીનની *ઉત્પાદકશક્તિમાં

* આ ઠેકાણે તેમજ બિન ઠેકાણાંએ પણ ઉત્પાદકશક્તિ એ શબ્દમાં ફળદ્રુપતા અને વગ પડતી સ્થિતિ એમનો સમાવેશ થાયછે.

જેટલો શેર હોય તેજ પ્રમાણમાં તેમના ભાડામાં પણ તફાવત હોવો જોઈએ. એટલે જ એતરમાંથી જો એકની ઉત્પાદકશક્તિ વધારે હોવાને લીધે તેમાંથી બિજાના કરતાં મુડી અને મહેનતપર વધારે બદલો મળે તો વધારે ઉત્પાદક એતરનું ભાડું બિજા એતરના ભાડા કરતાં વધારે હશે, અને આ વધારો બિજા એતર કરતાં પહેલાં એતરમાં જે ફાયદાઓ છે તેની કિંમતની બરાબર હશે. પણ એ સવાલ ઉઠે છે કે એ જ એતરોના ભાડાની રકમ શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે? એ વાત તો ખરી કે ઓછા ઉત્પાદક એતરના કરતાં વધારે ઉત્પાદક એતરનું ભાડું વધારે ઉપજશે, પણ પ્રથમ થોડા ઉત્પાદક એતરનું જ ભાડું શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે? આ સવાલોનો જવાબ આપવા માટે જમીનભાડા સંબંધીના અર્થશાસ્ત્રી રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત સમજવાની જરૂર પડશે.

રિકાર્ડોનો જમીનભાડા વિષેનો સિદ્ધાંત. એડવામાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીન કે જેનું ફક્ત નામનું જ ભાડું ઉપજી શકે છે તેની ઉત્પાદકશક્તિથી ઉપલા દાખલામાંના ઓછા ઉત્પાદક એતરની ઉત્પાદકશક્તિ જેટલી વધારે હોય તેનું નાણામાં મૂલ્ય કારણે તે એ ઓછા ઉત્પાદક એતરનું ભાડું. રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત આપણે ઉપલા વાક્યમાં સંક્ષિપ્ત રીતે કહ્યો ને હવે આપણે તેને સાખીત કરીશું. દરેક દેશમાં એવી તો જમીન હોય છે કે જે કાં તો એવી વેરાન હોય અથવા તો એવી કિયગી જગાએ આવેલી હોય છે કે તેમાંથી ફક્ત એટલીજ ઉપજ થાય કે તેને એડનારા કર્મકારોને મુસારે અને તેના પર કામ લગાડેલી મુડીને નફાનો સાધારણ દરજ મળી રહે ને તે ઉપરાંત કંઈ રહે નહિ. આવી જમીનનું કંઈપણ ભાડું ઉપજી શકે નહિ. કારણ કે ફક્ત કર્મકારને મુસારે અને મુડીને સાધારણ નફો આપવામાં જ બસ થાય છે, એવી તેની પેદારામાંથી જો ભાડું આપવાનું હોય તો એડતને પોતાની મુડી ઉપર સાધારણ નફો પણ પરવડશે નહિ; ને તેથી જો એવી જમીનનું ભાડું લેવામાં આવે તો તે એડાતી બંધ પડશે કારણ કે જે ધંધામાં નફાના સાધારણ દરથી ઓછું પરવડે તેવા ધંધામાં માણસો પોતાની મુડી રોકશે નહિ.

એડાણની સીમા. ત્યારે એડવામાં આવતી સૌથી ઓછી ઉત્પાદક જમીન કે જેનું કંઈ ભાડું ઉપજતું ન હોય તેની પેદારા કરતાં

કોઈ અમુક જમીનની જેટલી વધારે પેદારા થાય તે ઉપરથી તે અમુક જમીનનું ભાડું નક્કી થાયછે. એડવામાં આવતી સૌથી ઓછી ઉત્પાદક જમીન કે જેનું કંઈ ભાડું આવતું નથી તે એડાણની સીમા ઉપર છે, એમ રિકાર્ડો કહેછે. કારણકે તે જમીનથી જે ઓછી ઉત્પાદક જમીન હશે તેમાંથી ભાડું આપવાનું હોય નહિ તોપણ જો એતીની પેદારાની કિંમતમાં વધઘટ થઈ ન હોય તો એકતે નફાનો સાધારણ દર પણ પરવડશે નહિ. આ ઉપરથી આપણે રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતના વિવેચનના બિજા ભાગ ઉપર આવ્યા.

એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીન ઉત્પાદકશક્તીના ક્રમમાં કંઈ પાયરી ઉપર છે તેનાપર એતીની પેદારાની કિંમતનો આધાર રહેછે. એ વાત તો ખુબી છે કે જુદે જુદે કાળે અને જુદા જુદા દેશોમાં એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીનની ઉત્પાદકશક્તિમાં ઘણું ફેર પડે છે. એતીવાડીની પેદારામાંનો મોઢામાં મોઢો ભાગ તૈયાર કરતાં જે અરચ લાગે તે ઉપરથી એતીની પેદારાની કિંમત નક્કી થાયછે, એટલે એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીન ઉત્પાદક શક્તિના ક્રમમાં કેટલામી પાયરીએ છે તે ઉપરથી એતીવાડીની પેદારાની કિંમત નક્કી થાયછે. હવે ત્યારે આ સવાલોનો જવાબ આપવો જોઈયે. પ્રથમ તો એ કે જેનું કંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નથી એવી એડાણમાં આવતી જમીન ઉત્પાદકશક્તિમાં કંઈ પાયરીએ હોય તે શા ઉપરથી નક્કી થાયછે ? અને બિજું એ કે એક દેશમાં એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીનનું, જો તેજ જમીન બિજા કોઈ દેશમાં આવેલી હોય તો, ઘણું સાફ ભાડું ઉપજી શકે તેનું કારણ શું ? એતીવાડીની પેદારાની કિંમત સંબંધી વિચાર કરવાથી આ બન્ને સવાલોનો જવાબ આપી શકારો. કંઈ પાયરીની જમીન એડાણની સીમા ઉપર હોવી જોઈયે તે બધા દેશોમાં વસ્તીની જરૂરિયાતો અને તે પુરી પાડવાના તેમની પાસે જે સાધનો હોય તે ઉપર આધાર રાખેછે. ધારો કે કોઈ દેશમાં ધાન્ય પોતાના દેશ રિવાય બિજેથી આણી શકાય તેમ નથી. હવે જો વસ્તી વધે તો તે દેશની પહેલાં એડાણમાં નહિ આવતી હોય એવી ઓછી કૃષ્ણદ્રુપ જમીન એડાણમાં લેવી પડશે. આમ થયું એટલે એડાણની સીમા નીચી ઉતરી અને તેથી એતીની

પેદારાની કિંમત અને જમીનભાડું ચઢવાનું. હવે જે ધાન્ય જોઈયે તેટલું બિજા દેશોમાંથી આણી શકાય એમ હોય તો વસ્તી વધવાને લીધે ધાન્યનો વધેલો ખપ થોડા વખત લગી એડાણની સીમા ઉતર્યા શિવાય પુરે પાડી શકશે. વિલાયતમાં સને ૧૮૭૪ થી સન ૧૮૮૪ સુધી આમ થયેલું છે. તે દેશમાં વધેલી વસ્તીને લીધે વધેલો ખપ બિજા દેશોમાંથી ધાન્ય આણવાનું સુગમ થવાને લીધે પુરે પાડવામાં આવ્યો. આવી રીતે બીજા દેશોમાંથી જોઈયે તેટલું સોંધું ધાન્ય આવી શકવાને લીધે ધાન્યની કિંમત ઘટી અને તેમ થવાથી એડાણની સીમા ઉંચી ચઢી. એ વાત કેટલીક જમીન એડાતી બંધ થવાથી અને એતીની જમીનના ભાડામાં સામાન્ય ઘટાડો થવાથી પ્રત્યક્ષ થઈ.

ત્યાં એતીની પેદારા સોંધી હોયછે ત્યાં એડાણની સીમા ઘણી ઉંચી હોયછે અને ત્યાં ઘણી કૂળદુપ જમીન હોય તેજ એડવી પાલવેછે. જેમ એતીની પેદારા સોંધી થતી જાયછે તેમ એડાણની સીમા ઉતરેછે કારણ કે કિંમતો વધવાથી ઓછી કૂળદુપ જમીન એડવામાં પણ નફો પડેછે. આ વાત ખરી છે એમ ખતાવવા આપણે એક દાખલો લઈયે. ધારે કે એતીની પેદારાની કિંમત એક તૃતીયાંશ જેટલી વધી. આમ થવાથી એડુતોને સામાન્ય દરથી ઘણો ભારે નફો પડશે. પણ તે નફો લેવા બિજા લોકો ઉપરાઉપરી પડશે ને તેથી આ વધારાનો નફો એડુતો હમેશાં પોતે રાખી શકશે નહિ. આખરે એતરોનું પહેલા કરતાં વધારે ભાડું ઉપજશે અને તેથી જે જમીન પહેલાં એડાણની સીમા ઉપર આવેલી હતી અને કંઈ પણ ભાડું આપી શકતી નહોતી તેનું ભાડું ઉપજશે અને જે જમીન પહેલાં વગર ભાડે પણ નફો મળે તેમ એડી શકાય તેમ નહોતું તે હવે એડાણની સીમા ઉપર આવશે અર્થાત્ એડાણની સીમા નીચી ઉતરશે.

વસ્તીનો વધારો થવાથી એતીની પેદારાની કિંમત વધેછે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એતીની પેદારાની કિંમત વધે તોજ એડાણની સીમા નીચી ઉતરે કારણ કે એડાણની સીમાની નીચેની જમીન જે પેદારાની કિંમત વધે તોજ એડાણમાં લેવી પરવડે. પહેલાં આપણે ખતાવી ગયા છીયે કે એતીની પેદારાની કિંમત તેનો ખપ વધે તો વધે અને ખપ જે વસ્તી વધે તો વધે. વસ્તી વધવાથી અવશ્ય

ધાન્યનો વધારે ખપ થયોજ જોઈયે. ને ખપ વધ્યો તો કિંમત પણ વધવાની ને તેથી એડાણની સીમા ઉપર જે જમીન હોય તેથી એાછી ઉત્પાદક જમીન એડવાથી પણ નરો પડવા માંડશે, અર્થાત્ કે એડાણની સીમા નીચી ઉતરશે.

વસ્તી વધવાથી જમીનભાડું બે રીતે વધેછે. પ્રથમ તો એતીની પેદારાનો ખપ વધવાથી તેનું મૂલ્ય વધેછે, અને બિજાં એ કે એડાણની સીમા નીચી ઉતરવાને લીધે જમીનના માલીકને ભાડાતરીકે પેદારાનો પહેલાં કરતાં વધારે ભાગ મળેછે. કારણ કે આપણે આગળ આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જમીનભાડું તે કોઈ અમુક જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ અને એડાણમાં આવતી ખરાબમાં ખરાબ જમીન કે જેનું કંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નથી તેની ઉત્પાદકશક્તિ વચેના તફાવતનું મૂલ્ય છે. તેથી જ્યારે એડાણની સીમા નીચી ઉતરેછે ત્યારે પહેલાં કરતાં પણ એાછી ઉત્પાદકજમીન એડવામાં આવવાને લીધે આ તફાવત વધતો જાયછે. અને તેથી બધી જમીનોનાં ભાડાં વધેછે. ધારો કે એક અમુક ખેતરની ઉત્પાદકશક્તિનું મૂલ્ય ૧૦૦ છે, એમ કહીએ અને એડાણની સીમા ઉપર આવેલી જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ ૩૦ છે. ત્યારે પહેલા ખેતરનું ભાડું ૭૦ થશે. પણ ધારો કે એડાણની સીમા નીચી ઉતરી ને હવે ૩૦ ને બદલે ૨૦ ઉત્પાદકશક્તિવાલી જમીન એડાણની સીમા ઉપર આવી ત્યારે ૧૦૦ ઉત્પાદકશક્તિવાલા ખેતરનું ભાડું હવે પહેલા ૭૦ હતું તે વધીને ૮૦ થશે.

રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતનો હુંકામાં સારાંશ. કોઈપણ અમુક જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ અને એડાણમાં આવતી સઉથી ખરાબ જમીન કે જેનું કાંઈપણ ભાડું આવતું નહિ હોય એટલે કે જે જમીન એડાણની સીમા ઉપર હોય તેની ઉત્પાદકશક્તિ વચેનો તફાવત તે તેનું ભાડું. તેથી જો કોઈપણ હકીકતથી એડાણની સીમા નીચી ઉતરે તો તેથી ભાડું વધે કારણકે એડાણની સીમા નીચી ઉતરવાથી કોઈપણ અમુક જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ અને એડાણમાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીનની ઉત્પાદકશક્તિ વચેનો તફાવત વધેછે.

વસ્તી એ કાંઈ પ્રજાની આબાદાનીનું ચિન્હ નથી. રિકાર્ડોના જમીનભાડા વિષેનો સિદ્ધાંત ખરોખર સમજવામાં આવ્યો

હોય તો અર્થશાસ્ત્રના ધણા ગુચ્છવણિયા પ્રશ્નો છોડવી શકારો. આ તેમજ પહેલા ભાગમાં કહેલો સિદ્ધાંત કે ચીજોનો ખર્ચ તે કાંઈ મહેનતનો ખર્ચ નથી એ બે સિદ્ધાંતને બરાબર સમજવામાં આવે તો ધણા લોકો જે જીલ ભરેલા વિચારો ધરાવે છે તેની જીલ પકડી શકારો અને તેવી જીલ થતી અટકરો. જેમ કે ધણી વખતે લોકોને એમ કહેતા સાંભળાયે છે એ અને ન્યુસ-પેપરો એમ લખે છે કે કોઈ દેરા કે-ટલો આપ્યા છે, તે તેની વસ્તી ઉપરથી તુરત જણાઈ આવશે એમ કહે તેઓનું એમ કહેવું છે કે જે પ્રમાણમાં દેરાની વસ્તી વધે છે તેજ પ્રમાણમાં દેરાની આપ્યાદાની વધે છે. આ કહેવું ઓરેલિયા જેવા દેરાના સંબંધમાં ખરું છે. કારણ કે ત્યાં જોઈએ તેટલી ફળદ્રુપ જમીન મળી આવે છે, અને તેથી જીંદગીને જરૂરી આત ચીજો ધણી સોંધી મળે છે. એવા દેરામાં વસ્તી વધવાથી દેરાનું દ્રવ્ય વધે છે કારણ કે દેરાની ઉત્પત્તિ વધારવાને માટે વધારે મહેનતની જરૂર છે પણ આપણા જેવા દેરાના સંબંધમાં આ વાત ખરી નથી. કારણ કે અહિંયાં તો વસ્તીમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે વધારો થઈ ચુક્યો છે, ને તે પ્રમાણમાં દ્રવ્ય વધું નથી; લોકોના મનમાં સુખનું ધોરણ ઘટતું જાય છે અને ધણા લોકો તો બિચારા મહા મહેનતે પોતાનું પુરું કરે છે. લોકો પાસે કંઈ પણ સંઘરો હોતો નથી અને જો એક પાક ન પાડ્યો તો તુરત ખાવાના સાંસા પડે છે. તાણના વખતમાં એશિયાતીકાની ચીજો લેવી બંધો કરી જરૂરી ચીજો લઈ પુરું કરે એમ કરવાનું હોયજ શાનું. તેમને કંઈ પણ એશિયાતીકા હોય તો એમ બને કેની. તેઓ સારા વખતમાં પણ બચારા દુઃખે પાપે દહાડા કહાડતા હોય તો પછી જરા ખરાબ વખત આવ્યો તો ભુખેજ મરવાનું. ત્યારે એ સ્પષ્ટ છે કે આવી સ્થિતિવાળા દેરામાં ફક્ત વસ્તીનો વધારોજ એ કંઈ આપ્યાદાનીનું ચિન્હ નથી.

જમીનભાડું આપવું પડે તેથી ખેતીની પેદાશની કિંમત વધે છે એમ નથી. રિકાર્ડોના સિદ્ધાંત ઉપરથી એક અગત્યનું અનુમાન કરવામાં આવેલું છે કે ખેતીની પેદાશની કિંમતમાં જમીનભાડાનો સમાવેશ થતો નથી; અર્થાત્ જો સઘળી જમીન ઉપરથી જમીનભાડું માફ કરવામાં આવે તો પણ તેથી ખેતીની પેદાશ જરા પણ સોંધી થશે નહિ. આ વાત સહેજ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થશે. આ-

પણ ઉપર કહી ગયા કે દરેક દેશમાં હમણાં એવી જમીન હોયછે, જે કે એડાણની સીમા ઉપર હોયછે, ને જેનું કંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નથી. ધારે કે એકદમ બધી જમીનો ઉપરના ભાડાં માફ કરવામાં આવ્યાં. આમ થવાથી જમીનદારોને ભારે નુકસાન થશે ખરૂં પણ તેથી કાંઈ એતીની પેદારાના ખર્ચમાં જરાપણ ફેર પડશે નહિ. ધાન્ય તો પહેલાં જોઈતું હતું તેટલું જ જોઈશે અને તેથી પહેલાં જેટલી જમીન એડાણમાં હતી તેટલીને તેટલી જ એડાણમાં રાખવાની જરૂર પડશે. એટલે જે જમીન પહેલાં એડાણની સીમા ઉપર હતી તથા જેનું કંઈ પણ ભાડું આવતું નહોતું તે પણ એડાણમાં રહેવી જોઈયે. પણ જો ભાડાં માફ થવાથી એતીની પેદારાની કિંમત ઉતરી જાય તો આવી જમીન એડાતી બંધ થશે. કારણ કે કોઈ પણ માણસને જો નફાનો સાધારણ દર નમળે તો તે કામમાં પોતાની મહેનત તથા મુડી રોકશે નહિ. પણ તેવી જમીન એડવી બંધ કરી રાકાય તેમ નથી કારણ કે અનાજનો ખર્ચ કંઈ ઓછો થયો નથી. અને જો તેવી જમીન એડાણમાં રાખવી જ હોય તો એતીની પેદારાની કિંમતમાં જરા પણ ઘટાડો થવો જોઈયે નહિ કારણ કે આપણે બતાવી ગયા કે જો તેવો ઘટાડો થશે તો તે જમીન એડવી પરવડશે નહિ. એટલે જો કે સઘળાં ભાડાં માફ કરવામાં આવે તો પણ એતીની પેદારાની કિંમત ઉતરી રહે તેમ નથી.

સ્પર્ધાથી નફો થયેલું જમીનનું ભાડું (એટલે એડાણમાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીનના ઉત્પન્ન કરતાં તેમાં જેટલું વધારે ઉત્પન્ન થતું હોય તે) તે સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનનું ભાડું.

રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતની સામુલોક્ષી હરકતો ઉડાવેછે, તેમાંની એક એવી છે કે ભાડું નહોય એવી એડાણમાં આવતી કોઈ જમીન હોતી જ નથી કારણ કે સઘળાં એકતોને કંઈકંઈ પણ ભાડું આપવાનું હોય છે જ. બેશક એ તો ખરૂં છે કે એવાં એતરો નહીં જડે કે જેમાંની બધી જમીન એવી અનુત્પાદક હશે કે તે આખા એતરનું કાંઈ પણ ભાડું ઉપજે નહિ. પણ કેટલાંક એતરોના કેટલાક ભાગની જમીન તો એવી તરેહની મળી આવશે જ ; અને જો કે ભાડું તો એતર કુલ જેટલા વિધાનું હોય તેટલાં વિધાં ઉપર ગણાય પરંતુ જે ભાગમાંથી તે એડવામાં વાપરેલી મહેનત અને મુડીનો સાધારણ બદલો

વળી રહે તેટલીજ ઉપજ થાયછે તે ભાગ આપ્યા એતરમાંથી કાંઠાડી નાંખ્યો હોય તોપણ બાકીના ભાગનું પહેલા આપ્યા એતરનું જે આવતું હશે તેથી કાંઈ ઓછું ભાડું આવશે નહિ. વળી રિકાર્ડોના સિધ્ધાંત સામુ બિજી એ હરકત બતાવવામાં આવેછે કે એડુતો અને જમીનના માલિકો એ સિધ્ધાંત સમજતા નથી અને તેઓ કંઈતેને અનુસરીને જમીનભાડું નક્કી કરતા નથી. આમ કહેવું તે તો કોઈ એમ કહે કે ધણા લોકો પોતાના શરીરની અંદરની રચના કેમ ગોઠવેલી છે તે જાણવાગર જન્મારો કહાઢે છે માટે શરીરશાસ્ત્ર ખોટું છે તેના સરખું છે. માણસો ખોરાક પચવાની ક્રિયા વિષે કાંઈપણ જાણવાગર તેમને જે ખોરાક અનુકૂળ આવે તે આઈ શકેછે તેમજ એડુતો અને જમીનના માલિકો રિકાર્ડોનો સિધ્ધાંત સ્વપ્નેપણ સાંભળ્યો ન હોય તોપણ, સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનભાડું આપી અને લઈ શકેછે.

અત્યારસુધી જે વાત કરી તે સ્પર્ધાથી જમીનભાડાં નક્કી થતાં હોય તેમ ધારીને કરવામાં આવી. ઇંગ્લાંડમાં અને શ્વેડેન્ડમાં બધે ડોકાણે જમીનભાડાં સ્પર્ધાથીજ નક્કી થાયછે. પણ બિજા દેશોમાં ને આપણે અહિંયા પણ ઘણેડોકાણે જમીનભાડાં રીવાજથી નક્કી થાયછે. આપણે અહિંયા જે રીવાજથી ભાડાં નક્કી થાયછે તેને ભાગવડીની રીત કહેછે. દેશીરાજ્યોમાં ઘણે ખરે ડોકાણે એ પ્રમાણે ભાડાં લેવામાં આવેછે એટલે રાજ એડુપાસેથી પેદારાનો અમુક ભાગ લેછે. યુરોપના કેટલાક દેશોમાં આવી તરેહની ભાગવડીની રીત છે. જમીનનો માલિક પેદારાનો અડધા ભાગ લેછે. ખાતર સાફ મુડી તથા ઢોર જમીનદારે કે એડુએ કહાડવા તે સંબંધી જુદે જુદે ડોકાણે જુદો જુદો રીવાજ હોયછે. જ્યાં ભાડું આપી રીત ગમે તે રીવાજ પ્રમાણે નક્કી થાયછે ત્યાં પેદા થયેલા દ્રવ્યના શા પ્રમાણે વિભાગ થાયછે. તે વિષે અર્થશાસ્ત્ર કંઈ નિયમ આપી શકતું નથી.

ભાગવડીની રીતમાં એડુને પોતાની માલકીની જમીન હોય તેટલી બધી તો નહિ પણ થોડે દરજ્જે તેવીજ કામ સાફ કરવાની હોંશ હોયછે. કારણ કે પોતે સારી મેહનત કરી જમીનની પેદારા વધારશે તો તેમાંથી અડધું પોતાને મળશે એવી તેને ખાતરી હોયછે. પણ જેમ સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનભાડામાં જમીન સુધારવામાં મુડી વાપરવાની

હોંસ એકુને થતી નથી તેમ ભાગવટીની રીતમાં એકુને પોતાની માલ-કીનું એતર હોય તો જેવી થાય તેવી હોંસ થતી નથી. કારણ કે એ મુડી વાપરવાથી જે લાભ થાય તેમાંથી પોતાને તો ફક્ત અડધ અથવા એવોજ કાંઈ ભાગ મળશે ને બાકીનું જમીનનો માલિક મફતમાં લઈ-જશે એમ તે જાણે છે. આ પ્રકરણમાં જમીનભાડા વિષે વિવેચન કર્યું હવે આવતા પ્રકરણમાં મુસારા વિષે કહેવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૧ ઉપર સવાલો. જમીનભાડું.

૧. જમીનભાડું એટલે શું? જમીનભાડાં સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે એનો અર્થ સમજાવો.

૨. જમીનના માલિકો ભાડાં શા કારણથી ઉપજવી શકે છે?

૩. જે જમીનનું ભાડું ઉપજે તેમાં કયા એ ગુણો હોવા જોઈએ?

૪. કોઈ અમૂક જમીનનું ભાડું શા ઉપરથી નક્કી થાય છે?

૫. “એડાણની સીમા” એટલે શું?

૬. એડાણની સીમા ક્યાં હોવી જોઈએ તે સારી નક્કી થાય છે?

૭. એતીની પેદારાની કિંમતમાં ફેર પડવાથી એડાણની સીમામાં કેવી રીતે ફેર પડે છે તે દાખલો આપી બતાવો.

૮. એતીની પેદારાની કિંમત સારી નક્કી થાય છે?

૯. એડાણની સીમા નીચી ઉતરવાથી કઈ એ રીતે ભાડું વધે છે?

૧૦. રિકાર્ડોનો જમીનભાડા વિષેનો સિધ્ધાંત સંક્ષિપ્ત રીતે કહો.

૧૧. હલકા મુસારાથી હમેશાં એકુને અને જમીનના માલિકને ફાયદો થતો નથી એ બતાવો.

૧૨. એસ્ટ્રેજિયા જેવા દેશની આબાદાની ઉપર વસ્તીના વધારાથી શી અસર થાય છે?

૧૩. હિંદુસ્તાન જેવા દેશની આબાદાની ઉપર વસ્તીના વધારાથી શી અસર થાય છે?

૧૪. જમીનભાડું એતીની પેદારાની કિંમતનો ભાગ નથી એ બતાવો.

૧૫. જમીનભાડાં શું હમેશાં સ્પર્ધાથી નક્કી થાય છે?

૧. એક સ્પર્ધાસિદ્ધ જમીનભાડું આપતો હોય તો પછી જમીન વેરાન હોય કે ઉત્પાદક તેથી કંઈ તેને ફેર પડશે?

૨. વિલાયત જે વા દેશને ૧૦૦ ચોરસ માઈલ ફ્લટ્ડ જમીન જે
જેડી રાકાય તો તેથી ખેતીની પેદારાની કિંમત ઉપર શી અસર થશે ?

૩. તે અસર હંમેશા સુધી ટકશે કે કેમ ?

૪. તમે ખેડૂત થવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો તમે સ્પર્ધાસિદ્ધ
જમીનભાડું આપવું પસંદ કરશો કે ભાગવડીની રીત પસંદ કરશો ?

૫. આખા હિંદુસ્તાનમાં બધા ખેડૂતોને ગણીત માફ કરવામાં
આવે તો તેથી શું ધાન્ય સોંધું થશે ?

૬. હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ખેડૂતો ઠેકાણે ખેડૂતો સરકારને ગણીત આપે છે.
તેને બદલે બંગાળની માફક તેઓને ખાનગી માર્લકોને ગણીત
આપવાનું હોય તો તેથી દેશના સામાન્ય દ્રવ્ય ઉપર શી અસર થશે ?

પ્રકરણ ૨. મહેનતનો મુસારો.

દ્રવ્યનો જે ભાગ મહેનત કરનારાને મળે છે તે મુસારો. મુસારો મુડી-
માંથી આપવામાં આવે છે, એ વાતની સામું કેટલાક લોકો જે હરકત ઉઠા-
વે છે, તે વિષે આપણે પહેલાં બોલી ગયા'છીએ. ખરેખર એ વાત તો યાદ
રાખવી જરૂરની છે કે તરસાણે જોતાં તો મુસારો તેમજ નફો મહેનત
અને મુડી મળીને જે પેદા કરે છે તેના મૂલ્યમાંથીજ મળે છે. પણ પેદા
કરેલી ચીજ બજારમાં મુકી રાકાય ત્યાં લગી મુડીદાર ધીર ખમી રહે છે
અને હાલની સ્થિતિ પ્રમાણે ધણું ખર્ચ કર્મકાર તે પ્રમાણે ધીર ખમી
રાકતો નથી તેથી પેદા થયેલી ચીજમાંથી કર્મકારને મળવાના ભાગનું
મૂલ્ય મુડીદાર કર્મકારોને રોજના રૂપમાં અગાઉથી આપે છે. આમ
થાય છે તેથી મુસારો મુડીમાંથી અપાય છે અને તે કારણથી તે કોઈ
અમુક ચીજના ઉત્પાદનખર્ચનો ભાગ છે, એમ કહેવાય.

સ્પર્ધાથી નફો થયેલો મુસારો. જમીનભાડાની માફક મુસારો
પણ રીવાજથી અથવા સ્પર્ધાથી નફો થાય છે. આપણા દેશમાં ઘણા
ધંધાઓમાં મુસારા રીવાજથી નફો થયેલા છે. કડિયાઓ, સુધારો, દ-
રજી વિગરે કારીગરોના રોજો રીવાજથી ઠરેલા હોય છે. તેમાં કંઈ વધ-
ઘટ થતી નથી. જ્યાં આમ ચાલે છે, ત્યાં આ મુસારાના દરવિષે આપણે
કંઈ નિયમ આપી રાકીશું નહિ. પરંતુ જે લોકો ચાકરી અગર છુટક
મજૂરી કરે છે તેઓમાં મુસારા સ્પર્ધાથી નફો થાય છે. સ્પર્ધાથી
નિયમિત થતા મુસારાને લાઘુ પડતા ધારાઓ કે જે વિષે આપણે

નીચે વિવેચન કરીશું તે તેમને લાગુ પડશે. પણ જે ધંધાઓમાં દસ્તુર પ્રમાણેજ મુસારે આપવામાં આવે છે, તેમને તે ધારાઓ લગાડતાં પહેલાં ચાલતા રીવાજોની અસરને લીધે તે ધારાઓની પુરતી અસર નહિ થાય એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. જ્યાં સ્પર્ધાથી કામ ચાલે છે ત્યાં કર્મકારો અને તેમના કામે લગાડનારા વચે અમુક ચીજ વેચનાર અને લેનાર સરખો સંબંધ હોય છે. તેમને કામે લગાડનારા માણસોને મહેનત મેળવવાની જરૂર હોય છે; અને કર્મકારોને પોતાની મહેનત વેચવાની હોય છે. મહેનત કામે લગાડનારાઓ મહેનત જેમ અને તેમ સૌથી મેળવવાનો યત્ન કરશે. પણ તેઓ પડાપડી કરીને મહેનત મેળવવા માંહી માંહી સ્પર્ધા કરશે અને તેથી મહેનતની કિંમત એટલે મુસારે વધશે. ધારો કે વેપાર ધણો તેજ ચાલે છે અને તેથી મહેનતનો ખર્ચ ઘણોજ છે. આવે વખતે કર્મકારોને કામે લગાડનારા માણસો, જે મહેનતથી પોતે નફો મેળવી શકે છે તે ખોવાને બદલે ગમે તેમ કરી મુસારા વધારીને પોતાના કર્મકારોને પોતાનીજ નોકરીમાં રાખશે અને બિજે જતા રહેતા અટકાવશે. કર્મકારો પોતાની મહેનત જેમ અને તેમ વધારે કિંમતને સારૂ વેચવાનો યત્ન કરશે પણ તેઓની માંહી માંહીની સ્પર્ધાને લીધે મુસારાનો દર ઉતરશે. ધારો કે એક ડોકાણે એક કર્મકાર રાખવાની જરૂર છે ને તે નોકરી મેળવવાને ત્રણ કર્મકારો તૈયાર છે. ધારો કે તે ત્રણ હુશિયારીમાં બરોબર સરખા છે અને તેઓમાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા છે. એમ છે ત્યારે તે ત્રણમાંનો જે સૌથી ઓછો મુસારો લેવાને તૈયાર થશે તેને તે નોકરી મળશે. હવે એથી ઉલટો દાખલો લો. ધારો કે કર્મકાર એકજ છે અને તેને રાખનાર ત્રણ વેપારી છે. એમ છે ત્યારે જે સૌથી વધારે મુસારો આપવાને તૈયાર થશે તે તે કર્મકારને રાખી શકશે. પણ જે દેશોમાં સ્પર્ધાથી મુસારો નફો થાય છે ત્યાં પણ કંઈ બધા કર્મકારો દરેક કામને સારૂ સ્પર્ધા કરતા નથી. બધા ધંધેદાર માણસોના ચડતા ઉતરતા વર્ગ પોલા હોય છે ને ઘણું ખર્ચ એક વર્ગના માહેના માણસો વચેજ સ્પર્ધા હોય છે. એક વર્ગના માણસો ઘણું કરીને કંઈ બિજા વર્ગના માણસોનું કામ મેળવવા સ્પર્ધા કરવા જતા નથી. જે અંગ મહેનતનુંજ કામ કરનારા માણસો છે

તે કંઈ ઝીણી અફલ વાપરવાનું કામ લેવા સ્પર્ધા કરવા જતા નથી તેમજ ઝીણી અફલ વાપરવાનું કામ કરનારા કર્મકારો કંઈ બારિશ્ટરો અને દાક્તરો સાથે સ્પર્ધા કરવા જતા નથી. જુદી જુદી જાતના ધંધા-ઓમાં મુસારાના દર જુદા જુદા થવાનું આ એક મોટું કારણ છે.

મુસારાનો દર નક્કી કરનારાં કારણો. કેટલાક ધંધાઓમાં બિજા ધંધાઓ કરતાં રેફિલી મુડીનો વધારે ભાગ મુસારો આપવામાં વપરાય છે; અર્થાત્ કે કેટલાક ધંધાઓમાં બિજા કરતાં વધારે મહેનત કામે લગાડવી પડે છે. તેથી કોઈ પણ દેશમાં કેવી જાતના ધંધાઓ વધારે ચાલે છે તે ઉપર દેશના મુસારાના ભંડોળનો આધાર રહે છે. જો કોઈ દેશમાં એવા ધંધાઓ વધારે ચાલતા હોય કે જેમાં ઘણી મહેનત કામે લગાડવાની જરૂર પડતી હોય તો તે દેશની કુલ મુડીનો ઘણો ભાગ મુસારો આપનારા ભંડોળ તરફ વપરાશે. અને આમ થવાથી તે દેશમાં મુસારાનો સાધારણ દર ખીજા દેશોમાં જ્યાં એવા ધંધાઓ નહિ હોય તેના કરતાં વધારે થશે. કારણ કે મુસારાના ભંડોળ અને મહેનત વસ્તીની સંખ્યા વચ્ચે શું પ્રમાણ છે તે ઉપર દરેક દેશમાં મુસારાનાં સાધારણ દરનો આધાર રહે છે. જ્યારે કોઈ દેશમાં બધા ધંધાઓ ચલાવવાની રીતમાં કંઈ મોટો ફેરફાર થાય, જેમ કે આ સૈકામાં વિલાયતમાં ઘણા ધંધાઓમાં વરાળ યંત્રોથી કામ કરવાનું દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે મહેનત વર્ગને થોડી મુદત સુધી નુકસાન ખમવું પડે છે. જ્યારે વિલાયતમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વરાળ યંત્રો દાખલ થયાં ત્યારે મુસારાના ભંડોળના ઘણા ભાગની યંત્રોના રૂપમાં સ્થાયિ મુડી થઈ ગઈ ને તેથી જે પ્રમાણમાં મુસારાનું ભંડોળ ઘટ્યું તેજ પ્રમાણમાં કર્મકારોના મુસારા પણ ઘટ્યા. પણ આવું નુકસાન તેમને ઘણીજ થોડી મુદત વેઠવું પડ્યું. કારણ કે યંત્રોની સહાય વડે પહેલાં કરતાં ઘણું વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું અને તે દ્રવ્ય મુડી તરીકે ઉત્પાદક રસ્તે વપરાવા માંડ્યું; આથી મહેનતનો ખર્ચ ઘણો વધ્યો અને મુસારા આપવામાં વપરાતી મુડી આખર ઘટવાને બદલે ઉલટી ઘણી વધી. વળી યંત્રો દાખલ થવાથી આખી પ્રજાને ફાયદો થયો તેની સાથે કર્મકારોને પણ થયો. કારણ કે યંત્રો દાખલ થવાથી ઘણા પદાર્થો પહેલાં કરતાં સોંધા મળવા લાગ્યા.

એટલે ખરું જોતાં કર્મકારને બે રીતે ક્ષયદો થયો; મુસારે વધ્યા તેમજ પહેલાં અમુક નાણું આપવાથી જેટલી ચીજો મળી શકતી હતી તેના કરતાં હવે તેટલુંજ નાણું આપવાથી વધારે મળવા લાગી.

વસ્તીની મુસારા ઉપર અસર. ધણે ખરે ઠેકાણે મુસારાનું બીડાળ વધેછે કે તરત તેજ પ્રમાણમાં મુસારે લેનારા માણસોની સંખ્યામાં પણ વધારો થાય છે ને તેથી કરીને મજૂરીયાત માણસોની સ્થિતિ કાયમ સુધરે એમ બનવું નથી. વિલાયતમાં પરદેશથી આવતા માલ ઉપર ભારે જકાત લેવામાં આવતી હતી તે કાઢાડી નાંખવામાં આવી તે વખત એમ આરામ રાખવામાં આવતી હતી કે ધાન્ય ઘણુંજ સોંધું મળવા માંડશે ને તેથી મજૂરીયાત ગરીબ માણસોની સ્થિતિ હમેશાંને સારું સુધરશે. કેટલાક એમ કહેતા હતા કે હવે તો કોઈ ભુખે મરશે નહિ ને બિખારિયોની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ જશે. પણ ખસી હકીકત તો આથી ઉલટી નીકળી. ખોરાક સોંધો મળવા માંડ્યો એટલે વસ્તીમાં ઘણો વધારો થયો અને જોઈએ તેટલા સોંધો ખોરાક મળવા માંડવાથી જે ક્ષયદો મળતો હતો તે માણસની નવી વસ્તી વધી તેમનું પૂરું કરવામાં તણાઈ ગયો. ખોરાક સોંધો થવાથી મજૂરીયાત માણસો પહેલાં કરતાં વધારે સુખ ભોગવવાને બદલે વધારે છાકરાંમોનું પોષણ કરતા થયા. આ હકીકત ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે મજૂરીયાત વર્ગોની સ્થિતિમાં થયેલો સુધારો જો તેજ પ્રમાણમાં વસ્તી વધતી અટકાવનાર પ્રસંગો નહોય તો જાણુ રહેશે નહિ.

સુખનું ધોરણ વધારવાની અગત્ય. ગરીબ માણસોમાં સુખનું સામાન્ય ધોરણ વધારવું એ વસ્તી વધીજતી અટકાવવાનું ઘણુંજ અસરકારક સાધન છે. કારણ કે જો એક વખતે તેઓને વધારે સારા સુખથી રહેવાની ટેવ પડી તો પછી તેઓ તે સુખ મુકી દેવું ન પડે એવા યત્ન કરશે. દરેક માણસ એમ તો જાણે છે કે જેમ વિસ્તાર વધશે તેમ ખર્ચ વધારે થશે ને સુખ ઓછું મળશે. તેથી જો મજૂરીયાત લોકોમાં સુખનું ધોરણ વધે તો જેમ બને તેમ વસ્તી ઓછી વધારવી એ ક્ષયદાકારક છે એમ તેમના મનમાં ઠસશે. વળી મજૂરીયાત વર્ગને સારી કેળવણી આપવામાં આવે તો ઘણો ક્ષયદો થાય. કેળવણી પામેલા માણસોનું સુખનું ધોરણ સ્વભાવિક રીતે ઊંચું

હોયછે. અને વસ્તીની ગરદી વધવાથી પડતા દુઃખોનો તેમને કંટાળો હોયછે. વળી કેળવણી મળવાથી તેઓ વધારે મિતાહારી થાયછે ને દુર્યંસન મુકી દેછે. તેમ થવાથી કર્મકારોના ઘણા પૈસા દારૂ વિગરે પીવામાં ખર્ચાઈ જાય છે તે અમવાથી તેઓ બિજી રીતે વધારે મુશ્કેલી રહી શકે. વળી કેળવણી વધવાથી તેઓ વધારે ચંચલાઈથી કામ કરી શકે અને તેથી તેઓની મહેનત વધારે ઉત્પાદક થાય અને મુકીદારનો નફો ઘટાડવા શિવાય તેઓને વધારે મુસારો મળે. વળી કેળવણી મળી હુશિયાર થયેલો કર્મકાર પોતાના ગામમાં અથવા દેશમાં સારો મુસારો ન મળતો હોય ને બિજા ગામમાં અથવા દેશમાં ઘણા સારો મુસારો મળતો હોય તો ત્યાં જવાને તૈયાર થશે ને આપણા અમાન મજૂરો જેમ કપાળે હાથ દઈ બેસી રહેછે તેમ કરશે નહિ.

વસ્તી વિષે મેલથસનો મત. મેલથસે પોતાના વસ્તી વિષેના નિબંધમાં એમ બતાવ્યુંછે કે જેટલો ખોરાક તૈયાર હોય તેના પ્રમાણમાં જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધી જવાની પ્રાણિયોમાં વૃત્તિ હોય છે; અને તેથી જો વસ્તી વધવાઉપર કંઈ અંકુશ ન હોય તો કુલ જેટલો ખોરાક પેદા થઈ શકે તે મનુષ્ય જાતનું પુરું કરવાને થોડા પડશે. કેટલાકનું એમ કહેવું હતું કે મેલથસે ભૂલ આવી છે કારણકે દુનિયાની વસ્તીનું પુરું કરવાને ખોરાક થોડા પડશે એવો કંઈ સંભવ દેખાતો નથી. પણ તે લોકો મેલથસનું કહેવું જ ખરોખર સમજ્યા નથી. મેલથસનું કહેવું એમ નથી કે દુનિયાની વસ્તીને કુલ જેટલો ખોરાક પેદા થઈ શકે તે થોડા પડશે પણ તેનું કહેવું તો એમ હતું કે જો વસ્તીના વધારા ઉપર કંઈ અંકુશ ન હોય તો આવી તંગારા પડે. પણ દરેક દેશમાં આવા અંકુશો જાણીએ ને તેથી તેમ થતું અટકેછે; એટલે કાંતો દરેક દેશમાં જેટલાં છોકરાં જન્મી શકે તેટલાં જન્મતાં નથી અથવા તો જન્મેલામાંના ઘણા મરી જાયછે. વસ્તી વધવા ઉપરના અંકુશ બે જાતના છે, નીતિસિદ્ધ અને સ્વતસ્સિદ્ધ. લોકો પોતેજ સમજ્યા પુરું કરવાની શક્તિ ન હોય તો ન પરણે અગર મનોવૃત્તિ ઉપર દબાણ રાખી એવાં બાળકોને જન્મ આપે તે નીતિસિદ્ધ અંકુશો. કેટલાક દેશમાં રાજ્યકર્તા તરફથી આવા અંકુશો રાખવામાં આવેછે; એમ ઠરાવ્યું હોયછે કે અમુક ઉંમર પહેલાં કોઈ સ્ત્રીપુરૂષ પરણવું નહિ અને

તેટલી ઉમર પછી પણ પરણેલા જોડાનું પુરું કરવાની શક્તિ છે એમ સાબીત કરે તોજ પરણાય. લડાઈ, દુકાળ, મરકી વિગરે સ્વતસ્સિધ્ધ અંકુરો છે. આપણા દેશમાં નીતિસિદ્ધ અંકુરો ઘણા જ થોડા છે. નાનપણથી છોકરા છોકરીયો પરણાવી દેવાનો રિવાજ હોવાને લીધે વસ્તી ઘણી વધે છે. છોકરાને કુંઆરો રાખવામાં આપણા લોકો નાનમ સમજે છે, પછી તે છોકરામાં આયડી છોકરાંનું પુરું કરવાની શક્તિ હોય કે નહિ. વળી લોકે એમ સમજે છે કે છોકરાં વગરના અવગતે જાય છે. માટે ગમે તેમ કરી બે ત્રણ આયડિયો પણ પરણીને છોકરાં મેળવવા યત્ન કરે છે. આ બધા રિવાજો કેવળ ખરાબ છે ને તે ધીમે ધીમે કહાડી નાંખવા જોઈએ. પ્રાણી તથા ઉદભિજ્ઞ વર્ગમાં વંશ વધારવાની પ્રેરણા તો એટલી જ બધી છે કે જે તેમને અનિયંત્રિત વધવા દેવામાં આવે તો મેલથસના ખતાબ્યા પ્રમાણે થોડા હજાર વર્ષમાં તો કરોડો દુનિયાએ ભરાઈ જાય. પણ રોગ, ખાવાની તંગી વિગરે કારણથી વસ્તી વધવા ઉપર અંકુરો રહે છે. જે મ દેશમાં કેળવણી વધતી જાય છે તેમ નીતિસિદ્ધ અંકુરો વધતા જાય છે.

વસ્તીમાં વધારો થાય તેથી થતી અસરો અટકાવનાર કંઈ બિજી હકીકત જે બને નહિ તો કર્મકારોની સ્થિતિ ઉપર બે તરેહથી અસર થાય છે. વસ્તી વધવાથી ખોરાકનો ખપ વધે છે અને તે પુરો પાડવા સારા એમોછી ઉત્પાદક જમીન કામમાં લેવાની જરૂર પડે છે. આમ થવાથી ખોરાકની સીજોની કિંમતો વધે છે. બિજી વાત એ કે મુસારા લેનારા વર્ગના માણસોની સંખ્યા વધવાથી કર્મકારોના બજારમાં સ્પર્ધા વધે છે અને તેથી આખરે મુસારાનો દર ઘટે છે. એટલે જીવંતીને જરૂરી સીજોની મોઢવારી થાય છે અને તેજ વખતે મુસારો પણ એમોછો મળે છે; એ બે રીતે વસ્તી વધવાથી મજૂરિયાત વર્ગને નુકશાન થાય છે.

પરદેશ ગમન. કોઈ દેશમાં બહુ વસ્તી વધી ગઈ હોય તો તેમાંના કેટલાક માણસો પરદેશ જઈ વસે તો દેશ દુઃખમાંથી છુટે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ વસ્તી વધવાથી થયેલા દુઃખો નિવારણ કરવાનો આ કંઈ બહુ સારો ઉપાય નથી. કારણ કે વસ્તીમાંના જે છેક ગરીબ ભુખર હશે તેમને તો પરદેશ જવા જેટલા પણ પૈતાની પાસે પૈસા હોતા નથી. વળી જે સરકાર પૈસા આપી તેમને પરદેશ મોકલે

તો જે દેશમાં તેમને મોકલવામાં આવે ત્યાંની સરકાર પરદેશના કચ્છરાને પોતાની હદમાં લેવા હરકત લેછે. ત્યારે જે લોકોને આપણે ગમે તે રીતે કહાડવા આહિયે તેમને તો પરદેશમાં પણ કોઈ સંધરે નહિ. અને આપણે ત્યાં જે સારી ને આખાદ સ્થિતિમાં હોવ તેમ્મો તો જવાનેજ તૈયાર થાય નહિ. વળી એમ ધારો કે આ હરકતો ગમે તે રીતે કહાડીને આપણે વધેલી વસ્તી પરદેશ મોકલીને નિકાલ કરિયે તો પણ તેથી કંઈ હંમેશાંને સારૂ શાયદો થશે નહિ. કારણ કે જ્યાંલગી વસ્તી વધવા ઉપર નીતિસિદ્ધ અંકુરો નથી ત્યાંલગી જેટલાં માણસો પરદેશ કહાડવામાં આવશે તેમની જગ્યા પુરવાને નવા જનમ્યાંજ જશે. વળી પરદેશ માણસો મોકલવામાં ત્રીજી હરકત એ છે કે પેહેલવહેલું તો નવા સંસ્થાનોમાં માણસ મોકલવા શાવરો ને તેથી કંઈ શાયદો થશે કારણ કે ત્યાં માણસોની ઝોટ હોયછે; પણ આખરે ત્યાં પણ વસ્તી વધશે ત્યારે પછી ત્યાં માણસો મોકલવાથી કંઈ પણ ફાયદો થશે નહિ.

મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી મુસારાના દર ઉપર થતી અસર. જે કોઈ પણ કારણથી મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધે તો તેની સાથે મુસારો પણ વધેજા જોઈયે. જમીન, મહેનત, અને મુડીની એકત્ર ક્રિયાથી જે વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થવા માંડે તો જમીનના માલિકને ભાડા તરફ, કર્મકારને મુસારા તરફ અને મુડીદારને નફા તરફ પહેલા કરતાં વધારે વેહેંચી લેવાનું મળશે. જે સારી કેળવણી મળવાથી અથવા એવાજ કોઈ સંબંધથી કર્મકારો વધારે મંચળાજ અને પ્રમાણિકપણથી કામ કરે તો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધે. મંચળાજ વધવાથી કર્મકાર હથિયાર વિગરે બિજી ચીજોનો સારો ઉપ-યોગ કરી શકશે અને પ્રમાણિકપણું વધવાથી તેમના ઉપર વારેવારે દેખરેખ રાખવાનું ખરચ ઉગરશે; આમ થવાથી વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થશે અને તેથી મુસારા વધારી શકારો, ઉત્પાદન ખરચ ઘટશે અને દેખરેખ રાખનાર માણસનો પગાર ઉગરશે.

કર્મકારોની મહેનત વધારે ઉત્પાદક થવાથી જે ફાયદો થાય તેનો લાભ કર્મકારોને આપવાના ઉદ્દેશથી જે ધારણાએ કરવામાં આવેછે તે એ સિદ્ધાંત ઉપર બાંધવામાં આવેછે કે જે કર્મકારોને પોતાની ઉત્પાદક-શક્તિ વધારવામાં તેમનો સ્વાર્થ રહેલોછે, એમ તેમની નજરમાં આવે

તો તેઓ ધણી મહેનત, અંચળાઈ અને કિફાયતથી કામ કર્યા વગર રહેશે નહિ. એટલે એમ કરવું જોઈએ કે જો તેઓ વધારે અંચળાઈ અને ઝડપથી કામ કરશે તો તેમ થવાથી થતા શાયદામાંથી તેમને તેમના મુસારા ઉપરાંત અમુક રકમ મળશે. આમ કરવાથી તેમને પોતાની મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાની હોશ થાયછે. કારણ કે તેમના મનમાં પછી એમ નથી રહેતું કે વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરે કે એાછું પણ આપણને તો આપણા ઠરાવેલા રોજથી કંઈ પછી પણ વધારે મળવાની આશા નથી. તેમને વધારે મૂલ્યનું કામ કરવામાં પ્રત્યક્ષ લાભ માલમ પડેછે. આવી રીતે કરવાથી શ્રેત્તર મંદ થયેલી યોજનાઓના દાખલા ભાગ ૩ જના ૪ થા પ્રકરણમાં આપવા આવશે.

સ્થાનિક અને અંધામી કારણોથી મુસારાના દરમાં વારંવાર ફેરફાર પડેછે. મહેનતને મળતો મુસારો નક્કી થવાનાં સામાન્ય કારણો વિષે આપણે ઉપર કહી ગયા પણ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે સ્થાનિક અને અંધામી કારણોથી મુસારાના દરમાં ઘણો ફેરફાર પડેછે. જેમ સીજોની કિંમત તે ઉત્પન્ન કરનારાઓને મુસારા અને નફાના આણુ દર મળી રહેવાને બરોબર પુરતી થાય તે રકમથી કોઈવાર થોડી અને કોઈવાર વધારે એ પ્રમાણે વારંવાર ચડઉતર થયાં કરેછે તે પ્રમાણે અમુક જાતની મહેનતની કિંમત પણ મહેનતનો ખર્ચ અને મહેનતુ વસ્તીની સંખ્યા વચ્ચેના પ્રમાણથી નક્કી થયેલા સામાન્ય દરથી વારંવાર વધારે ઓછી થયાં કરેછે.

શું સીજોની કિંમતો વધી ગઈ હોય તો મુસારા પણ વધે ? કેટલાક એમ કહેછે કે જો કિંમતો ચડે તો મુસારાનો દર પણ ચડે. આ કેહેલું કેટલે દરજ્જે ખરૂં છે તે તપાસતાં પહેલાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મુસારાનું બેડાળ અને મુસારો લેનારા વર્ગની સંખ્યા વચ્ચેનાં પ્રમાણમાં જ્યાં સુધી કંઈ ફેર થાય નહિ ત્યાંલગી કોઈ પણ કારણથી મજૂરિયાત માણસોની સ્થિતિ ઉપર કાયમ અસર થઈ શકે નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આપણે કિંમતો ચડેથી અથવા ઊતરેથી મુસારો ચડ્યા ઘટ્યાના જે દાખલા આપવામાં આવેછે તે તપાસિયે. એવા ઘણા દાખલા મળી આવશે કે જેમાં કિંમતો ચડવાથી મુસારા ઉપર કંઈ પણ અસર થયેલી નથી. જે સીજોની છત વધારી રાકાય

છે તેમની કિંમતનો આધાર તેમના ઉત્પાદનખર્ચ ઉપર રહેલો છે. ઉત્પાદનખર્ચ ત્રણ અંશાનું બનેલું છે : મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ. કોઈ પણ માણસ વધારે માં વધારે મળી શકે તેટલા બદલો મળ્યા શિવાય આ અંશોમાનું ગમે તે એક પણ ખમરો નહિ. એટલે સ્ત્રી-જોની કિંમત એવી હોવી જોઈએ કે તેમાંથી મુસારા અને નફાનો સાધારણ દર મળી રહે. જો કોઈ સ્ત્રીજ પેદા કરવામાં વધારે મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ ખમવાં પડે તો તેની કિંમત વધવીજ જોઈએ ; અથવા તો કોઈપણ પ્રસંગથી તેને ઉત્પન્નકરનારાઓ પોતાના કામસાર વધારે બદલો રાખી શકે એમ અને તોપણ તેની કિંમત વધવી જોઈએ. પહેલી રીતે એટલે તે સ્ત્રીજ ઉત્પન્ન કરવાને વધારે મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમની જરૂર પડવાને લીધે જો તેની કિંમત વધે તો કિંમત તેવી રીતે વધવાથી મુડી ઉપરનો નફો અથવા મહેનતનો મુસારો કંઈ વધશે નહિ. વળી જો કોઈ સ્ત્રીજ ઉપર કંઈ કરે નાંખવામાં આવે તો તેથી પણ તે સ્ત્રીજની કિંમત વધે પણ તેથી તે પ્રમાણમાં મહેનતના મુસારામાં કંઈ વધારો થાય નહિ. પરંતુ કેટલાક એવા પ્રસંગો છે જેમાં કિંમતો વધવાથી મુસારાઓમાં અંધામી (થાડી મુદત સાર) વધારો થાય છે. ધારો કે સુતરના કાપડનો ખપ ઘણોજ વધ્યો; થાડી મુદત સુધી ખપ અને છત તે કાપડની કિંમત વધવાથી બરોબર થશે. આવી રીતે કિંમતમાં વધારો થવાથી કાપડ તૈયાર કરનારાઓને ઘણો ભારે નફો પડશે. અને તે લેવાની લાલચે સુતરના કાપડની છતમાં વધારો કરવાને માટે નવી મુડી કામે લગાડવી પડશે; તે કાપડ તૈયાર કરનારા વેપારિયો નવી મિલો અને સંચાઓ ઉભા કરશે, આ સંચાઓ ચલાવવા માટે ઘણા નવા કર્મકારોનો ખપ પડશે. આવી રીતે કર્મકારોનો ખપ વધવાથી મુસારા વધશે, આ દાખલામાં કિંમતો ચઢવાથી મુસારા પણ વધ્યા એમ બન્યું. પણ નફા અને મુસારામાં આવો વધારો થવાને લીધે તે મેળવવાને વેપારિયો અને કર્મકારો પડાપડી કરશે. લોકો બિજા વેપારમાં રોકેલાં નાણાં ત્યાંથી એસી લઈ કાપડના વેપારમાં નાંખવાં માંડશે. અને તેથી કાપડની છત ઘણીજ વધી પડશે. તેમજ બિજા ધંધાઓમાં લાગેલા કર્મકારો તે ધંધાઓ છોડી દેઈ કાપડના વેપારમાં ભારે મુસારો લેવાની લાલચે આવી પડશે અને તેથી એ ધંધામાં કર્મકારોની છત પણ ઘણી

વધી પડશે. કાપડની છત પણુ ધણી વધી પડવાથી તેની કિંમત ઉતરવા માંડશે અને પહેલાં હતી તેની લગભગ આવી પહોંચશે. કોઈ કોઈ વખત તો તે ધંધામાં પહેલાં મુસારા અને નશાનો જે આલુ દર હોય તે-ટલોજ મળી રાકવાને જેટલી જોઈએ તેથી પણુ કિંમત નીચી ઉતરી જશે. જ્યારે આમ થશે ત્યારે જે પ્રમાણમાં કિંમત ઉતરી જશે તેજ પ્રમાણમાં મુસારો અને નફો બન્ને ઘટતા જશેજ. મુસારામાં ઘટાડો જે રીતે થશે તે રીત આ પ્રમાણે છે. અપ કરતાં વધારે ઉત્પન્ન થવાથી ઉત્પાદન અટકે છે ; માલ બનાવનારાઓને ભારે નશાઓ મળતા અંધ થાય છે ; કોઈ વખત તો નફાના સાધારણ દરથી પણુ તેમને ઓછું મળવાનો વખત આવે છે ; આમ થવાથી તેઓ છત ઓછી કરવાનો ચત્ન કરે છે ; તેઓ નવા મકાનો વિગરે બાંધી કામ વધારવાને બદલે ઉલટા પહેલાં જેટલાં માણસો કામે લગાડતા તેમને પણુ થોડું કામ કરવાની શરતે રાખશે. જ્યારે આમ થયું ત્યારે મહેનતના મુસારાપર શી અસર થશે? પ્રથમ જે માલની છત વધવાને લીધે મુસારા વધ્યા તેનો ફાયદો લેવાની લાલચે ઘણા કર્મકારો તે કામમાં આવવા લાગ્યા એમ આપણે ધાર્યું છે તેથી જ્યારે વેપાર પાછો મંદ થયો અને જ્યારે માલ બનાવનારાઓની ઉત્પાદન ઓછું કરવા તરફ વૃત્તિ થઈ તે વખતે કામ મેળવવાને હંતેજર કર્મકારોની સંખ્યા પણુ વધારે છે. આવી હકીકત હોવાને લીધે જોરાક મુસારામાં ઘટાડો થવો જોઈએ. જે કર્મકારો આ ઘટાડો કરવાની સામા થશે ને ઓછું મુસારે કામ કરવાનું ના પાડશે તો તેથી તો ઉલટો માલ બનાવનારને તો ભાવનું હવું ને વેચે કયું તેમ થશે. કેમ કે જ્યારે તેને સાધારણ દરથી ઓછો નફો મળવા લાગે ત્યારે તો પોતાના સાંચાઓ અંધ રાખી ઉત્પાદન ઓછું કરવામાં તેને ફાયદો છે. આમ થયું કે હજારો કર્મકારો કંઈ પણુ કામ વગર રખડવાના. કિંમતો ચઢી જવાથી મુસારાપર થતી અસર સ્ફુટ થોડી વખત ટકે એવી છે એ બતાવવાને આપણે આ ઘણેજ અસાધારણ દાખલો લીધો. પણુ દરેક પ્રસંગે એટલું તો બતાવવાનું કે જે કર્મકારોમાં માંછી માંછી સ્પર્ધા આવી રહી હોય તો મુસારામાં ઘણો મોટો વધારો થવાથી મહેનતની છત ઘણી વધી પડવાની અને તેમ થવાથી મોડા વહેલા આખરે મુસારો ઉતરીને પાછો અસલ

દર ઉપર આવી જવાનો. છત અને ખપ વિશેનો જે સિદ્ધાંત આપણે આ પહેલાના ભાગમાં બતાવ્યો હતો તેનો આ એક દાખલો છે. મહેનતનો ખપ તેની છત કરતાં વધારે હોય છે, ત્યારે મહેનતની કિંમતમાં વધારો થવાથી ખપ અને છત બરાબર થાય છે. પણ ભારે મુસારાથી લલચાઈને મહેનતની છત ઘણી વધી પડે છે, અને તેની કિંમત એટલે મુસારાનો દર ઉતરવાથી છત અને ખપ પાછાં સરખાં થાય છે.

સ્પર્ધા ખુબ ચાલતી હોય છે ત્યારે વેપારમાં કંઈ સ્થાનિક મંદી થવાથી મુસારાપર થયેલી વ્યસર થોડો વખત લગીજ પહેંચે છે. જ્યારે કોઈ અમુક વેપાર મંદ હોય અને મુસારો સાધારણ દરથી એછો મળતો હોય ત્યારે હમેશાં મુસારા અને નફાને તેમને વ્યસલ ડેકાણે આણવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. વેપારિયો કંઈ પહેલાના પ્રમાણમાં ટોટો ખમીને ચીજો બનાવશે નહિ. તેમજ ચંચળ કર્મકારો બિજે મળે તેથી એછો મુસારો જે ધંધામાં મળે તેમાં તેમાં મહેનત કર્યાં જશે નહિ. તેથી મંદ પોલા વેપારમાં મુડી અને મહેનતની છત એછી થશે, ઉત્પાદન ઘટશે અને તેથી છત એછી થવાને લીધે કિંમતો વધશે અને મુસારાએ પાછા વ્યસલ ડેકાણે આવી જશે.

પરોપકારાર્થ જે મદદ આપવામાં આવે તે અર્થશાસ્ત્રના નિયમોની વ્યસર અટકાવે તેવી રીતે નહીં પણ તે વ્યસર થવી સુગમ થાય એવી રીતે આપવી જોઈયે. ઘણી વખત એમ અને છે કે જ્યારે કોઈ ધંધો બહુ મંદ પડી ગયો હોય છે અને તેમાંથી ઘણું થોડા નફા અને મુસારો મળતો હોય છે ત્યારે મજ્જુરિયાત વર્ગને માથે થોડી મુદત લગી ઘણું દુઃખ પડે છે, કેમકે તેમાંના ઘણાકને બિલકુલ કામજ મળતું નથી. આવે વખતે જો સ્પર્ધા બરાબર ચાલતી હોય ને તેને અટકાવવાને કંઈ પણ ચત્ન કરવામાં ન આવે તો ઘણા મજ્જુરિયાત માણસો તે ધંધો મુકી બિજા ધંધામાં જઈને અગર તો એક ગામથી બિજે ગામ જઈને રોજ મેળવશે; તેમના પર પડેલું દુઃખ આવી રીતે પરોપકારાર્થ મદદ વગર પણ નિવારણ થશે. હવે ધારો કે તે અમુક ધંધાનું બજાર બેસી જવાને લીધે જે મની રોજ ગયેલી છે એવા કર્મકારો ઉપર દયા લાવી લોકો તેમને દાન આપે છે ત્યારે શી હકીકત અને છે. આમ થવાથી ખીજી જગ્યાએ જ્યાં વેપાર તેજ ચાલતો હોય ત્યાં

જઈરોજ મેળવવાનો વિચાર બંધ કરી જ્યાં હોય ત્યાં હાથ પગ જોડી નસીબ ઉપર હાથ દઈએશી રહેવાનું તેમને ઉત્તેજન મળેછે. આ રીતે પરોપકારાર્થે દાન આપવાથી ઉલટું તેમને નુકશાન થાયછે. હવે વેપાર તેજ હોય એવી બિજી જગ્યાએ જઈ જાય અથવા તે મંદ પડી ગયેલા ધંધા સુધી દઈ બિજી બધા ધંધા શિખે તેને તેમ કરવાના અરચના રૂપમાં જો એ દાન આપવામાં આવ્યું હોય તો તેથી બુદ્ધિ મરતા કર્મ-કારોને તેમજ લોકસમસ્તને ફાયદો થાય. પરોપકાર્ય મદદ આપવી પણ તે વિવેકથી આપવી જોઈએ. આપણા દેશમાં લઠ્ઠ જેવા વાઘરિયો, કોળિયો વિગરે રાખ ચોળી ખાવાનો વેશ ધારણ કરી માંગવા નિકળેછે તેની શી અસર થાયછે તે જુવો. જો તેઓને આવી રીતે બિખ માંગવાથી ખાવાનું મળતું ન હોય તો તેઓ ગમે તેમ કરી ધંધા રોજગારે લાગી પોતાનું પુરું કરે. તેમ થવાને બદલે આવી રીતે તેઓને વગર મહેનતે બિખ માંગીને પુરું કરવામાં ઉત્તેજન મળવાથી તેઓનો જન્મારો અ-રાખ થાયછે. તેઓ જો મહેનત કરતા હોય તો તેથી જ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય તેટલું જ દુનિયાને નુકશાન થાયછે એમ નહિ પણ તેઓ ઉલટા લોકોને માથે બાર થઈ પડે છે. ને તેમનું પુરું કરવામાં જેટલું દ્રવ્ય વપરાય છે તેટલું વળી છુટી પડેછે. આવી રીતે બિખારિયોને દાન આપવામાં આપણા લોકો પુણ્ય તથા મોટાઈ સમજે છે તે જૂલ ભરેલો વિચાર કહાડી નાખી જેટલો પૈસા એવા કામમાં વપરાય છે તે એવા બિન-ધંધાદાર લોકોને ધંધાએ શિખવવામાં અને પોતે પોતાનું પુરું કરતા થાય તેમ કરવામાં જો વાપરવામાં આવે તો તે પૈસા હાલ છુટી પડેછે. ને તેથી ઉલટા માઠાં પરિણામ થાયછે તે અટકે ને લોકોની સ્થિતિ સુધરે.

કર્મકારોમાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા હોય તો તેથી મુસારા ઘણા વધી ગયા હોય તો તે ઘટવા તરફ વળણ થાયછે. તેમજ જો મુસારાએ ઘણા ઉતરી ગયા હોય તો તે પાછા ડોકાણે આવવાનું પણ વળણ તેથીજ થાય છે. પરંતુ જેટલી ઝડપથી સ્પર્ધાને લીધે જુદી જુદી જગ્યાએ એ એની કિંમત સરખી થઈ જાયછે તેટલી ઝડપથી મહેનતની કિંમત એટલે મુસારા જુદી જુદી જગ્યાએ સરખા થઈ જતા નથી. અમ-દાવાદ અને મુંબઈમાં ઘઉં જેવી ચીજના ભાવમાં એક ગામથી બિજે લઘ જવાને જેટલું અર્થ પડે તેથી વધારે દૂર ઘણીવાર સુધી

રહી રાકે નહિ. પરંતુ મહેનતની કિંમત ઉપર સ્પર્ધાની આટલી બધી ઝડપથી અસર થતી નથી. અમદાવાદનો કર્મકાર એમ જણતો હોય કે મને મુંબાઈ જવાથી ઘણું ભારે મુસારો મળશે પણ પ્રથમ તો તે બિચારા પાસે પોતાના છોકરાં છેયાં તથા ધરખાર મુંબાઈ ઉપાડી લાવવાને અર્થ થાય તેટલાજ પૈસા હોય નહિ. વળી જે ગામમાં પોતે જન્મારો ગાળ્યો હોય તે જ્યાં સગાં સંબંધી થયાં હોય તે મુકી બિજે ગામ જવાની પણ તેની એકદમ ઈચ્છા થાય નહિ.

આપણા દેશમાં કર્મકારો વચ્ચે સ્પર્ધા ઘણી ખરી છેજ નહિ. તેઓ બચારા એવા અજ્ઞાન હોયછે કે તેમને પોતાનું ગામ છોડી દસ ગાઉ ઉપર બિજું ગામ હોય ત્યાં જવાનું કહો તે પણ તેમને લંકા જવા જેવું લાગે. વળી ઘણા ધંધાઓના મુસારાના દર તો રિવાજથી નક્કી થયેલા હોયછે. એટલે તેમાં સ્પર્ધા ચાલતી નથીજ એમ કહેવાય.

જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસારાનો દર જુદો હોવાના એ-
કમ સ્મિથે બતાવેલાં કારણ. જે દરેક વર્ગના કર્મકારોમાં અનિ-
યંત્રિત સ્પર્ધા ચાલતી હોય તો એકજ સરખા કામને સાર જુદી જુદી જગ્યાઓએ મળતા મુસારામાં કંઈ ફેર રહેશે નહિ. પણ જુદી જુદી જાતના કામોમાં તો મુસારાના દરમાં હમેશાં ફેર રહેવાનોજ. જુદી જુદી જાતના કામમાં મુસારાના દર જુદા જુદા થવાના અર્થ-
શાસ્ત્રી એકમ સ્મિથ પાંચ કારણો ગણાવેછે:—

૧. કામની રૂચિરતા અથવા અરૂચિરતા.
૨. કામ શિખવાની સહેલાઈ અને સરતાઈ અથવા મુશ્કેલી અને ભારી ખર્ચ.
૩. તે કામમાં રોજની સ્થિરતા અથવા અસ્થિરતા.
૪. કામ કરનારાઓ ઉપર વધારે અથવા ઓછો ભરોસો રાખવાની જરૂર.
૫. તે કામમાં કૃતિમંદ થવાનો સંભવ અથવા અસંભવ.

આ કારણોની સાથે વળી કર્મકારોના જે ચઢતા ઉતરતા વર્ગ પડેલા હોય છે તેમાંના એક વર્ગના કર્મકારો બિજા વર્ગના કર્મકારો જેડે સ્પર્ધા કરતા નથી પણ પોતે જે વર્ગમાં જન્મ્યા હોય તેમાંજ જન્મારો ગાળેછે એ વાતથી પણ જુદા જુદા કામોમાં મુસારાના દરો

જુદા જુદા થવા તરફજ અસર થાયછે. ધણું કરીને ખેડુતનો છોકરો ખેડુતનાજ કામમાં રહેછે, ને સોનીનો છોકરો સોનીનુંજ કામ કરેછે, તેઓ ભાગ્યેજ બિજા ધંધામાં પડવા જાયછે.

અમુક કામની રૂચિરતા અથવા અરૂચિરતાની કામ કરતા માણસોના મુસારા પર શી અસર થાયછે તેનો ઘણો સારો દાખલો ખાણ ઉઘાડવાના ધંધામાં મળી આવશે. જે કર્મકારો ખાણમાં જમીનની નીચે ઉંડાણમાં કામ કરેછે તેઓને, જે કર્મકારો બહાર કાઢીડેલી અશુદ્ધ ધાતુના કંકડા કરવા, તેને ધોવી ઝેંવી તરેહના ઝોંછાં જોખમવાળા ને કંટાળો નહિ ઉપજે એવાં કામ કરેછે તેઓનાં કરતાં, ઘણા ભારે મુસારા મળેછે. કારણ કે કોઈ પણ માણસ ઘણા જોખમવાળા અથવા તંદુરસ્તીને નુકરાન પહોંચે એવાં કામ કરવાને, તે જોખમ ખમવાને બદલ ભારે મુસારો મળે તે શિવાય, તૈયાર થશે નહિ. કોયલાની ખાણની અંદર કામ કરવું જીવને ઘણુંજ જોખમ ભરેલું છે માટે તેમાં કામ કરનારા માણસોને મુસારાના સાધારણ ચાલુ દર ઉપરાંત ઘણું વધારે મળેછે ને તેથી તેઓ લલચાઈને તેવું જોખમ ભરેલું કામ કરેછે. બિજી બધી હકીકત એક સરખી હોય તો જેમ એક ખાણ બિજા કરતાં વધારે જોખમ ભરેલી તેમ તેમાં કામે લાગેલા કર્મકારોનો મુસારો વધારે.

કામની રૂચિરતા અને અરૂચિરતાના મથાળામાં જે ધંધાઓથી માન અગર ધિક્કાર અને અપ્રીતિ મળે તેનો સમાવેશ થઈ જાયછે. કેટલીક નોકરિયોના પગાર હલકા હોયછે પણ તે જગોના માન મરતબાને લીધે લોકો તે લેવાને ખુશી હોયછે. તેઓને જે થોડો પગાર મળેછે તેનો બદલો તેમને જે માન આપ્યું મળેછે તેથી મળેછે. તેમ બીજી તરફથી જે લોકો એવા ધંધા કરેછે કે જેથી લોકોમાં તેઓ ધિક્કારાયછે તેમને તેવી ગેર આબરૂ મળવાના બદલા તરફિ ભારે મુસારો મળેછે. આપણે અમદાવાદ સુરત જેવા ગામોમાં જોઈએ છીએ કે કુતરાં મારી નાંખવા ઉપર એક અમલદાર હોયછે તેને તેના કામની સહેલાઈના પ્રમાણમાં પગાર વધારે મળેછે; તેનું કારણ એ કે એ જગો લેનાર માણસ લોકોમાં ઘણો ધિક્કારાયછે ને આ અપમાન ખમવાને કોઈ પણ માણસ ક્યારે તૈયાર થાય કે તેને એવો પગાર મળવો જોઈએ કે તેથી તે લલચાય; એટલે તેટલીજ મહેનતનું

બિજું કામ હોય તેમાં જે મુસારો મળે તેથી આ કામમાં અપમાન અમલું પડે તેના બદલા તરફિ વધારે મુસારો મળવો જોઈયે.

વળી કેટલાક ધંધાઓ શિખતાં ઘણા વખત અને ખર્ચ લાગેછે ને કેટલાક ઘણા સહેલથી અને વગર ખર્ચે શિખી શકાય અને જેમાં ગમે તે માણસ ચાલી શકે. તેથી જે ધંધાઓ શિખતાં ઘણા વખત અને ખર્ચ લાગે તે ધંધા કરનારા માણસોને તેમણે તે શિખતાં જે વખત ગુમાવ્યો હોય તથા ખર્ચ કર્યું હોય તેના બદલા તરફિ ભારે મુસારો મળવો જોઈયે; કારણ કે જે કંઈ વધારે મળવાની આશા ન હોયતો કોણ મફત ખર્ચ કરે ને વખત ગુમાવે? વહાણ બાંધનારનું અથવા કાચના વાસણ કરવાનું કામ શિખવા સારૂ ઘણા વખત લગી તો ઉમેદવારી કરવી પડેછે ને ઉમેદવારી કરે ત્યાં લગી કંઈ મળતું નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલટો કેટલીક વખત શિખવનારને દરમિયાણા આપવો પડેછે. આટલું કરતાં પણ તે કામમાં જોઈયે એવી કુશળતા મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડેછે. આવું ખર્ચ તથા મુશ્કેલી વેડી તૈયાર થયેલા કારિગારોને જે કારિગરોનો ધંધો શિખતાં કંઈ પણ મુશ્કેલી અથવા ખર્ચ લાગતું ન હોય તેમનાથી અવશ્ય ભારે મુસારો મળવો જોઈયે.

જે ધંધાઓમાં જોઈતી કુશળતા મેળવવાને લાંબા અનુભવની તેમજ કુદરતી બક્ષીશની જરૂર હોય છે તેવા ધંધાઓનો મુસારો નક્કી થવામાં “કામ શિખવાની મુશ્કેલી” ઉપર ઘણા આધાર રહેછે. સઉથી સરસ ગવૈયાઓને જે ભારે ઉપજ થાય છે તેના તેઓએ કુશળતા મેળવવા કરેલા ખર્ચ ઉપર જ ફક્ત આધાર રહ્યા છે એમ નથી. તેમનાથી જે ગવૈયાઓ ઓછા કુશળ ગણાતા હશે તેમણે પણ પોતાનો કંઈ કેળવવા પાછલ પેલા પહેલા નંખરના ગવૈયાઓ જેટલી જ મહેનત લીધી હશે ને ખર્ચ કર્યું હશે. પણ પેલાઓને તેમના કરતાં ઘણી ભારે રાજ મળે છે તેનું કારણ એ કે તેઓને કંઈની અથવા અફલની કુદરતી બક્ષીસ સારી હોવાને લીધે તેઓ કાવી ગયા હોયછે. હંમેશાં લોકો સઉથી સરસ જ ગાયનની માંગણી કરવાના અને તેવું સરસ ગાનારા થોડા એટલે તેમને ભારે મુસારો મળે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. તેવી જ રીતે ધડિયાળ બનાવવાના વિવિધ જિણા કામોમાં પણ જેઓને સારી હથોટી પડી ગઈ હોય છે તેમને ભારે કમાઈ થાયછે.

ધંધામાં હમેશા રોજ મળશે એવી ખાતરી હોય કે ન હોય તે વાતની તેમાં મળતા મુસારા ઉપર અસર થાય છે. જેમાં વરસના નવ મહિના રોજ આવે એવું હોય તેમાં નવ માસને સાંજે જે વધારે મુસારો ન મળતો હોય તો કોઈ તે ધંધામાં જવાને તૈયાર થશે નહિ. આપણા જોવામાં દરરોજ આવે છે કે રસોઈ આ અથવા ચાકરને હમેશાને સાંજે નોકર રાખવાનું કહેશે તો મહીનાનો જે પગાર માંગશે તેના કરતાં જે તેને ફક્ત એક જ મહીના રાખવાનું કહેશે તો વધારે પગાર માંગશે. વળી જે આઠ દીવસ જ રાખવાનું કહેશે તો તેના પ્રમાણમાં તેથી પણ વધારે માંગશે. થોડી મુદત પછી પાછું બિજે નોકરી ખોલવા જવું પડે ને મળે ત્યાં લગી વગર પગારે રખડવું પડે એ જોખમ માથે લેવાને, તેના બદલમાં તેને કંઈ વધારે મળે તો જ, માણસ તૈયાર થાય.

કોઈ પણ ધંધામાં કામ લાગેલા માણસો ઉપર જેટલો વિશ્વાસ રાખવાની જરૂર પડે તેની તેઓને મળતા મુસારા ઉપર ઘણી અસર થાય છે. જેમ વધારે વિદ્યાસુ માણસની જરૂર તેમ તેને વધારે મુસારો આપવો પડવાનો. ખજનચીઓ, નાણાવટીના તથા ઝવેરિના ગુમાસ્તાઓ, આગગાડીના એન્જીન ચલાવનારાઓ, ગાર્ડો વિગરે, એવા માણસો હોવા જોઈએ કે જે મના ઉપર સુખેથી ધણું ભરોસો રાખી શકાય. જે માણસો પ્રમાણિક તથા ચોખ્ખા છે એમ માલુમ પડે તેમને જ એવી જગો ઉપર રાખવામાં આવે અને તેઓ વિશ્વાસ રાખવા લાયક છે એમ કહ્યું કે તેમના ઉપર મુકેલા વિશ્વાસને અંગે તેમને માથે જે જવાબદારી આવે છે તેના બદલા તરીકે તેઓ ભારે દરમાયા મોગે જ.

ધણા ધંધાઓમાં ફોતેહ મળશે એ વાતની ખાતરી હોય છે. ખેડૂત, દરજી અથવા એવા બિજા ધંધેદારને પોતે પસંદ કરેલા ધંધામાં પોતે ફોતેહ મેંદ થશે તે વિષે ભાગ્યે જ કંઈ શક હોય છે. પણ ઘેરિસ્ટર અથવા દાક્તર તરફ કામ કરવા તૈયાર થનાર માણસને પોતે તે ધંધામાં ફોતેહ મેંદ થશે કે નહિ તે વિષે ધણું શક હોય છે. ને આ જોખમ માથે લઈ જે તે કામ કરવા માંડે તેને ફોતેહ મેંદ થવાશે કે નહિ એ ખાખતનું જોખમ માથે લીધા બદલ જે ધંધાઓમાં ફોતેહ મેંદ થવાનું નક્કી જ હોય છે તેના કરતાં વધારે ઉપજ થાય છે.

એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસા-

રાના જુદા જુદા દર ઉત્પન્ન કરનારાં એકાદમ સ્મિયે આપેલાં પાંચ કારણો જુદા જુદા ધંધાઓમાં ચાલતી સ્પર્ધાને અટકાવવાથીજ અસર કરેછે. જેમકે જો કોઈ ધંધો અસ્થિર હોય તો તેથી તેમાં કામ લાગનારની સંખ્યા ઓછી થશે; જો તે કામ ધાતુજ કેટલા બરેલું હશે તો ગમે તેટલો ભારે મુસારો મળે તો પણ ધણાજ થોડા માણસો તે કામ કરવાને તૈયાર થશે. આપણે જે કુતરા મારનારની જગાનો દાખલો આપ્યો તેમાં ગમે તેટલો ભારે મુસારો મળે પણ ધણાજ થોડા માણસો તે લેવાને તૈયાર થશે. તેમજ કોઈ કામ શિખવાની મુશ્કેલી અને અરચ્યને લીધે કામમાં મુસારો વધારે મળવાનું કારણ એ છે કે તેવી મુશ્કેલી અને અરચ્યને લીધે તેવા કામમાં થોડા માણસો પડેછે. એટલે અમુક ધંધો શિખવાની મુશ્કેલી અથવા અરચ્ય ઉપરજ તેમાં મળતા મુસારાનો આધાર રહેછે. એમ નહિ પણ તેવી મુશ્કેલી અને અરચ્યને લીધે જે પ્રમાણમાં લોકો તે ધંધામાં પડતા અટકેછે તે પ્રમાણમાં તેમાં મળતા મુસારા વધારે હોયછે. પહેલાં ક્રમ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને ભારે પગાર મળતા હતા ને હવે વધારે મુશ્કેલી તથા અરચ્ય ખમી બિ. એ. અથવા એમ. એ. થયેલાને પહેલાના પ્રમાણમાં કંઈજ મળતું નથી. કારણ કે તે કામમાં મુશ્કેલી ને અરચ્ય છે તો પણ તેમાં સ્પર્ધા કરનારા માણસોની સંખ્યા ઘટવાને બદલે ઉલટી વધેછે. વળી પ્રમાણીક પાઠ્ય તથા વિધ્યમનીયતાના સંબંધમાં પણ તેમજ થાયછે. જ્યાં સુધી એ ગુણવાળા થોડા જડી આવે ત્યાં લગી તેઓને ભારે મુસારો મળે. પણ જો તે ગુણ બધા માણસોમાં જડી આવે તો પછી કંઈ તેઓને વધારે મુસારો મળે નહિ. જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસારાના જુદા જુદા દરો હોવાના એકાદમ સ્મિયે આપેલાં પાંચ કારણો યથાર્થ સમજવાને માટે આપણે હમણા કહી તે હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈયે; કારણ કે જો એવો સિદ્ધાંત કંઈપણ અપવાદ વગર ખરો હોય કે કોઈપણ ધંધો અસ્થિર હોય અથવા તેને એંગે જવાબદારી હોય તો તેમાં કામ લાગેલા માણસોને તે પ્રમાણમાં વધારે મુસારો મળવોજ જોઈયે તો ભંગી, કાયલાની આણમાં કામ કરનારા મજૂર, એન્જન હાંકનારા વિગરેને જડજ અથવા કલેક્ટર કરતાં પણ વધારે મુસારો મળવો જોઈયે. જુદા જુદા ધંધાઓમાં

મુસારાના જીદા જીદા દર કરનારા અમિડમ સ્મિથે આપેલાં કારણોની અસર કેટલી થાયછે તે વિચારતાં પહેલાં તે કારણોની અસર જે ધંધા-અમા ઉપર થતી હોય તેમાં કામ મેળવવા સ્પર્ધા કરનારા માણસોની સંખ્યા કેટલે દરજ્જે તે કારણોથી અમાછી થાયછે તે પ્રથમ જોવું જોઈયે.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. મહેનતનો મુસારો.

૧. મુસારો અમલે શું ? તેનો સાધારણ દર સાથી નક્કી થાય છે ?
૨. ત્યારે મહેનતુ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાની કૃત્ત કઈ રીત છે ?
૩. શા કારણથી વિજાયતમાં મુસારાનું ભંડોળ ખુબ વધ્યું ?
૪. જે પ્રમાણમાં મુસારાનું ભંડોળ વધ્યું તે પ્રમાણમાં કર્મકારની સ્થિતિમાં કઈ સુધારો થયો કે નહિ ?
૫. વિજાયતમાં પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપર લેવાતી જકાત કહાડી નાંખી તેથી કર્મકારની સ્થિતિ ઉપર શી મુખ્ય અસર થઈ છે ?
૬. વસ્તી વિષે મેલથસનું શું કહેવું છે ?
૭. વસ્તી વધવા ઉપરના અંકુશના તે શા વર્ગ પડેછે ?
૮. કેળવણીના વધારાથી આ અંકુશોમાંથી કયો વધારે પ્રબળ થાયછે ?
૯. વસ્તી વધવાથી કર્મકારની સ્થિતિ કઈએ રીતે ખરાબ થાયછે ?
૧૦. કેટલાક લોકોને પરદેશ મોકલી દેવા અમિ વસ્તી જોઈયે તે કરતાં વધી ગયાનો પુરતો ઉપાય છે ? ને નહિ તો શા મોટે ?
૧૧. નશાના સાધારણ દરની મુસારાના ભંડોળ ઉપરની અસર અ-રોબર બતાવો.
૧૨. મુસારામાં વધારો થવાથી કર્મકારોને કામ લગાડનારાઓને સાધારણ દરથી અમાછો નફો મળે તો શું કર્મકારોને આખર ફાયદો પડે ?
૧૩. મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધવાથી મુસારાના ભંડોળ ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે ?
૧૪. મહેનતની કિંમત ફેરફારને પાત્ર છે કે કેમ ?
૧૫. ભારે કિંમતોથી શું ભારે મુસારા થાય છે ? દાખલા આપો.
૧૬. મુસારાનો દર છેક ઘટી ગયો હોય અથવા છેક વધી ગયો હોય તો તે સ્પર્ધાથી પાછો કેવી રીતે ઠેકાણે આવેછે તે બતાવો.

૧૭. સ્પર્ધાની અસર ચીજોની કિંમતો ઉપર થાય છે તેના કરતાં મહેનતના મુસારા ઉપર ઘણી ધીમી થાય છે તેનું કારણ શું ?

૧૮. પરોપકારાર્થે આપવાની મદદ કેવી રીતે આપવી જોઈએ તે દાખલો આપી સમજાવો.

૧૯. જુદા જુદા વર્ગના કર્મકારોએ એક બિજા સાથે સ્પર્ધા ન કરવાના કેટલાક કારણો બતાવો.

૨૦. જુદા જુદા ધંધાઓમાં મુસારાના દર જુદા જુદા થવાનાં એક સ્થિતિ આપેલાં પાંચ કારણો ગણાવો.

૨૧. આ પાંચ કારણોની મુસારા ઉપરની અસરના દાખલા આપો.

૨૨. એક સ્થિતિ આપેલાં કારણોની કોઈ પણ ધંધાના મુસારા ઉપરની અસર વિચારતાં પહેલાં શી વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ?

૧. સને ૧૮૭૧ ના જુલાઈ માસમાં વિલાયતમાં પ્રસિદ્ધ થતા ડલી ન્યુસમાં આ પ્રમાણે લખેલું:—“આ વર્ષમાં થયેલા વરતીપત્રકમાં બતાવેલી ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સની વરતી ઉપરના રજીસ્ટ્રાર જનરલના રિપોર્ટ ઉપરથી દેશની આબાદાની કેટલી બધી વધી તે સાફ જણાઈ આવશે. વરતીમાં એટલો બધો વધારો થયો છે કે તે કોઈના ધાર્યોમાં પણ નહિ હોય. દસ વર્ષ ઉપર ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં જેટલા માણસો હતાં તેના કરતાં ગયા એપ્રિલમાં ૨૬૩૭૮૮૪ વધારે હતાં. દસ વર્ષની મુદતમાં આટલો વધારો કોઈ દિવસ થશે નથી.” ઉપર કહેલા વખતમાં લંડન રાહેરમાં બિપ્પારિયોનું પુરું કરવાનું ખર્ચ ૧૩૦ ટકા વધ્યું. અને ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં સને ૧૮૬૬ થી ૧૮૬૯ ના વર્ષોમાં પુષ્પર હાઉસમાં આવી મદદ લેનાર બિપ્પારિયો તથા એમને એમ બારેબાર મદદ લેનારા બિપ્પારિયો અનુક્રમે ૧૭ તથા ૧૦૩ ટકા વધ્યા એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ઊપલા વાક્યો ઉપર ટીકા લખો.

૨. વેપાર મંદ હોય ત્યારે કર્મકારોને દાન લેવાથી વધારે ફાયદો થશે કે ન્યાં મહેનતનો ખર્ચ હોય ત્યાં જવા સારું મદદ લેવાથી ?

૩. સને ૧૮૭૦ માં એક ન્યુસ પેપરમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું “કોયલા તથા લોહું ઉત્પન્ન કરવામાં કામે લાગેલા લોકો વેપારની મંદીની અસરમાંથી નિકળતા જાય છે અને પાછા પહેલાનાં માફક લખો કયાં જાય છે” આથી તે કર્મકારોની આબાદાની ઉપર શી અસર થશે ?

પ્રકરણ ૩. મુડી ઉપરનો નફો.

દ્રવ્ય ઉત્પાદન કરવામાં જે કામ મુડી બજાવે છે તે ખાતર તેને જે બદલો મળે છે તે નફો. દ્રવ્યનો જે ભાગ ભવિષ્યમાં ઉત્પાદન કરવામાં મદદ લાગવા સારૂ રાખી મુકવામાં આવે તે મુડી એમ આપણે આગળ વ્યાખ્યા આપી ગયા છીએ. એટલે મુડી બચાવવાથી એકઠી થઈ રહે છે પણ તે પોતાનું કામ બજાવવા માટે બધી અથવા થોડી પણ વપરાઈ જવી જોઈએ. એ વાત તો ખુદ્દી છે કે ભવિષ્યમાં જે દ્રવ્ય ઉત્પાદન થવાનું તેમાંથી જે પોતાનો ભાગ ન મળે તો, દ્રવ્યના માનિકો, તે ઉત્પાદન કરવામાં પોતાનું દ્રવ્ય વાપરવાનું કમ્બલ કરશે નહિ. આ ભાગને નફો કહેવામાં આવે છે. કેટલાક માણસો એમ ધારે છે કે મુડી દ્રવ્યઉત્પાદનમાં જે કામ કરે તે બદલ તેને કંઈ બદલો મળે એ ગેરવાજબી છે. મુડીદારોને ઘણા લોકો સ્વાર્થી વ્યાજખોરિયા તરીકે ધિક્કારી કહોડે છે. અને તેઓ પોતાના નાણાંવતી જે વ્યાજ કમાય છે તેટલું લોકો પાસેથી તેઓ મફત ચોરી જાય છે એમ તેઓ ધારે છે. આ વિચાર કેવા બૂલ ભરેલા છે અને મુડીદારોને જે નફો મળે છે તે કાયદેસર છે ને તે હમણાં મળવાજ જોઈએ એ વાત ફ્રાન્સ દેશના એક ખોરિયા નામના વિદ્વાન ગૃહસ્થે નીચેની વાતમાં ખરોખર બતાવી આપી છે. એક ગામડામાં જેઠમ્મ નામનો એક સુધાર હતા ને તે બિચારો રાત દિવસ મહેનત કર્યા કરતો હતો. તેને એક દિવસ એમ વિચાર આવ્યો કે મારી પાસે ફક્ત વાંસલો, કરવત અને હથોડીજ હોવાને લીધે સફાઈ બંધ સામાન બનાવી રાકતો નથી ને તેથી મને ખરાબર પૈસા મળતા નથી; જે મારી પાસે રંદો હોય તો સફાઈ બંધ સામાન બનાવી મારા ઘરડોનું મન રાજી કરું તો તેઓ મને વધારે પૈસા આપે, માટે લાવો હું જાતેજ એક રંદો બનાવી તે વાપરવા માંડું. આમ ઠરાવ કરી તેણે આઠ દસ દિવસમાં એક સરસ રંદો તૈયાર કર્યો; અને તે વળી પોતે જાતે બનાવેલો એટલે તેને ઘણા કિંમતી લાગતો હતો. આવી રીતે રંદો તૈયાર કર્યા પછી બિજો દિવસે તે રંદો વાપરવાથી શો વધારે નફો થશે તેના વિચાર કરતો બેઠો હતો તેટલામાં પાસેના ગામડાનો તેના વિલિયમ નામનો એક એજાજીતો સુધાર કંઈ કામ સારૂ તેને ત્યાં આવી પહોંચ્યો; તેની નજરે પેલા રંદો

પડ્યો તે તેને પસંદ પડ્યો અને તે રાખવાથી ઘણા કાયદા થાય એમ તેને લાગ્યું. તે ઉપરથી તેણે જોઈએને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

તમે માંડે એક કામ કરો; આ રંદો મને એક વર્ષે લગી માંગ્યો આપો; જોઈએ જોડી ઉઠ્યા કે એમ તે કેમ અને? હું તમારું એટલું કામ કરું તેને બદલે તમે માંડે શું કરશો?

વિ—કંઈ નહિ; શું તમે જાણતા નથી કે કંઈ વસ્તુ માંગી આપિયે તેના બદલામાં તે કંઈ લેવાનું હોય?

જો—હું એવું કંઈ સમજતો નથી. મેં રંદો બનાવ્યો છે તે કંઈ તમને આપવા સારું બનાવ્યો નથી.

વિ—હરો ત્યારે, જોવી તમારી ઈચ્છા. જોલો ત્યારે તમે માંડે આટલું કામ કરશો તેના બદલામાં તમે શું માંગો છો?

જો—પ્રથમ તો એકે તમે રંદો એક વર્ષે વાપરશો કે તે પુરોજ થઈ જવાનો. માટે તમારે બરોબર એના જોવાજ એક રંદો મને પાછો આપવો.

વિ—એ વાજબી છે. એ સરત મારે કબુલ છે. હું ધારું છું કે તમે એટલેથીજ સંતોષ પામશો. કંઈ વધારે તો નહિ જોઈએ ને?

જો—ના ભાઈ એમ તો નહિ. મેં રંદો કંઈ તમારે સારું નહિ પણ મારે સારું બનાવ્યો છે. તે વાપરીને કંઈ લાભ મેળવવાની આશાથી મેં એ બનાવ્યો છે. માંડે કામ એ વાપરીને વધારે સફાઈ બંધ કરી મારી રિયતિ સુધારવાના હ/રાદારથી મેં એ બનાવ્યો છે; તેથી જો તમે વર્ષ દિવસ પછી પ્રકટ રંદોજ મને પાછો આપો તો વર્ષ દહાડા લગી તે વાપરવાથી થતો લાભ બધો તમે લેશો. ત્યારે મને કંઈ પણ બદલો મળ્યા શિવાય આપો લાભ તમને આપી દેવાને હું બંધાયો નથી. માટે જો તમારી એ રંદો લેવાની ઈચ્છા હોય તો વર્ષ દહાડા પછી એવો રંદો પાછો આપવાની સરત કરો એટલુંજ નહિ પણ તે સુદત લગી એ રંદાનો મને કંઈ લાભ મળે નહિ તેના બદલામાં એક નવું પાટિયું મને તમે આપો.

આ સરતો બન્ને જણાએ કબુલ કરી. પણ વધારે ખુબીની વાત એ છે કે જ્યારે વર્ષ દહાડા પછી રંદો પાછો જોઈએ પાસે આવ્યો

ત્યારે તેણે વળી પાછો તેને ભાડે આપ્યો ને હથેરાં પછીથી એ પ્રમાણે કરવા માંડ્યું. આ વાત ઉપરથી શો સાર લેવાનો છે તે આપણે જુલો. રંદા તે મુડીરૂપ છે અને પેલું પાટિયું તે વ્યાજરૂપ છે. ત્યારે જેમ થેલો રંદા વાપરવા આપવા બદલ જેમ્સને પાટિયું મળ્યું તે વ્યાજખી છે એમ આપણને લાગે છે. તેમજ મુડીદારો પોતાની મુડી ખિજાને વાપરવા આપે તે બદલ તેને વ્યાજ મળવું જોઈએ એ પણ વ્યાજખી છે. વળી એ વાત ઉપરથી ખિજું પણ એક અનુમાન થાય છે તે એ કે વ્યાજ આપવું એ મુડી ઉછોની લઈ જનારને કંઈ જુકસાનકારક નથી. જેમ્સ અને વિલિયમ વચે જે કરાર થયો તે તેમની પોતાની ગાજી ખુશીથી થયો. અને વિલિયમ તેની સરતો કબ્જલ કરી તે ઉપરથી સાખીત જણાય છે કે તેમ કરવાથી પોતાને લાભ થશે એમ તે ધારતો હશે. વર્ષ દહોડો રંદાનો ઉપયોગ કરવાથી પાછો આપવાનો જે રંદા અને પાટિયું તેની કિંમત ઉપરાંત તેને લાભ થવાની ખાતરી હોવી જોઈએ.

મુડી ઉપરના નફામાં ત્રણ અંશો હોય છે. મુડી ઉપરનું વ્યાજ જોખમનો બદલો, અને દેખરેખ રાખવાનો મુસારો. કોઈ માણ દેશમાં મુડી ઉપરનું વ્યાજ શું છે તે જાણવું હોયતો તે દેશમાં કંઈ પણ જોખમ અથવા દેખરેખની મહેનત ન પડે એવી ધીરધારમાં શું વ્યાજ પરવડે છે તે જાણવું જોઈએ. આપણે અહિંયા સરકારી સેવિંગ્સ બેંકમાં રૂપિયા મુકવામાં આવે છે તેમાં જોખમ છોક નહિજ જેવું છે; તેમ રૂપિયા મુક્યા પછી કંઈ પણ દેખરેખ રાખવાની મહેનત પડતી નથી. આવી રીતે રૂપિયા ધીરનારને આ ટકાનું વ્યાજ મળે છે. તેથી આપણા દેશમાં વ્યાજનો હાજ તો આલુ દર આ ટકાનો કહેવાય. હવે જે ધીરધારમાં આથી વ્યાજનો દર વધારે ઉપજે ત્યાં એમ સમજવું કે રૂપિયા આપનારને દેણદારની શાહુકારીમાં તે પ્રમાણમાં ઓછો બરોસો છે. જેમ શાહુકારી ઓછી તેમ લેણું કુબવાનું જોખમ વધારે અને તેથી જે પ્રમાણમાં મુડીદાર વધારે જોખમમાં ઉતરે તે પ્રમાણમાં તે નાણાં ધીરવા બદલ વધારે બદલો માંગે. એટલે જો મુડી ઉપરનો નફો ને મુડી ઉપરનું વ્યાજ બે સરખાંજ હોયતો લોકો કોઈ પણ ધંધામાં નાણાં નાંખીને જોખમ માથે લેવાને તૈયાર થશે નહિ. જો વેપારમાં ફક્ત ચાર ટકાજ પરવડતું હોય તો વેપારિયો તેવા જોખમમાં પડવાને

બદલે સરકારી પ્રોમીસારી નોટો વિગરેજ રાખી તેટલું વગર જોખમે વ્યાજ લેવાને તૈયાર થશે. વધારે મળવાનું ન હોય તો જોખમવગરના નિરાંતના ચાર ટકા ખાવાના મુકી જોખમ ખમી તેટલોજ બદલો લેવા કોણ જાય? જે ધંધાઓમાં જોખમ તથા દેખરેખ રાખવાની મહેનત સૌથી વધારે તેમાં મુડીદારનો નફો પણ સૌથી વધારે. જુદા જુદા ધંધાઓમાં જે પ્રમાણમાં આ બે અંશોમાં ફેરફાર હોય તે પ્રમાણમાં તેમાં રોકેલી મુડી ઉપરના નફાના દરમાં ફેર પડવાનો.

જંગલી દેશોમાં માલમિલકતની સલામતી નહોવાને લીધે મુડી ઉપરના નફામાં મોટો ભાગ જોખમના બદલાનો હોયછે. આપણા હાલના પણ કેટલાક દેશી રાજ્યોમાં એવી અવ્યવસ્થિત રીતે રાજકાર-ભાર ચાલેછે કે ત્યાં ધીરધાર કરનારને પોતાની મુડી પાછી મળે એ વિષે ઘણી ધારતી હોયછે. તેથી ત્યાં રાજને પણ રૂપિયા લેણા લેવાં હોય તો તેને પણ વ્યાજનો દર અંટોલો તો ભારે આપણે પડેછે કે લેણુદારને કફત થોડા વર્ષના વ્યાજમાંથીજ મુદ્દલ લગભગ વળી રહે. એ વાત તો ખરી છે કે શાહુકારને નાણાં મળે તેના કરતાં દેવાળિયાને નાણાં ઘણાજ મોઘાં મળે. પૈસાદાર માણસોના ઉડાઉ અને વ્યસની છોકરાઓએ ખાપ મુએ ખમણા અને બે દોકડાના વ્યાજની સરતે રૂપિયા દેવા કહાડ્યાની વાત ઘણી વખત આપણા સાંભળવામાં આવેછે, લોકો તેમની પાસે આટલી બધી સખ્ત સરતો માંગેછે કારણ કે રૂપિયા પાછા મળશે કે નહિ તેનો ભરસો હોતો નથી ને તેથી તેઓ જોખમના પ્રમાણમાં વધારે માગેજ. આવી રીતનું જોખમ ખાઈનાણાં ધીરનાર મળેછે તેનું કારણ એ કે જોખમ તો ખરું પણ કંઈ બધાને ધીરેલાં નાણાં જતાં નથી. એકને ધીરેલા નાણાંનું મુદ્દલ તથા વ્યાજ બંને જાય તો વળી બિજાને ધીયાં હોય તેમાંથી ખરોખર વળતર મળવાથી પેલી ખોટ પુરાય. વળી આવા દેવાળિયા લોકોને ધીરધાર કરનારની લોકોમાં સહેજ ગેર આબરૂ પણ થાયછે તેથી તેઓ આ ગેરઆબરૂ માથે લેવા બદલ કંઈ વધારે માંગે.

એકજ દેશમાં એકજ વખતે સઘળા ધંધાઓમાં વ્યાજનો દર તો એકજ હોવો જોઈયે. જે જુદા જુદા ધંધાઓમાં મળતા નફામાંથી જોખમ, ગેર આબરૂ અને દેખરેખ રાખવાની

મહેનતના બદલા તરિક્કે મળતી રકમ બાદ કરવામાં આવે તો કુદત મુડી ઉપરનું વ્યાજ બાકી રહેશે. અને તેના દર એકજ દેશમાં એકજ વખતે સઘળા ધંધાઓમાં જો સ્પર્ધા હશે તો એક સરખાજ માલુમ પડશે. એકુત, ગાંધી, મોતી વિગરેના ધંધાઓમાં રોકેલી મુડી ઉપર વ્યાજ તો એક જગ્યાએ અને એકજ વખતે સરખુંજ પરવડવાનું પણ તે ધંધાઓમાં મળતા નફાના દરમાં તો તે ધંધાઓમાં જોખમ, આબરૂ અને દેખરેખ રાખવાની મહેનતમાં જો પ્રમાણમાં ફેરફાર હોય તે પ્રમાણમાં ફેર પડવાનો. તેથી જુદા જુદા ધંધાઓમાં નશે એક સરખો થવાનું વળણ થાય એમ કહેવું એ ભૂલ ભરેલું છે. કારણ કે કોઈ ધંધામાં બિજા કરતાં હમેશાં વધારે જોખમ હોય છે, અને આ જોખમ ખમવા બદલ તેમાં રોકેલી મુડીને બદલો મળવો જોઈએ. વળી કોઈ ધંધાઓમાં બિજા કરતાં વધારે દેખરેખ રાખવાની જરૂર પડે છે; અને તે મહેનત બદલ પણ તેમાં રોકેલી મુડી ઉપર કંઈ વધારે પરવડવું જોઈએ. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જુદા જુદા ધંધાઓમાં પરવડતા નફાના દરમાં તો હમેશાં કાયમ ફેરફાર હોવો જોઈએ. કુદત એકજ વખતે એકજ દેશમાં જુદા જુદા ધંધાઓમાં રોકેલી મુડી ઉપરનું વ્યાજ એક સરખું હોવું જોઈએ.

જેમ દ્રવ્ય અને વસ્તી વધતી જાય તેમ વ્યાજના દરમાં થતો ઘટાડો. જેમ દ્રવ્ય અને વસ્તી વધતી જાય તેમ વ્યાજનો દર ઉતરવાના કારણે હવે આપણે તપાસીએ. રિકાર્ડોના જમીનભાડા વિષેના સિદ્ધાંતનો આ એક સરસ દાખલો છે. મહેનત અને મુડીને કેટલો બદલો મળવો જોઈએ તેનો આધાર આપરે તેમની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર રહેલો છે એટલે જોકોઈ પણ કારણથી તેટલીજ મુડી અને મહેનતથી પહેલા કરતાં વધારે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય ને બિજા બધી હકીકત પહેલાં સરખી રહી હોય તો તે પ્રમાણમાં વ્યાજ અને મુસારામાં વધારો થવો જોઈએ. તેમજ જો અમુક મુડી અને મહેનતથી કોઈ પણ કારણને લીધે પહેલા કરતાં થોડું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય તો મુસારા અને વ્યાજમાં તેજ પ્રમાણમાં ઘટાડો થવો જોઈએ. ધારે કે એક માણસ અમુક વખતમાં એક મણ ઘઉંની કિંમત જેટલું ખર્ચ કરી ૧૬ મણ ઘઉં નવા ઉત્પન્ન કરે છે. આમ છે ત્યારે તેની મહેનત અને મુડી ઉપર

બદલો ૫૦ ટકાને દરે પડ્યો. હવે જો કંઈ કારણથી તેને ઝોાછી ફળદ્રુપ જમીન ખેડવાની જરૂર પડે ને તેથી અમુક મુદતમાં ઝેક મણુ ધઉંની કિંમત જેટલું ખરચ કરી ફક્ત ૧૬ મણુ ધઉં ઉત્પન્ન કરે તો તેની મુડી અને મહેનતના બદલામાં (ઝેકલે નફા અને મુસારામાં) ૨૫ ટકાનો ધટોડા થયો. જેમ જેમ ખેડાણની સીમા ઉતરતી જાયછે ઝેકલે વસ્તીની જરૂરીઆતો પુરી પાડવા અર્થે જેમ જેમ ઝોાછી ઝોાછી પ્રળદ્રુપ જમીન ખેડવી પડેછે તેમ તેમ નફા અને મુસારામાં ધટોડા થતો જાય છે અને જમીનભાડાં વધતાં જાયછે. કારણ કે અમુક જમીનની ફળદ્રુપતા અને ખેડાણમાં આવતી સૌથી ખરાબ જમીન કે જેનું કંઈ પણ ભાડું ઉપજતું નહોય ઝેવી જમીનની ફળદ્રુપતા વચ્ચેનો જે તફાવત તે પેલી અમુક જમીનનું ભાડું. રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતમાં બતાવું છે કે જેમ વસ્તી વધતી જાય છે તેમ ખોરાકનો વધારો ખપ પુરો કરવા સારું પહેલા કરતાં ઝોાછી ફળદ્રુપ અથવા ઝોાછી સગવડતાવાળી જમીન ખેડાણમાં લેવાની જરૂર પડેછે. ઝેક થવાથી ખોરાક પેદા કરવાને પહેલા કરતાં વધારે મુડી અને મહેનત વાપરવાની જરૂર પડેછે; અર્થાત્ મહેનત અને મુડી પહેલાં કરતાં ઝોાછી ઉત્પાદક થાયછે. અને તેથી મુસારા અને વ્યાજ ઘટેછે.

ક્ષયમાન ઉત્પાદકશક્તિ. વસ્તી વધવાથી જે વધારે ખોરાક જોઈયે તે જો પહેલાં ખેડાણમાં હોય તેટલીને તેટલીજ જમીનમાંથી પેદા કરવામાં આવે તો તેની પણ ઉપર પ્રમાણેજ અસર થાયછે. જમીનમાંથી વર્ષોવર્ષ પાક કરવામાં આવે તેમ તેનો કસ ઉતરતો જાયછે. ને તેથી અમુક જમીન ઉપર અમુક મહેનત અને મુડી કામે લાગતી હોય તેથી જો બમણી મહેનત અને મુડી કામે લગાડવામાં આવે તો તેથી કંઈ બમણો પાક ઉતરતો નથી. જે પ્રમાણમાં વધારે મહેનત તથા મુડી કામે લગાડવામાં આવે તેજ પ્રમાણમાં વધારે પેદાશ ઉતરે તો તે લોકોની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ જાય. ઝેક ખેતરમાંથી આખા દેશનું પુરું થાય તેટલો પાક ઉતરે અને પછી તે તલભાર પણ ઉભા રહેવાની જગા મળે ત્યાં લગી વસ્તી વધેજ જાય.

નફા અને મુસારામાં ધટોડા થવાનું વલણ શામાટે થાયછે તથા જુના દેશ કરતાં નવા દેશમાં નફા તથા મુસારાનો દર ભારે શામાટે

હોયછે તે ક્ષયમાન ઉત્પાદકશક્તિના નિયમથી સમજશે. આપણા જોવા દેશમાં ઘણા વર્ષોથી પાક પકવવામાં આવવાને લીધે જમીનમાં નો કસ ઘણો ઉતરી ગયેલો હોયછે ને દીવસે દીવસે ઉતરતો જાયછે. પણ નવા દેશમાં તો જમીન તાજી હોયછે. જુના દેશમાં અમુક મહેનત તથા મુડી જમીન પર કામ લગાડી હોય તો જેટલી પેદારા થાય તેના કરતાં તેટલીજ મહેનત તથા મુડી નવા દેશમાં જમીન પર કામ લગાડવાથી વધારે પેદારા થાય અને પેદારા વધારે થાય એટલે તે પ્રમાણમાં મહેનત અને મુડીનો વધારે બદલો મળે, અર્થાત્ કે નવા દેશમાં જુના દેશ કરતાં મુસારા તથા નફાનો દર વધારે હોય. આ વાત ખરી છે એ વિલાયત અને ઓસ્ટ્રેલિયા દેશની હકીકત સરખાવવાથી પ્રત્યક્ષ સાબીત થાયછે. ઇંગ્લાંડમાં એડાલુની સીમા ઘણી નીચી છે અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં કોઈ ખપમાં ન લે એવી ખરાબ જમીન પણ ત્યાં એડવામાં આવેછે. ઇંગ્લાંડમાં અમુક મહેનત તથા મુડી એતીવાડીના કામમાં વાપરવામાં આવે તેટલીજ ઓસ્ટ્રેલિયામાં વાપરવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડના કરતાં વધારે ઉત્પાદક થાય છે. ને તેથી ઓસ્ટ્રેલિયામાં મહેનત અને મુડીનો બદલો (મુસારો અને નફો) વધારે મળેછે. આ હકીકત ઉપરથી એમ સાબીત થાયછે કે મહેનતને મળતા મુસારાનો દર વધારે છે કે એમણે તે ઉપર કંઈ નફાનો આધાર રહેલો નથી. પણ જો બધી સ્થિતિ સરખી હોય તો નફાનો આધાર તો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર એટલે મુસારામાં અપાતી રકમ અને મહેનતથી થતી પેદારા વચ્ચેના પ્રમાણ ઉપર રહેલો છે. એક દેશમાં અમુક ધંધામાં મુસારાનો દર રોજના આઠ આનાનો હોય ને બિજા દેશમાં મુસારાનો દર રોજનો એક રૂપિયાનો હોય તો તે ઉપરથી પહેલા દેશમાં બિજા દેશ કરતાં તે ધંધામાં વધારે નફો પરવડશે એમ કહેવાય નહિ. તેનો આધાર તો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઉપર રહેલોછે. એટલે જો પહેલા દેશમાં એક મજૂર આઠ આના રોજ લઈને એ રૂપિયાની પેદારા કરતો હોય ને બિજા દેશમાં એક મજૂર એક રૂપિયા રોજ લઈને ૬ રૂપિયા જેટલી પેદારા કરતો હોય તો રૂપિયાનો રોજ આઠ આનાના રોજ કરતાં ઉલટો સોંધો પડે અને રૂપિયા રોજ આપીને પણ બિજા દેશમાં પહેલા દેશ કરતાં વધારે નફો

પરવો. ઓસ્ટ્રેલિયામાં મુસારાના દર ઇંગ્લાંડ કરતાં ઘણા ભારે છે. પણ મજૂરીપરચ ઘણું સોધું પડે છે કારણ કે ત્યાં મહેનત ઇંગ્લાંડ કરતાં ઘણી વધારે ઉત્પાદક થાય છે. આ વાત ખરી છે, એ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઇંગ્લાંડ કરતાં નફા ઘણા ભારે છે અને વ્યાજનો દર પણ ભારે છે એ ઉપરથી સાફ જણાઈ આવે છે.

ચીજોની કિંમતો વધી હોય તે ઉપરથી નફો પણ વધ્યો છે એમ કહેવાય નહિ. ચીજોની કિંમતો વધી ગઈ એટલે નફો પણ વધ્યાજ હશે એમ ધારવું એ જૂલ ભરેલું છે. એ વાત ખરી છે કે કોઈ ચીજનો એકદમ અપ જગવાથી કેટલીક વખતે તે બનાવનારાઓને નફા અને મુસારાનો સાધારણ દર પરવડવાને બસ થાય તેના કરતાં થોડી મુદત સુધી તેની કિંમત વધારે રહે છે. પણ આપણે ઘણી વખત કહી ગયા છીએ કે મુડીદારો અને કર્મકારો પડાપડી કરીને આવી રીતે મળતો ભારે મુમારો અને નફો પાછો ડોકાણે લાવશે; એટલે જ્યાં અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલી કે હમેશાં કિંમત ઉત્પાદનપરચને આધારે નિયમિત થવાની. આપણે આગળ એક પ્રકરણમાં બતાવી ગયા કે ચીજોની કિંમતો વધે તો તેથી કંઈ મુસારામાં વધારો થવાજ જોઈએ એમ નથી. નફાના સંબંધમાં પણ તેજ પ્રમાણે બને છે. આપણે સુતરના કાપડનોજ દાખલો લઈએ. ઉત્પાદનપરચમાં ત્રણ અંરા હોય છે: મહેનત, અનુપભોગ અને જોખમ; વળી કોઈ પણ ચીજનું ઉત્પાદનપરચ કરથી પણ વધે. આ ચાર-માંથી ગમે તે અંરા વધે અને તેથી ચીજોની કિંમતો વધવાનું વળણ થાય. કોઈ કારણને લીધે કે પેદા કરવાને વધારે મહેનત કામે લગાડવાની જરૂર પડે અને તેથી કે મોઢું થાય અથવા કે ઉપર અથવા વચ્ચાઈ તૈયાર થયેલા કાપડ ઉપર કર લેવામાં આવે. આમ થવાથી સુતરના કાપડની કિંમત વધે ખરી પણ તે બનાવવામાં રોકેલી મુડી ઉપર કંઈ વધારે નફો પરવડે નહિ; વખતે એમ પણ બને કે ઉત્પાદનપરચના બાકીના બિજા અંરાનું પરચ વધવાથી મુડી ઉપર થયેલો નફો ઉલટો ઘટે; અને તેથી કેટલીક વખતે ભારે કિંમતો થાય તેની સાથે નફોનો દર ઉલટો ઉતરે. અમેરિકાની લઠાઈ વખતે કે મેજવડું ઘણું સુસ્કેલ તથા મોઢું પડવાને લીધે સુતરના કાપડની કિંમત ઘણી ઓછી

ગઈ હતી; પણ તે બનાવનારાઓને તો ભારે ટોટા જતો હતો અને મુસારા તો ધણાજ ઓછા થઈ ગયા હતા. ભારે કિંમતોથી હંમેશા કંઈ ભારે નફો પડતો નથી એ વાત સહેજ વિચાર કરવાથી ખરી છે એમ માલુમ પડશે. નફોનો દર એ એક પ્રમાણ છે અને તે પ્રમાણ કેટલું છે તે જાણવાને કંઈ એક જ પદ જાણવું બસ નથી; પણ તે એક પદ અને બિજા પદ વચ્ચે શો સંબંધ છે તે જાણવો જોઈએ. અહીં જોતાં વ્યાજના દરનો આધાર ઉત્પાદનપરચના બિજા અંશો સોંધા પડે છે કે મોઢા તે ઉપર રહેલો છે અને આ અંશોમાંનો સઘળો વધારે અગત્યનો અંશ મહેનત છે. તેથી વ્યાજનો દર મજૂરીપરચ ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહીએ તો ચાલે. આપણે ધણી વખત કહી ગયા છીએ કે મહેનત અને મુડીના સામગ્રી કામે લાગ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી ચીજની કિંમતમાં નફો અને મુસારો આવી જવાં જોઈએ. એટલે જો મ તે કિંમતનો વધારે ભાગ મહેનતને મુસારા તરીકે આપવો પડે તે પ્રમાણમાં મુડીદારને નફા તરીકે મળવાનું ઓછું રહે. મુડીદારને મહેનતનું શું પરચ પડ્યું એટલે તે સોંધી પરવડી કે મોંઢી તેનો આધાર મુડી અને મહેનતે મળી ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુના મૂલ્યનો કેટલો ભાગ મહેનતને બદલા તરીકે મળે છે તે ઉપર રહેલો છે.

મજૂરીપરચનો આધાર શા ઉપર રહેલો છે? ત્યારે મુડીદારને જો મજૂરીપરચ પડે છે તેનો આધાર શા ઉપર રહેલો છે તે નક્કી કરવું જરૂરનું છે. મિલ કહે છે કે મુડીદારને પડતું મજૂરીપરચ ત્રણ બાબતોથી નક્કી થાય છે અને તે ત્રણમાં હંમેશાં ફેરફાર પડે છે.

૧. મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ.

૨. મહેનતનો મુસારો (અહિં એનો અર્થ કમંકારને મળતો ખરે-ખરો બદલો સમજવો એટલે પોતાના મુસારાવતી જે ચીજો તે વેચાતી લે છે તે.)

૩. જે પદાર્થોનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના ખરા બદલામાં સમાવેશ થાય છે તે પદાર્થો બનાવવાનું અગર વેચાતા લેવાનું વધારે અથવા ઓછું પરચ.

મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ વધે અને મુસારામાં અને જીંદગીને જરૂર પદાર્થોના પરચમાં કંઈ ફરક પડે નહિ તો મુડીદારને મજૂરી-

અરચ ઓછું પડે. મુસારા વધે અને તે પ્રમાણમાં જો મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિમાં વધારો થાય નહિ તો મુડીદારને મજૂરી અરચ વધે.

કર્મકારને મળતા અરા બદલામાં જે પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે તે જો સોંધા થાય અને કર્મકારો તે પદાર્થો પહેલા કરતાં વધારે વાપરે નહિ તો મુસારા ઘટશે અને મુડીદારને મજૂરી અરચ ઓછું પડશે.

અમુક મહેનત અને મુડીના સામગ્રી કામે લાગવાથી જે કુલ પેદારા થાય તેનો શો ભાગ મહેનતને મળે છે તે ઉપર નફાના દરનો આધાર રહેલો છે, અને સહેજ વિચારપરથી માલુમ પડશે કે નફાના સામાન્ય દરમાં જે કંઈ વધારો થાય તે ઉપર ગણવેલી ત્રણ બાબતોમાં કંઈ ફેરફાર પડવાને લીધે જ થવી જોઈએ.

એક દાખલો. ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા દેશમાં કૃષ્ણકૃષ્ણ જમીન જોઈએ તેટલી મળી આવવાને લીધે મહેનતની ઉત્પાદકશક્તિ ઘણી વધારે છે અને તેજ કારણથી જીંદગીને જરૂરી પદાર્થો પણ ઘણા સોંધા મળે છે. તેથી ત્યાં નફાનો તેમજ મુસારાનો દર બંને ઘણા ભારે છે.

મુસારાઓ એટલા વધે કે તેથી કર્મકારને કામે લગાડનારાઓને સાધારણ દરથી ઓછો નફો પરવડે તો તેવા વધારાથી આખર કર્મકારોને કંઈ ફાયદો થાય નહિ, ગયા પ્રકરણમાં મુસારા અને નફા વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવતી વખતે આપણે કહ્યું હતું કે કોઈ અમુક ધંધામાં મુસારાનો એવો વધારો થાય કે તેથી તે ધંધામાં મુડી રોકનારાઓને સાધારણ દરથી ઓછો નફો પરવડે તો તેવા વધારાથી તે ધંધામાં કામે લાગેલા કર્મકારોને કંઈ હંમેશાને સારું ફાયદો થાય નહિ. પણ કોઈ એમ કહેશે કે દેશના બધા કર્મકારો સંપ કરી ભારે મુસારો માગે તો મુડી અને મહેનતથી ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યમાંથી તેઓ વધારે ભાગ મેળવી શકે અને તે દેશમાં નફાનો આલુ દર ઘટે. આવી માગણી કરી શકવા માટે દરેક વર્ગના કર્મકારોએ એક સંપથી અને એક મતથી ચાલવું જોઈએ. આમ થવામાં જે અગણિત અડચણો છે તે એક કોરે રાખી ધારો કે આપણા દેશમાં બધા કર્મકારોએ એકત્ર થઈ વધારે મુસારા માગ્યા, તેમની માગણી આપવામાં આવી ને તેથી નફાઓ ઉતર્યાં, અને વ્યાજનો દર જે હાલ ૩૩૩ ટકાનો છે તે ૨૮૩૦નો થયો. હવે આમ થવાનું આખર પરિણામ શું

થશે તે આપણે તપાસિયે. વ્યાજના દરમાં આવી તરેહનો ઘટોડો થવાથી બે રીતે દેરાની મુડી ઝાંઘી થશે અને તેથી આપ્પરે મુસારા પાછા ઘટશે. જેમ વ્યાજનો દર ભારે તેમ બચાવવાની લાલચ વધારે. વ્યાજનો દર ઘટે તો ઘણા માણસો પોતાનું દ્રવ્ય બાજે મુકવાને અથવા કોઈ ધંધામાં નાંખવાને બદલે ઈશઆરામમાં વાપરશે અથવા સંઘરી મુકશે. કારણ કે જો ૧૦૦ રૂપિયા બચાવે તો વર્ષ દહોડે બે રૂપિયા મળે; આવી થોડી રકમ મેળવવા માટે દુઃખ ભોગવી કર-કસર કરી રૂપિયા બચાવવાનું લેકિાને મન થશે નહિ. આમ થવાથી દ્રવ્ય મુડી તરિકે ઉત્પાદકરીતે વપરાતું અટકશે. વળી બિજી તરફથી કેટલાક માણસોના મનમાં ઈમ આવશે કે આપણી મુડી ઉપર રકાનું વ્યાજ મળેછે તેમાં તો કંઈ આપણું પુરૂં થાય ઈમ લાગતું નથી માટે લાંબો આપણે કોઈ બિજા દેશમાં જ્યાં વધારે વ્યાજ મળતું હોય ત્યાં નાણું બિરિયે. આમ થવાથી વળી દેરાની કેટલીક મુડી પરદેશ જશે ને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બચાવવાની લાલચ ઝાંઘી થવાને લીધે નવી મુડી તૈયાર થતી કેટલેક દરજે અટકશે. આમ થવાથી દેરાની મુડી ઘણી ઘટશે. જંગમ મુડી હમેશા દેરાની કુલ મુડીના અમુક પ્રમાણમાં હોયછે. પહેલા ભાગમાં સમજાવ્યા મુજબ મુડીના બે ભાગ હોયછે, સ્થાયી મુડી અને જંગમ મુડી. તેથી જો દેરાની કુલ મુડી ઘટે તો તે પ્રમાણમાં સ્થાયી અને જંગમ બંને જાતની મુડી ઘટવાની. જંગમ મુડીનું મુખ્ય કામ કર્મકારોને મુસારો પુરો પાડવાનું હોયછે તેથી જંગમ મુડી ઘટવાથી મહેનતના મુસારામાં ઘટાડો થવોજ જોઈયે. આ ઉપરથી જણાશે કે જો દેરામાં વ્યાજના દરમાં જરા ભારે ઘડાડો થાય તો તેથી મુડી ઈમકી થતી અટકેછે અને મુડી પરદેશ જાયછે; આમ થવાથી દેરાની કુલ મુડી ઝાંઘી થાયછે, જંગમ મુડી ઘટેછે, અને તેથી આપ્પરે મુસારા ઉતરેછે.

જો કર્મકારો વધારે મુસારો માગે ને તેથી વ્યાજનો દર ઘણો ઘટે તો આપ્પરે જ્યારે દેરાની જંગમ મુડી ઘટવાની ત્યારે મજૂરિયાત વર્ગની ભારે દુદંશા થવાની. થોડી મુદત લગી જે તેમને ભારે મુસારા મળ્યા હશે તેને લીધે તેમની વસ્તી ઘણી વધીહશે. અને તેથી જ્યારે મુસારા પાછા ઘટશે ત્યારે તેઓને ખાવાનું પુરૂં કરવાના સાધન ઘટવાનાં અને ખાનારા વધવાના, ઈટલે તેઓ બે તરફથી દુઃખી થવાના.

મુડી પરદેશ જવાથી સ્પર્ધાનો પ્રદેશ વધે છે. આપણે આગળ ખતાવી ગયા છિયે કે જ્યારે કોઈ અમુક ધંધામાં ભારે નફો પોછે ત્યારે ખીજા મુડીદારોની સ્પર્ધાથી નફો પાછો ઉતરીને સાધારણ દર ઉપર આવી જાયછે. આવી રીતે એક દેશમાંના એકખીજા ધંધા વચે જેમ બનેછે તેમ કેટલેક થોડે દરજે જુદા જુદા દેશ વચે પણ બને છે. એકખીજા ધંધાઓ વચે સ્પર્ધા જેવા જોરથી ચાલેછે તેટલા જોરથી એક બિજા દેશ વચે ચાલતી નથી. પોતાના ગામમાં અને દેશમાં ચાર ટકાનું બાજ પરવડતું હોય તે પોતાને એાછું લાગતું હોય તો પણ પરદેશમાં પાંચ અથવા છ ટકાનું બાજ પરવડતું હોય ત્યાં રૂપિયા ધીરવા ઘણા તૈયાર થશે નહિ. કારણ કે પરદેશમાં નાણું રોકવામાં ત્યાં જવાઆવવાની તથા દેખરેખ રાખવાની ઘણી અડચણો નોં છે. પણ જેમ વિદ્યા વધતી જાયછે અને પરદેશ જવાઆવવાનું સુગમ થતું જાયછે તેમ તેવી અડચણો દૂર થતી જાયછે અને એક બિજા દેશ વચે પણ સ્પર્ધા ચાલવા માંડેછે. દ્રવ્યના સંબંધની મુખ્ય ત્રણ બાબતોનું આપણે નિવેચન કરી રહ્યાં: પરંતુ આ ભાગ પુરો કરતાં પહેલાં આવતા પ્રકરણમાં મહાજનો હડતાળ અને મહેનત અને મુડીના એકીકરણની મુમારા અને નફા ઉપર અસર વિષે કહીશું.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. મુડી ઉપરનો નકો.

૧. મુડી ઉપરનાં નફાનું અંદાજ ૨૫૩૫ શું છે ?
૨. દાખલા આપી ખતાવો કે મુડીદારને નફો મળવો એ બાજખી છે અને તે હંમેશાં મળવોજ જોઈયે ?
૩. મુડી ઉપરના નફામાં કયા ત્રણ અંશ છે ?
૪. મુડી ઉપરનું બાજ તે શું ? અને કોઈ પણ દેશમાં અમુક વખતે બાજ શી રીતે નક્કી કરી શકાયછે ?
૫. જુદા જુદા ધંધાએમાં નફાના દરમાં શાથી ફેર પડેછે ?
૬. માલમિલકતનું રક્ષણ ન થાય તો તે નફા ઉપર શું અસર થાય ?
૭. એકજ દેશમાં અને એકજ વખતે બાજના દરમાં ફેર પડે ?
૮. વસ્તી વધેછે તેમ બાજનો દર ઘટેછે તેનું કારણ શું ?
૯. ખેડાણની સીમા ઉતરે તેમ બાજનો દર ઘટેછે એ વાત દાખલા આપી ખતાવો.

૧૦. કેટલીક વખતે એમ કહેવામાં આવેછે કે મુસારાના દર ઉપર નફાનો આધાર રહેછે. આમ કહેવું શા મટે ખરૌખર નથી તે સમજાવો અને નફાનો ખરો આધાર શાના ઉપર છે તે કહો.

૧૧. શું ભારે કિંમતો હોયતો નફો પણ ભારે હોવાજ જોઈયે ?

૧૨. કેટલીક વખતે ભારે કિંમતોની સાથે નફાના દરમાં ઘટોડો થયાની વાત દાખલો આપી બતાવો.

૧૩. મુડીદારને લાગતું મજૂરી ખરચ શા ઉપર આધાર રાખેછે ?

૧૪. કોઈ પણ અમુક દેરામાં વ્યાજના દરમાં ઘટોડો થવાથી તે દેરાની મુડી એ તરેહથી કેવી રીતે ઓછી થવાનું વળણ થાયછે ?

૧૫. આવી રીતે મુડી ઓછી થવાથી મહેનતુ વર્ગની સ્થિતિ ઉપર શી અસર થાયછે તે સમજાવો.

૧૬. ત્યારે મુડી પરદેરા જવાથી નફા ઉપર શી અસર થાયછે ?

૧૭. એકજ દેરામાં જુદા જુદા ધંધા વચે સ્પર્ધા ચાલેછે તેના કરતાં એક સિલ્લ દેરા વચે સ્પર્ધા ઘણી ધીમી ચાલે છે તેનું કારણ શું ?

૧. સફાનો વેપાર કરનારને જ્યારે નફો મળેછે ત્યારે એનીના ધંધા-કરતાં ઘણા ભારે મળેછે તેનું કારણ શું ?

૨. વ્યાજખોરિયા થવામાં પાપ છે ? કોઈએ અમુક દરથી વધારે વ્યાજ ન લેવું એવો ધારો કર્યો હોયતો તેથી કંઈ ફાયદો થાય ?

૩. ધારો કે દુનિયાના સઘળા કર્મકારો એકો કરીને એકલો ભારે મુસારો મેળવે છે કે મુડીને તે જ દ્રવ્ય પેદાકરવામાં કામ લાગી હોય તેમાંથી કંઈ પણ ભાગ મળતો નથી. આથી ઉત્પાદન ઉપર અને લોક સમસ્તની આખાદાની ઉપર શી અસર થશે ?

૪. બતાવો કે નફાનો ભારે દર કેટલીક વખતે એમ બતાવેછે કે દેરા સારી સ્થિતિમાં છે અને કેટલીક વખતે તેથી ઉલટું પણ બતાવેછે.

પ્રકરણ ૪.

મહાજનો, હડતાળ અને મુડી અને મહેનતુ એકીકરણ. ધંધેદારોના મહાજન. આપણા દેરામાં ઘણું ખર્ચ દરેક ધંધામાં કામ લાગેલા માણસોનાં પોતપોતાના મહાજન હોયછે; જેમ કે કડિયાનું મહાજન સુધારનું મહાજન વિગરે. મહાજનો તે અમુક ધંધામાં કામ લાગેલા

માણસોએ શો મુસારો લેવો વિગેરે, નક્કી કરેછે. જે મકે સુથારનું મહાજન એકઠું મળી સુથારોએ શો રોજ લેવો તે નક્કી કરેછે, ને તેથી એછે રોજે કામ કરવા જાય તેને અમુક શિક્ષા ઠરાવેછે. ક્યારે અને કેવી રીતે પાકી પાળવી તે નક્કી કરવાનું કામ પણ મહાજનનુંજ હોયછે. પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં ધંધેદારોના જે મહાજનો છે, તેમાં એક જુદી તરેહની ખુબી રહેલી છે. ને તેનો દાખલો લેવા લાયક છે. ત્યાંના મહાજનો પોતાના ધંધામાં કામે લાગેલા માણસોના સ્વાર્થ જાળવવા તરફ નજર રાખેછે એટલુંજ નહિ પણ દરેક મહાજનનું બેડાળ હોયછે તેમાં મહાજનનો દરેક માણસ દરેક અઠવાડીયે અથવા મહીને એક અમુક રકમ આપે એવો ધારો હોયછે. હવે જો કોઈ વખતે તે મહાજનમાંનો માણસ માંદો પડે અગર બિન કોઈ કારણથી ખીનરોજગારી થાય તો મહાજનના બેડાળમાંથી તેને મદદ મળેછે; અથવા જો તે મરી જાય તો તેની બાયડીછાકરાંને તે બેડાળમાંથી અમુક રકમ મળેછે. આપું આપણા દેશમાં પણ હોય તો ઘણા ફાયદા થાય. કારણ કે મજૂરિયાત લોકો અજ્ઞાન હોવાને લીધે તેઓ બિવિચની શિકર રાખી બચાવતા નથી પણ જો મહાજનનો ધારો હોય તો ગમેતેમ કરી તેટલી રકમ બચાવી બેડાળમાં આપ્યા વગર છુટકોજ નહિ, ને તે રકમનો તેઓને ખિનરોજગાર થયા હોય તો પોતાને અથવા પોતાના મોત પછી બાયડીછાકરાંને ફાયદો મળે. વળી ત્યાં મુડીદારો કર્મકારોને પુરતો મુસારો ન આપે તો તેઓનું મહાજન એકઠું મળી હડતાળ પાડી જ્યાં લગી તેમને જોઈતો મુસારો મળે ત્યાં લગી કામ કરવાનું નાપડેછે.

હડતાળ. કર્મકારો તેમને કામે લગાડનારાઓને કહેલી સરતે પોતાની મહેનત વેચવાની નાપડે તે હડતાળ. બજારમાં એક કણિયા એમ કહેશે કે હું તો મારા ઘઉં ૫૦ રૂપિયે શેર પણ નહિ આપું તો તેને તેમ કહેવાનો હક છે. તે પ્રમાણે ગમે તે કોઈ કર્મકારને પણ પોતે કામ કરવાની ના પાડવાનો હક છે એ વાતની કોઈ ના કહેશે નહિ. અને જો એક કર્મકારને તેમ કરવાનો હક છે તો તેવી રીતે બસે, હજાર અથવા ગમે તેટલા કર્મકારોને પણ તેમ કહેવાનો હક છે. વધારે મુસારો મેળવવા ખાતર હડતાળ પાડવી એ ઉહાપણનું કામ છે કે નહિ તે જુદી વાત છે

પરંતુ તે ઠપકાને પાત્ર અથવા નીતિવિરુદ્ધ છે. એમ કોઈથી કહેવાશે નહિ. દરેક માણસને, જ્યાં લગી તે કોઈ બિન્ન માણસના હક ઉપર હાથ નાંખતો નથી ત્યાં લગી, પોતાની મરજીમાં આવે તે કરવાનો હક છે. જે મજૂરિયાત લોકો આ નિયમને અનુસરી ચાલતા હોય તો તેમના દુઃખનો તેમનો તલભાર પણ વાંક કાઢાડવાનું કારણ જડત નહિ. પરંતુ કર્મકારો, જે લોકોની મરજી નહોતી તેમને પણ પોતાના મહાજનમાં દાખલ કરી તેમની સ્વતંત્રતા ઉપર હાથ નાંખવા માગે છે. ઇંગ્લાંડમાં ઘણી વખતે અમુક વર્ગના કર્મકારોએ કામ કરવાની હડતાળ પાડી હોય તે કામ બિન્ન કોઈને નહિ કરવા દેવા માટે કર્મકારોએ મારામાર તથા ખુન પણ કરેલાં છે. પરંતુ આવી રીતે કોઈ વર્ત્યા તેથી કંઈ કર્મકારોને એકઠા મળી પોતાના હક જળવવા માટે મરજીમાં આવે તેવા કાયદેસર ઇલાજ લેવાને હક નથી એમ કંઈ કહેવાય નહિ.

જ્યાં ઉપર કહેલી રીતનાં મહાજન હોય છે ત્યાં એક એ કૃષ્યદોષાય છે કે કર્મકારોને મુડીદારો સાથે પોતાનો મુસારો ઠરાવવાનું ઠીક પડે છે. મુડીદારને, કર્મકાર ન મળે તો, તેને ફક્ત પૈસાનું નુકસાન થાય છે. પણ બિચારા કર્મકારને કામ ન મળે તો તેને તો ખાધા વગર રવડી મરવાનો વખત આવે છે. એટલે જે એવી રીતે સઘળાનો સંપ ન હોય, ને જ્યાં લગી માગ્યો મુસારો ન મળે ત્યાં લગી મહાજનના બેંડોળમાંથી તેમનું પુરું થવું ન હોય તો બિચારા કર્મકારોને ઝખ મારીને મુડીદારો જે આવે તે લઈને કામ કરવું જ પડે. ઇંગ્લાંડ દેશના મહાજનોમાં જ્યાં લગી હડતાળ પહોંચે ત્યાં લગી તેમના માણસોનું મહાજનનાં બેંડોળમાંથી પુરું કરવામાં આવે છે ને તેથી કરીને કર્મકારો મુડીદારોની સામે ટક્કર ચીલી રાકે છે.

મહાજનવાળાઓ ભારે મુસારા મેળવવા જે ઉપાયો કરે છે તે વિષે. આપણે ઉપર કહી ગયા કે ધંધેદારોના મહાજનોનું મુખ્ય કામ પોતાના ધંધાના માણસોને બને તેટલો ભારે મુસારો મળે એમ કરવાનું છે. મુસારા તરીકે અપાતી રકમ અને તે રકમ જેમને આપવામાં આવે છે તેમની સંખ્યા વચેના પ્રમાણ ઉપર મુસારાના દરનો આધાર રહેલો છે એ અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તેઓ બરોબર સમજી ગયા હોય છે. આ સિદ્ધાંત તેઓ કાંઈ આપ્તા દેશનાં મજૂરિયાત વર્ગ સમસ્તના

સંબંધમાં નહિ પણ પોતાના અમુક ધંધામાં કામે લાગેલા માણસોના સંબંધમાં લગાડે છે. એટલે તેઓ પોતાના ધંધા કરનારા માણસોની સંખ્યા જેમ અને તેમ ઓછી રાખવાના ધારા ધડી કહાડે છે. જેમ કે ઇંગ્લેંડમાં વાહાણુ બાંધનારાઓના મહાજનનો એવો ધારો હોય છે કે જેણે તે કામ રાખવા સાત વર્ષ લગી ઉમેદવારી કરી હોય તે એ મહાજનમાં દાખલ થઈ શકે. ને એવી રીતે સાત વર્ષ ઉમેદવારી ન કરી હોય એવા કોઈ માણસને કોઈ પણ વેપારી વાહાણુ બાંધવાના કામ સારું રાખી શકે નહિ. કારણ કે જો તેમ કરે તો તે વેપારીને ત્યાં બિજા પેલા મહાજનના વાહાણુ બાંધનારાઓ હોય તે બધા એકદમ કામ કરવાની ના પાડે. આપણે અહિં પણ મહાજનો પોતાના ધંધામાં જેમ અને તેમ ઓછા માણસો રાખવા વિષેના ધારા કરતા જણાય છે. જેમ કે કુંભારોના મહાજનમાં હમેશાં, અમુક માણસોને નળિયાં કરવાનું, અમુક માણસોને ગોળીયાં કરવાનું, એવી રીતે કામ વહેંચી આપવામાં આવે છે. એટલે નળિયાં ધડનારાઓ નળિયાં જ ધડે જાય અને બિજા કુંભારો તેમની જોડે તે કામમાં રૂપરૂપ કરવા જાય નહિ; તેમ કોડિયાં કરનારા કોડિયાં જ કર્યા જાય વિગેરે.

વકીલ બારિસ્ટરો તથા દાકતરોના ધંધામાં તેમના મુસારાનો દર તે ધંધામાં કામે લાગેલા માણસોની સંખ્યાથી ઠરેલો હોય છે. વકીલ બારિસ્ટરોમાં ધારો હોય છે કે કોઈ એ અમુક પ્રાચી ઓછું લેવું નહિ ને જે લે તેને તેઓ પોતાની સમાજમાંથી ન્યાત બહાર જેવો ગણે છે. જેમ કર્મકારો સંપત્તિ મુસારો વધારવા મહેનત કરે છે તેમ ઘણા ધંધાઓમાં મુડીદારો પણ એક સંપ કરી પોતાનું કામ સાધે છે. ઇંગ્લેંડમાં જુદા જુદા વર્ગના વેપારીઓનાં મહાજન હોય છે, જેમ કે કાપડના સાંઆઓવાળાના, લોહું બનાવનારાઓ વિગેરેનાં. તેથી ન્યારે તેઓને કર્મકારોનાં મુસારા ઓછા કરવા હોય છે. ત્યારે એકઠા મળી તે વિષે ઠરાવ કરી બધા એકદમ એક અમુક દિવસે તે ઘટોડો કરી નાંખે છે.

ન્યારે આવી રીતે મુડીદારો અને કર્મકારો પોતપોતામાં એક સંપત્તિ ચાલે છે ત્યારે મુડીદાર અને કર્મકારનું હિત વિરુદ્ધપક્ષે હોય એમ થાય છે. એટલે જો મુડીદારો ઓછા મુસારો આપવાનો ઠરાવ કરે તો એકદમ બધા કર્મકારો હડતાળ પાડે છે ને કામ કરતા નથી. તેમ

બિજી તરફથી જો કર્મકારો એકઠા મળી વધારે મુસારો માગે અથવા થોડું કામ કરવાનું માગે તો બધા મુડીદારો એકદમ પોતાનું કામ બંધ કરી સઘળા કર્મકારોને રજા આપે. આમ થાય ત્યારે જ્યાં લગી બેમાંથી એક પક્ષ હારીને પોતાની માંગણી મુકીદે અથવા બે પક્ષ થોડુંવતું એાછું કરી સમજે ત્યાં લગી દ્રવ્યઉત્પાદનનું કામ બિલકુલ બંધ થાયછે.

એકીકરણુ, પંત્યાણું અને નફામાં ભાગ આપવા વિષે ઉપર આપણે હમણાજ બતાવ્યુંકે હાલ મુડીદાર અને મહેનતુ વર્ગના સ્વાર્થ એક બિજાથી ઉલટા છે એમ લેકિને લાગે છે; તે વાત દુર કરી મુડીદારને તથા મજૂરિયાત વર્ગને મુખ્ય મુદ્દે એક બિજાના સ્વાર્થ એક સરખા છે એમ લાગે એમ કરવાની ઘણી યોજનાઓ ઘડી કહાડવામાં આવેલીછે. આ બધી યોજનાઓનો મુખ્ય પાયો એ છે કે કર્મકારો પોતે જે ધંધામાં કામે લાગ્યા હોય તે ધંધાની આબાદાનીમાં તેમને પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થ થાય. કોઈ અમુક ધંધો ચલાવવામાં જેટલી મુડી જોઈયે તેટલી બધી અથવા તેનો કોઈ ભાગ તે ધંધામાં કામે લાગેલા કર્મકારોએ જો કહાડ્યો હોય તો ઉપર પ્રમાણેના સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થાય. જ્યારે કોઈ અમુક ધંધામાં જોઈતી મુડી બધી તેમાં કામે લાગેલાં કર્મકારોએ કહાડી હોય તો તે ખરેખરા એકીકરણુના દાખલો થયો અને તેમ હોય ત્યારે મુડી અને મહેનત વચ્ચે પછી જરાપણુ વિરુદ્ધ સ્વાર્થ રહ્યો નહિ. જ્યારે મુડીનો કંઈ ભાગ કર્મકારોએ કહાડ્યો હોય ત્યારે નફામાં કર્મકારોને અને તેમને કામે લગાડનારને ભાગ મળેછે. આ યોજનાને પંત્યાણું કહેવામાં આવે. મુડી અને મહેનતનો એક સ્વાર્થ કરવા માટે આ શિવાય વળી એક ત્રિજી યોજના છે. તે પ્રમાણે કર્મકારોને મુડીદાર થવાની કંઈ જરૂર નથી. પરંતુ કર્મકારો અને મુડીદાર વચ્ચે એવો ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે, જે ધંધામાં તેઓ કામે લાગ્યા હોય તે ધંધામાં મળતો નફો જો અમુક રકમથી વધારે આવે તો તે વધારાનો નફો મુડીદારે પોતે એકલાએ રાખ્યો નહિ પણ પોતે તથા કર્મકારોએ એક ઠરાવેલા પ્રમાણમાં વહેંચી લેવો. આવી રીતે કરવાથી કર્મકારોને જેમ અને તેમ વધારે નફો પડે તેમ કરવાનો સ્વાર્થ થાયછે અને તેથી તેઓ તન દઈને કામ કરેછે અને એાજાર અને બિજાં સાહિત્યોનો બહુ કરકસરથી ઉપયોગ કરે-

છે. આવી રીતે નફો વહેંચી લેવાની યોજના વિષે વાત કરતાં પહેલાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે એમ કરવાથી કંઈ મુડીદારના ગળવામાંથી નાણાં કહાડીને કર્મકારોને પૈસાદાર કરવામાં આવતા નથી. જો કર્મકારોને એવી તરેહનો પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થ નથી હેતો તો વધારાનો નફો ભાગ્યેજ થાયછે. પણ જ્યારે આવી રીતે તેમને પ્રત્યક્ષ ફાયદો આપવામાં આવેછે ત્યારે તેઓ તનદહને પોતાની જાતનું કામ હોય તે માફક સારી મહેનત કરેછે. અને તેથી હમેશાં ધણા સારો નફો થાયછે. એટલે આવી રીતે નફો વહેંચવાની યોજનાથી મુડીદારને કંઈ પણ ગેરફાયદો થવાને બદલે ઉલટો ફાયદો થાયછે. અને કર્મકારોને પણ વધારે નાણાં મળેછે અને તેઓ સુખી થાયછે.

પંચાળાં અને નફો વહેંચવાની યોજનાઓના ધણા ફોટોમંદ દાખલાઓ કાંસ દેરામાં બનેલાછે. તે દેરામાં નેશ વહેંચવાની યોજનાનો એક ધણેજ ફોટોમંદ દાખલો બનેલોછે તે આપણે અહિં ટાંકિએ એક લેક્ચર નામનો કર્મકાર હતો. પ્રથમ તો તે રૂપિયા દોહોડ રૂપિયાનો રોજ જેમ તેમ કરી કુટી કહાડતો હતો. પણ પાછળથી પોતાની અફલ હુશીઆરીથી વધારે કમાવા લાગ્યો અને આખરે પોતાના પૈસાનું એક કારખાનું તેણે ચલાવવા માંડ્યું. તે કારખાનું થોડા દિવસ ચાલ્યા પછી લેક્ચરને કંઈ વિચાર આવ્યાથી તેણે પોતાના મન સાથે બે સવાલ કર્યા. પ્રથમ તો એ કે મારા કારખાનામાં કામે લાગેલો દરેક કર્મકાર જો વધારે તન દઈ કામ કરે તો અમુક મુદતમાં (એક દિવસમાં) તે હાલ કરેછે તેના કરતાં એક કલાકના મુસારાના (૧ રૂપિયા) મૂલ્ય જોડું વધારે કામ કરી શકે કે નહિ ? ન બિનું એ કે જો મારા કારખાનાનો દરેક કર્મકાર તેને આપેલી ચીજો તથા ઓળરો વધારે સંભાળથી વાપરે તો દરેક દિવસે તે બે આનાનો બગાડ થતો અટકાવી શકે કે નહિ ? જો આમ બને તો હિસાબ ગણતાં લેક્ચરને લાગુ કે દરવર્ષે હાલ પડેછે તેના કરતાં રૂ. ૩૦૦૦૦ વધારે નફો પડે. હવે આવી રીતે બરોબર તન દઈને અને વધારે સંભાળથી મહેનત કરવાની હોરા કર્મકારોને થાય માટે તેણે એમ ઠરાવ્યું કે હાલ મને જોડો નફો પરવડે છે તેથી જોડો વધારે આવશે તેટલો હું એકલો રાખીશ નહિ પણ મારા કર્મકારોને તેમાંથી ભાગ

આપીરા. આમ કરવાથી તેની ધારણા પાર પડી અને આવી રીતે પોતે તથા કર્મકારો વચ્ચે વહેંચી લેવાતા વધારાના નફાની રકમ દરવર્ષે બધતી ગઈ. આવી રીતની યોજના તેણે સને ૧૮૪૧ ની સાલથી ચલાવી. સને ૧૮૪૨ થી સને ૧૮૮૨ના વર્ષ લગીમાં વધારાના નફા-માંના ભાગ તરીકે બધા મળી ૧૨૫૫૮૦૦ રૂપિયા કર્મકારોને મળ્યા. આ ઉપરથી ૨૫૪ જણાય છે કે નજીક વહેંચવાની યોજનાથી મુડીદારને નુકસાન થવાને બદલે તેને તેમજ કર્મકારોને ધણો ભારે ફાયદો થાય છે. એકીકરણનું અહિં સ્વરૂપ એ છે કે મુડી અને મહેનતનો એક સ્વાર્થ કરવો. તેથી મુડીદાર અને બિજા ધરાકોના સ્વાર્થ એક કરવાની જે યોજનાએ ચાલે છે તેને યથાર્થ રીતે એકીકરણ કહેવાય નહિ. ધરાકો અને વેચનારના સ્વાર્થ એક કરવાની ધણી યોજનાએ ઇંગ્લાંડ દેશમાં પ્રતિહતિ રીતે ચલાવવામાં આવેલી છે. એવી યોજનાએને મુખ્ય નિયમ એ હોય છે કે રોકડે નાંખેલ વકરો કરવો. રોકડે નાંખે વકરો કરવામાં વેચનારને તેમજ લેનારને ફાયદો છે; ઉધાર આપવામાં વેપારીના રૂપિયા ધણી વખત લોકો ધાલી જાય છે જે રોકડ વકરામાં બનતું નથી. અને જે આવી તરેહની ધાલ થવાથી ખોટ જાય તે વેપારી પોતાના માલ ઉપરજ ચઢાવવાનો એટલે જે આવી ધાલની ખોટ નહોતી તો ધરાકને પણ માલ સોંપો પડે. વળી વેપારીને વ્યાજઆધ પડે નહિ તે બાગનો પણ ધરાકને માલ સોંપો પડે. વળી રોકડ વકરામાં એક બિજો મોટો ફાયદો છે. ધારો કે એક વેપારી રૂ. ૫૦૦૦ નો માલ લાવ્યો ને તેતેણે ઉધાર વેચવા માંડ્યો ને ધરાક તેના નાણાં વર્ષને આખરે આપે છે. ત્યારે એમ થવાનું કે તે વેપારી વર્ષ દહાડામાં કુલ રૂ. ૫૦૦૦ નોજ વેપાર કરી શકવાનો. પણ જે રોકડ વકરો થતો હોય તો ધારો કે જે મહિનામાં ૫૦૦૦ રૂપિયાનો માલ ખપી ગયો તો રોકડા નાણાં હાથમાં આવ્યાં હોય તેવતી વેપારી ૫૦૦૦ નો પાછો બિજો માલ લાવશે, તેને જે મહિનામાં ખપાવશે ને વળી પાછો ૫૦૦૦ નો માલ લાવશે ને એ પ્રમાણે કયાં જશે. એટલે તેની તે મુડી વર્ષ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર કામ લાગશે. આમ થવાથી ૫૦૦૦ રૂપિયાની મુડીથી વેપારી વીસ અથવા ત્રીસ હજારનો વેપાર કરી શકશે. તેથી વેપારીને ધણો ફાયદો થશે ને તેજ પ્રમાણમાં

તે ધરકોને માલ સોંધો આપી રાકશે. ઇંગ્લાંડ દેશમાં આવી રોકડ વક-
રાની કેટલીક ભારે દુકાનોમાં વળી એમ ધારે હોય છે કે દરેક ધરા-
કને તે જેટલી રકમનો માલ લે તે લખીને તેની ટીકીટ આપવી. અને
દરેક ૬ મહિને અથવા વર્ષ દહાડે દુકાનનો હિસાબ કરવો ને મુડી
ઉપર અમુક ટકાનું વ્યાજ કહાડી લીધા પછી જેટલો વધારાનો નફો
રહે તેનો અમુક ભાગ, ધરકોએ જેટલી રકમનો માલ લીધો હોય તે
રકમના પ્રમાણમાં લેવા આવેથી, તેમને વહેંચી આપવો. આવી
ચોજનાઓથી વેપારી અને ધરકોનો સ્વાર્થ કેટલેક દરજ્જે એક
થાય છે ને તેથી બંનેને ફાયદો થાય છે.

મકરણ ૪ ઉપર સવાલો.

૧. મહાજન એટલે શું ? મહાજનો આપણા દેશમાં શું કામ
કરે છે ? તથા ઇંગ્લાંડ દેશમાં તેઓ કયું વધારે સાહે કામ કરે છે ?

૨. મુડીદારને તેવા મહાજનો ગમતાં નથી હોતા તેનું કારણ શું ?

૩. મહાજનો અને હડતાલ વચે શું સંબંધ છે ? હડતાલ એટલે શું ?

૪. શું માણસોને હડતાળ પાડવાનો હક નથી ?

૫. મહાજનોથી તેમાંના માણસોને શું ફાયદા થાય છે ?

૬. કેટલાક ધંધેદારના મહાજનોએ મુસારે વધારવા સાહે કેવા
ધારાઓ કર્યો છે તેના દાખલા આપો.

૭. મહાજનોના જેવા ધારાઓ વકીલ, આરિસ્ટર, દાક્તર વિગેરેમાં છે ?

૮. હડતાળનું અર્થ કારણ શું છે ? તે કારણ શી રીતે દુર કરાય ?

૯. એકીકરણ, પંત્યાળ અને નફામાં ભાગ આપવો તે શું તે સમ-
જનો અને દરેકનો દાખલો આપો.

૧૦. નફામાં ભાગ આપવાથી મુડીદારને કઈ નુકશાન થાય છે ?

૧૧. એ ચોજનાના દાખલા આપો. તેના શા ખાસ ફાયદા છે ?

૧૨. રોકડો વકરો કરવામાં શા ફાયદા છે ?

૧. કર્મકારને એક સંપ કરી કામ કરવાથી શા ફાયદા થાય છે તે તથા
તેમને કામ લગાડનારાઓની સાથે કંઈ ગોઠવણ કરવામાં આવી રીતના
સંપથીજ તેઓ પોતાના સ્વાર્થ જાળવી રાકે છે, એ બતાવો.

૨. તમે કોઈ મહાજનમાં હો અને હડતાળ પાડવાનો વિચાર નક્કી
કર્યો હોય તો તે હડતાળ વેપાર તેજી ઉપર હોય ત્યારે પાડવાની તમે
શિખામણ આપશો કે મંદ હોય ત્યારે ?

ભાગ ૪.

પરદેશ સાથે વેપાર, સાખ, ધીરધાર અને કર વિષે.

આ ભાગમાં પરદેશ સાથેના વેપાર ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપરની અસર, અને કર વિષેના પ્રકરણો આવશે. કોઈ એક કહેશે કે ધીરધાર તથા પરદેશ સાથેના વેપારનો વિષય વિનિમય વિષેના ભાગમાં જ કહી નાંખ્યો હોત તો ઠીક. મૂલ્ય અને કિંમતના યથાર્થનું, સીજેની કિંમતો નિયમિત કરનારા કારણોનું, અને નાણાંના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન, જમીનબાંડું, સુસારો અને નફાની રકમો નફા કરનારા કારણો ખરાખરા સમજવાને સાર અવશ્યનું છે. પણ પરદેશની સાથેના વેપાર અને ધીરધારનો વિષય જે દ્રવ્યવિભાગ સમજાવતાં પહેલાં દાખલ કર્યો હોત તો નવા શિખનારને ગુંચવણ પડત, તેથી આ વિષયો એથા અને છેલા ભાગમાં નાંખવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણ ૧. પરદેશસાથે વેપાર.

પરદેશ સાથેના વેપારથી મહેનતની વહેંચણી થાય છે. જે જુદા જુદા દેશો એક બિજા સાથે છૂટથી વેપાર કરતા હોય તો તેનું વાસ્તવિક પરિણામ એ થાય છે કે દરેક દેશ પોતાને જે સીજે કરવાની ખાસ અનુકુળતા હોય તે સીજેનું ઉત્પાદન ધીમે ધીમે વધારે છે, અને જે સીજે ઉત્પન્ન કરવાને પોતાને અનુકુળતા નથી હોતી તેમનું ઉત્પાદન ઘટી પડે છે. આમ થવાથી ઉત્પાદનખર્ચ એમોધું પડે છે, અને મુડી અને મહેનત બની રહે તેટલે દરજ્જે ઉત્પાદક થાય છે. ફ્રાન્સ દેશમાં દારૂ બનાવવાની ઘણી અનુકુળતા હોવાને લીધે ત્યાં બિજા દેશો કરતાં દારૂ ઘણા મોંઘા પડે છે તેથી ફ્રાન્સ પોતાને એકલાને જોઈએ તેટલો જ નહિ પણ ઇંગ્લાંડ વિગરે બિજા દેશોને પુરો પડે તેટલો દારૂ ઉત્પન્ન કરે છે; ને તે દેશો પોતે દારૂ મોંઘી કિંમતે બનાવી લેવાને બદલે ફ્રાન્સ પાસેથી મોંઘી લે છે. તેમ ફ્રાન્સ જે સીજે પોતાને ત્યાં બનાવવી મોંઘી પડે છે, તે પોતે નહિ બનાવતાં બિજા દેશો પાસેથી મોંઘી લે છે. પરદેશની સાથેના વેપારનો એ શાયદો છે કે જે સીજે આપણે બિલકુલ ઉત્પન્ન કરી શકતા ન હોઈએ તે આપણને પરદેશથી મળે છે અથવા તો કેટલીક સીજે કે જે આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાને વધારે મુડી તથા મહેનત વાપરવી પડતી હોય તે પરદેશથી સસ્તામાં મળી શકે છે.

દેશીકારીગરીને રક્ષક ઉપાયો યોજવાથી સામાન્યરીતે પ્રજાના સ્વાર્થને નુકશાન થાય છે. ધણા માણસો એમ ધારે છે કે પરદેશથી સોંધો માલ મળતો હોય ખરો. પણ તે લેવાથી આપણા દેશમાં તે માલ બનાવવાનું કામ ખીલકુલ બંધ પડી જશે અને આપણા નાણાં પરદેશ ધસડાઈ જશે; અને તેથી તેઓ પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખી તેની કિંમત દેશમાં ઉત્પન્ન થતા તેજ જાતના માલની કિંમત કરતાં વધારી દઈને દેશીકારિગરીનું રક્ષણ કરવાના તરણેણમાં હોય છે. યુરોપના ધણા દેશોમાં આવી તરેહની જકાતો નાંખવામાં આવેલી છે. આમ થવાથી લોકોને પરદેશથી સોંધો માલ મળતો હોય તે મુકી દેશમાં ઉત્પન્ન થતો સોંધો માલ લેવો પડે છે; એટલે દરેક માણસને હમેશાં માલ લેવામાં અમુક રકમ વધારે ખર્ચવી પડે છે, કે જે રકમ જો પરદેશના માલ ઉપર જકાત ન હોત ને તેથી તે સોંધો મળત તો અચ્ચત ને તેના બિજા ઉપયોગ કરી શકાત. વળી જો પરદેશથી કંઈ માલ સોંધો આવશે તો આપણા દેશમાં તે માલ ઉત્પન્ન કરવાનો ધંધો ખીલકુલ બંધ પડી જશે ને તેથી દેશને ભારે નુકશાન થશે એમ તેઓ ધારે છે તે પણ ભાટી ભૂલ છે. કોઈ અમુક માલ પરદેશથી લેવો સોંધો પરવડશે તો તેથી આપણા દેશમાં તે માલ પેદા કરનારાઓનો ધંધો બંધ પડી જશે એ વાત ખરી પરંતુ તે ધંધામાં રોકેલી મુડી તથા મહેનત લોકો કંઈ નકામી નાંખી મુકશે નહિ; તે વળી જો માલ આપણા દેશમાં બિજા દેશો કરતાં વધારે સોંધો બનાવી શકાય એમ હશે તે માલ ઉત્પન્ન કરવામાં રોકવામાં આવશે અને તે પોતાના દેશને તેમજ બિજા દેશોને પુરો પાડવામાં આવશે; એટલે પહેલાં મુડી તથા મહેનત જે રીતે વાપરવામાં આવતી હતી તેના કરતાં ઊલટી વધારે ઉત્પાદકરીતે વાપરવામાં આવશે. દરેક દેશને બિજા બધા દેશો કરતાં કંઈ પણ અમુક જાતની ચીજ બનાવવાની વધારે અનુકુળતા હોય છે, એટલે જો બધા દેશો વચ્ચે ખીલકુલ અનિયંત્રિત વેપાર ચાલતો હોય તો દરેક દેશ પોતાને જે ચીજ પેદા કરવાની સઉથી વધારે અનુકુળતા હોય તે બિજા બધાને સારૂ પેતે પેદા કરશે. આમ થવાથી મહેનત અને મુડી દરેક દેશમાં વ્યર્થ કામમાં રોકાવાને બદલે સઉથી વધારે ઉત્પાદક રીતે વપરાશે અને દુનિયામાં દ્રવ્યઉત્પાદન વધશે.

ઇંગ્લાંડમાં ધઉં તથા ઝિંબી જાતના બિજા ધાન્યના પાકને હવા પાણી અનુકુલ ન હોવાને લીધે ત્યાંના પેદા થયેલા ધઉં આપણા દેશમાંથી તથા અમેરીકા વિગરેથી જતા ધઉં કરતાં મોંઘા પડેછે. આમ હોવાથી હાલ થોડા વર્ષ થયા ઇંગ્લાંડમાં અમેરીકા વિગરે દેશથી ધણા ધઉં આવેછે. ને તેથી તે ધાન્યની ખેતી ઇંગ્લાંડમાં બંધ પડી જવા આવી છે. પણ તેથી ત્યાંના ખેડૂતને કંઈ નુકસાન થયું નથી તથા તેમાંના ધણાજ થોડા પરદેશથી આવતા ધઉં ઉપર જકાત નાંખીને પોતાના ધંધાનું રક્ષણ કરવાનું મગિછે. તેઓ ધઉંને પાક પકવવો મુકી દઈ શાક ભાજી તથા મેવાનો પાક ને ફળાડ કે જે પરદેશથી બહુ જથાબંધ આવી શકે નહિ તે પકવવા લાગ્યા છે. અને લોકોને પહેલાં કરતાં ધઉં તથા ઝિંબી જરૂરી ધાન્યો સોંધાં મળવાથી થોડા નાણાં બચવાને લીધે તેઓ તે બચેલાં નાણાં શાક ભાજી તથા મેવો વધારે લેવામાં ખુશીથી વાપરે છે. ઝિંબી શાક ભાજી તથા મેવાનો જે વધારે પાક થવા માંડ્યો છે તેની પણ ધરાકી થાયછે.

દેશના ધંધાઓનું રક્ષણ કરવાથી ધરાકોને શો ખોળે ખમવો પડેછે તે વિષે. જેઓ પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખી દેશના ધંધાનું રક્ષણ કરવાનું કહેછે તેઓને માલ વાપરનારનું કંઈ પણ દાઝતું હોય ઝિંમ લાગતું નથી. તેઓ ફક્ત માલ ઉત્પન્ન કરનારાઓનોજ સ્વાર્થ સાચવવામાં તત્પર હોય છે પરંતુ તેઓ માલ વાપરનારાઓના સ્વાર્થ સાચું જોતા નથી. ફ્રાન્સ દેશમાં પરદેશથી આવતા મીઠા ઉપર બારે જકાત છે. આની તે દેશના લોકો ઉપર શી અસર થાયછે તેનો આપણે વિચાર કરિયે. પ્રથમ તો પરદેશથી આવતું સારું મીઠું વાપરવા મળવાને બદલે તેઓને પોતાના દેશમાંજ પાકતું કનિષ્ઠ મીઠું વાપરવું પડેછે. આ નુકસાન નાણામાં માત્રી રાકાય ઝિંમ નથી. પણ તે ઝિંક મોટું નુકસાન છે કારણકે ખરાબ મીઠું ખાવામાં આવેછે. ઝિંકલુંજ નહિ પરંતુ ખેતીવાડીના તથા બિજા કામમાં તે નીચી જાતનું મીઠું વાપરવું પડવાને લીધે ઘણું નુકસાન થાયછે. આ રીવાજ લોકોને મીઠા સારું જે વધારે કિંમત આપવી પડેછે તે નુકસાનનો તો નાણામાં અડસટો કહાડી રાકાય ઝિંમ છે. ઇંગ્લાંડથી આવતું મીઠું ફ્રાન્સના લોકો લેતા હોય તેના

કરતાં પોતાના દેશનું મીઠું તેમને દર રોરે ચાર પાઈજોટલું મોંઘું પડેછે. હવે ફ્રાન્સના લોકો દર વર્ષે આસરે ૩૬૦૦૦૦૦૦૦ રોર મીઠું ધરખ-રચમાં વાપરેછે. એટલે તે દેશના લોકોને આવી રીતે મીઠાની વધારે કિંમત આપવાના રૂપમાં ૭૫૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો દર વર્ષે દંડ ભરવો પડેછે. અને તેથી કોઈને પછનો પણ ફાયદો થતો નથી. કારણ કે આ ૭૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા તે ઇંગ્લાંડના મીઠું પકવનારાઓ કરતાં ફ્રાન્સના મીઠું પકવનારાઓને જે હવા પાણીની પ્રતિકુળતા છે તેનું માપ છે. કોઈ માણસના પોડાશીના બાગમાં સરસ મીઠા પાણીનો ઝરો હોય અને તે પોડાશી પેલાને કહેતો હોય કે મને દર વર્ષે ૪૦ રૂપિયા આપી એ ઝરામાંથી જોઈયે તેટલું પાણી વાપર પણ તે કહેવું પેલો માણસ કબુલ ન રાખે અને પોતાની માલકીનો ઝરો એક ગાળિ આ-ધો હોય અને જેનું પાણી સાઈં ન હોય ત્યાંથી દર વર્ષે રૂ. ૭૦ ની મજૂરી ખરચી રોજની એક કાવડ પાણી મંગાવે, તેના સરખું ફ્રાન્સના લોકો કરેછે એમ કહીયે તો ચાલે. આ દાખલો આપેલો મા-ણસ પોતાને ત્રણ રીતે નુકસાન કરેછે. એક તો ખરાબ પાણી વાપ-રેછે; તે પાણી પણ તેને જોઈયે તેટલું ભરપટે વાપરવા મળતું નથી; અને તે મેળવવા સાઈં તે દર વર્ષે ૩૦ રૂપિયા વધારે નાંખી દેછે. અને આ વધારાના ખરચથી કોઈને તેમજ જે મજૂર પાણીની કાવડ લઈ આવે છે તેને પણ ફાયદો થતો નથી. કારણ કે તેટલીજ મજૂરી તે ગમે તે કામ કરવા જાય તો તેને મળતજ, તેના ઉપર કંઈ મહેરબાની થતી નથી. તે જેટલો મુસારો લેછે તેટલી તે મહેનત કરેછે.

દેશના ધંધાઓનું રક્ષણ કરવાથી મુસારા ઉપર થતી અ-સર. જે સીજે સંબંધી રક્ષણ કરવામાં આવેછે તેની કિંમત ઉપર તેવા રક્ષણ કરવાથી થતી અસર આપણે બતાવી ગયા. જે દેશોમાં ધંધાઓનું રક્ષણ કરવામાં આવેછે ત્યાં ધણું કરીને રોજની જરૂ-રિયાત સીજેના સંબંધમાં આવું રક્ષણ કરવામાં આવેછે. જ્યાં આમ હોય છે ત્યાં આવી રીતનું રક્ષણ કરવાથી કર્મકારોના મુસારા ખરે જોતાં ઘટેછે; કર્મકારોને તેમની મહેનત સાઈં મળતો ખરો બદલો ઘટે છે. કારણ કે સીજે મોંઘી થવાને લીધે અમુક રકમની પહેલાં કરતાં એાછી સીજે આવેછે. હવે જો અબાધિત વેપાર હોય તો સીજેની

કિંમત ઘટે તેથી કર્મકારોના ખરો બદલો વધે. જો કંઈ જરૂરિયાત સીજ સોંધી થાય તો એમાંથી એક વાત થવી જોઈયે: ઉત્પાદનખર્ચ એાધું થાય, અથવા તો કર્મકારનો ખરો બદલો વધે. કોઈ જરૂરિયાત સીજની કિંમત ઘટ્યા પછી પણ જો મુસારા તેના તેજ રહે તો કર્મકારોના ખરો બદલો વધવો જોઈયે. કારણ કે અમુક રકમને સાટે હવે પહેલાં કરતાં વધારે વસ્તુઓ મળશે. જો કોઈ જરૂરિયાત સીજ સોંધી થાય અને તેજ પ્રમાણમાં મુસારા ઘટે તો કર્મકારોને મળતો ખરો બદલો એના એ રહેછે. અને ઉત્પાદનખર્ચ ઘટેછે. આ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડશે કે પરદેશની સ્પર્ધામાંથી માલ પેદા કરનારાઓનું રક્ષણ કરવાથી તેમને જેટલો ફાયદો થાયછે, એમ ધારવામાં આવેછે. તેના કરતાં અઆધિત વેપાર ચાલવા દીધાથી છંદગીની જરૂરિયાત સીજોની કિંમતો ઘટવાને લીધે ઘણોજ વધારે ફાયદો થાયછે. વળી કોઈપણ સીજની કિંમત ઘટવાથી મુડી વધારે એકઠી થાયછે. માલ વાપરનારાઓનું ખર્ચ ઘટવાથી તેઓ વધારે બચાવી રાકેછે. અને તેથી વધારે દ્રવ્ય મુડી તરીકે વપરાયછે. તેથી માલ પેદા કરનારાઓનું રક્ષણ કરવાનું કહેનારા માણસો આખી પ્રજાને બારે નુકસાન કરેછે.

આપણા દેશમાં વિલાયતથી આવતા કાપડ ઉપર પહેલાં જકાત હતી અને તેથી કેટલેક દરજ્જે અહિંના સાંચાઓમાં કાપડ પેદા કરનારાઓને ઉત્તેજન મળતું હતું. આ રક્ષક કર લોડ રિપને સન ૧૮૮૨ માં કહાડી નાખ્યો ને હવે ધાણું ખર્ હિંદુસ્તાનમાં અઆધિત વેપાર ચાલેછે. અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ જકાત સારી હતી એમ જરાપણ કહી શકાય તેમ નથી. જે લોકો એ જકાત કહાડી નાંખવાની વિરુદ્ધ છે તેઓ પણ પોતે એ જકાત અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરોખર છે, એમ કહેતા નથી. પરંતુ તેઓનું કહેવું એમ છે કે હિંદુસ્તાનની વિજક્ષણ સ્થિતિને લીધે એ જકાત કહાડી નાંખી બિજો ગમે તે કર નાંખશે તોની અસર એ જકાતના કરતાં વધારે ખરાબ થશે. મી. ફ્રેસેટ કે જે અઆધિત વેપારનો મોટો હિમાયતી હોતો તેના પણ એ આખત વિષે એવોજ મત હતો. એ આખત વિષેનો મી. ફ્રેસેટનો મત પુરવણી બ માં તે બાણુવાની ધિક્ષા રાખનારોઓને માટે ટાંકેલોછે.

વળી કેટલાક દેશોમાં દેશીકારીગરીને ઉત્તેજન આપવા માટે રાજ્ય

તરફથી કારિગરોને અમુક બક્ષિસ આપવામાં આવે છે. હાલમાં ઇંગ્લાંડમાં ભાગ્યેજ સારી ઉજળી ખાંડ બનેછે. ઇંગ્લાંડમાં ખપતી બધી ખાંડ ફ્રાન્સ પુરી પાડેછે. આમ થાયછે તેનું કારણ કંઈ ફ્રાન્સમાં ઇંગ્લાંડ કરતાં વધારે સારી અથવા રવભાવિક રીતે સૌંધી ખાંડ થાયછે એમ નથી પણ ફ્રેન્ચ વેપારિયો ઇંગ્રેજ વેપારિયો કરતાં ખાંડ સૌંધી વેચી શકેછે. કારણ કે ફ્રેન્ચ સરકાર પોતાના દેરામાંથી પરદેશ જતી ખાંડ બનાવનારા વેપારિયાને એક જાતની બક્ષિસ આપેછે. તે વેપારિયાને આવી તરેહની અમુક રકમ મફત મળવાને લીધે તેઓ ઇંગ્લાંડમાં ખાંડ બનાવનારાઓના કરતાં ખાંડ સૌંધી વેચી શકેછે. આમ થવાથી પહેલાં ઇંગ્લાંડમાં ખાંડ બનાવવાનાં જે મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ હતાં તે હવે બંધ થઈ ગયાંછે અને તેમાં જે મહેનત અને મુડી પહેલાં કામ લાગેલી હતી તે હવે બિજા ધંધાઓમાં રોકાવા લાગીછે. આ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે ફ્રેન્ચ સરકારની આવી રાજ્યનીતિથી ઇંગ્લાંડને હમિશાને સાર ગેરફાયદો થયો નહિ. ખાંડ બનાવવામાં રોકાયેલી મુડી તથા મહેનત બધી તેમાંથી નિકળી બિજા ધંધામાં રોકાઈ જતાં જેટલી મુદત થઈ ત્યાં લગી થોડી મુદત સુધી નુકસાન થયું પણ બધાં એ મહેનત તથા મુડી બિજા ધંધાઓમાં એક વાર કામ લાગી ગઈ એટલે પછી કંઈ પણ નુકસાન રહ્યું નહિ. તે મહેનત તથા મુડીને ખાંડ બનાવવામાં જે બદલો પડતો હતો તે હવે બિજા ધંધામાં મળેછે. ઉલટું આથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાને પહેલાં કરતાં ખાંડ સૌંધી મળવા માંડી એટલો ઇંગ્લાંડને તો ફાયદો થયો. પણ પોતાના વેપારિયાને પડી કિંમત કરતાં ખાંડ સૌંધી વેચવાને શક્તિમાન કરવા જે બક્ષિસ ફ્રેન્ચ સરકાર આપેછે, તેટલો આખી ફ્રેન્ચ પ્રજા, ઇંગ્લાંડની પ્રજાના ફાયદા સાર કર ભરેછે એમ કેહેવાય.

આપણે લોકોને એમ ઘણી વખત કહેતા સાંભળિયે છિયે કે આગાડી થતે ઉલટું નુકસાન થયું, અચ્ચારા ગાડાવાલાઓનો વેપાર ભાગી ગયો. આ લોકો દેરાના ધંધાના રક્ષણાર્થે પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખવાનું કહેનારા લોકોની આપણે ઉપર વાત કરી ગયા તેમના જેવીજ બૂલ કરેછે. આખી પ્રજાના પ્રમાણમાં ગાડાવાળાઓ ઘણી નાની સંખ્યા છે. ઉપર પ્રમાણે કહેનારા, મુઠી ભરમા-

ણસોના સ્વાર્થ સામું જીવેછે પરંતુ આખી પ્રજના સુખ તથા સ્વાર્થની જરૂરમાં શીકર રાખતા નથી. આગગાડી થવાથી વેપારને જે ઉત્તેજન મળ્યુંછે તથા તેથી બિજા જે પ્રાયદાઓ યાય છે તે તો તેઓ લક્ષ માંજ લેતા નથી. ફ્રાન્સ દેશના મો. ખારિયાઓ નીચે ઠોકેલી ખુખી બરેલી અરજીમાં દેશના ધંધાનું રક્ષણ કરવાનું કહેનારાઓની બારે ટુંડી મચકરી કરીછે.

“ચેઅર ઓફ ડેપુટીઝના મેમ્બરો જોગ.

“અમે મિલુબતીઓ, દિવાઓ, ફ્રાન્સો, તેલ, દિવેલ, અરખી વગરે બનાવનારાઓ નીચે પ્રમાણે નમ્રતાપૂર્વક અરજ યુઝારિયે છિયે.

“એક પરદેશી હરીફની સ્પર્ધાથી અમારું તો છેક સત્યાનારા વળવા બેઠું છે કારણ કે અજવાળું પેદા કરવાનું આ હરીફને અમારા કરતાં ઓછું તો સહેલું પડે છે કે, તે આપ્પા દેશ ઉપર છેક નહિ જેવી ફિન્મતે અજવાળાની રેલ અણી દેછે. તે જરા પોતાનું મ્હોડું બતાવે છે કે અમારો રોજગાર તો તરત બેશી બચછે; સઘળા લોકો જોઈયે તેટલું અજવાળું તેની પાસેથી લેછે ને અમારો તો કોઈ ભાવજ પુછતું નથી. આ હરીફ સ્વર્થ અમારાં તો મૂળજ કાપવા બેઠોછે.

“માટે અમારી અરજ એ છે કે આપ મહેરબાની કરી એવા કાયદો પસાર કરો કે સઘળા લોકોએ બધાં ખારી, ખારણા, જલિયાં, ચોક બંધ કરવાં, ટુંકામાં એમ કે જે કોઈ પણ રસ્તેથી ઘરમાં સ્વર્થનું અજવાળું આવી શકે એમ હોય તે બંધ કરી દેવાં. કારણ કે અમે આટલા વર્ષથી અજવાળાનાં સાધનો બનાવી દેશને સુખ કરતા આપ્પા છિયે તે વાતનો આભાર માની દેશો અમારું રક્ષણ કરવું જોઈયે; કેમકે આવા બળિયા દુઃખને જોડે અમારા એકલાથી બાથ બિડી રાકાય તેમ નથી.

“અમારી વિનતી કચ્છલ રાખવાના નીચેના કારણો અમે બતાવિયે છિયે. પ્રથમ તો તમે જેમ બને તેમ કુદરતી અજવાળું લેવાનું બંધ કરો કૃત્રીમ અજવાળાનો અપ વધારો તો બધા ફ્રેન્ચ કારિગરોને લાભ થશે.

“જો વધારે અરખી અપરો તો વધારે બજદ અને મેઠાં ઉછિરવામાં આવશે. તેમને ખાવાને ચારો જોઈશે તેને માટે નવાં એતરો વાવવામાં આવશે. વળી જેમ દોરોની સંખ્યા વધશે તેમ માંસ, ઉન,

અને આમડાંઓની છત પણ વધરો. ઢોરોની લીદનું ખાતર થશે એ મોટા ફાયદો છે.

“જો વધારે તેલ દીવેલ ખપશે તો તલ, દીવેળિયા વિગરેનો પાક વધશે. વધારે ઢોરો પાળવાથી આપણી જમીનની ફળદ્રુપતા વધી હશે તેને લીધે આ ચીજોનો પાક પકવવો આપણને ઠીક પડશે.

“જ્યાં ત્યાં વનો રાજવાળાં ઝોડાથી ઠઠ ભરાઈ જશે. અગણિત મધમાખીના ટોળાંઓ પર્વતો ઉપર કિમતી મધ એકઠું કરશે. આમ થશે ત્યારે દરેક જાતની એતી ખીલી નિકળ્યા વગર રહેશેજ નહિ.

“વળી હજારો વહાણો બહેબલ નામની માછલિ પકડવા જશે અને તેથી થોડી મુદતમાં ફ્રાન્સનું નામ રાખે એવું અને આપના અરજ-દારોની સ્વદેશના કલ્યાણાર્થેની આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરે એવું, નૌકા-સૈન્ય તૈયાર થશે.

“વળી પારિસની દુકાનોની જે રોણુક ફરી જશે તેની તો વાતજ કરવાની નહિ. જ્યાં ત્યાં મોટી વખારોમાં ઝગઝગાટ દિવા બળી રહેશે તે ખુખીના પ્રમાણમાં હાલની દુકાનો તો છેક રોઈ જશે.

“દરિયાકિનારાની ટેકરી ઉપરનો રાજના ઝાડ રોપનારો અથવા કોયલાની ખાણમાં ઉંડે કામ કરનારો કોઈપણ મજૂર એવો નહિ નિકળે કે જેને આમ થવાથી વધારે મુસારો નહિ મળે.

“આપ સાહેબોને સહેજ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે મોટી કોયલાની ખાણોના માલિકથી માંડીને તે ગરીબ ખચારો શેરિયોમાં દિવાસલીની પેટી વેચનાર સુધી પણ એવો કોઈ ફ્રેન્ચ માણસ નહિ નિકળે કે જેને અમારી અરજ કૃતેહમંદ થવાથી ફાયદો નહિ થાય. જો આપ એમ કહેવા માગતા હોય કે સ્વર્ણનું અજવાળું તો કુદરતની મક્તબી બક્ષિસ છે અને તેવી તરેહની બક્ષિસ કયુલ ન કરવી તે, દ્રવ્ય મેળવવાનાં સાધનોને ઉત્તેજન આપવા ખાતર એમને એમ મળતું દ્રવ્યજ ફેંકી દેવા સરખું છે તો, અમારે તમને એટલીજ વિનતી કરવાની છે કે એમ કહેવાથી તમે અત્યાર સુધી ચલાવેલી તમારી રાજનીતિ ઉંધી વાળશો. અત્યાર લગી તમે પરદેશથી આવતી ચીજો બંધ કરી છે તેનું કારણ શ્વેત એટલુંજ કે તે ચીજો આપણા દેશમાં થતી ચીજો કરતાં વધારે સૌંદર્ય મળે છે. ત્યારે આ

સૂર્યનું અજવાળું જે આપણા દેશમાં બનાવેલા કૃત્રિમ અજવાળાથી ઘાયુંજ સોંધું (બિલકુલ વગર કિંમતે) મળેછે તેને તો જરાપણ આપણા દેશમાં પેસવા દેવું ન જોઈયે.

“દરેક સીજ બનાવવામાં કુદરત અને માણસની મહેનત (જીદાજીદા દેશ અને ત્યાંની જીદી જીદી હવાના ઉપર આધાર રાખી) વિવિધ પ્રમાણમાં સાથે કામે લાગેછે. કુદરત જે કામ બજાવેછે તે હમેશાં મફતજ બજાવેછે; તેથી અમુક સીજનું જે મૂલ્ય આપવું પડેછે, તે તેતેયાર કરવામાં માણસ જે ભાગ લેછે તેને લીધે. જિસ્મનની નારંગી પારિસની નારંગી કરતાં અરધી કિંમતે મળે છે તેનું અંધલુંજ કારણ કે જિસ્મનની નારંગીના સંબંધમાં કુદરતી તાપથી અને તેથી કરીને મફત જે કામ થાયછે તે પારિસની નારંગીના સંબંધમાં કૃત્રિમ તાપથી અને તેથી પેસા અરસીને કરવું પડેછે. પોટુંગલની નારંગી જે આપણી પાસે આવેછે તે બનાવવામાં અડધા અડધ ભાગ કુદરતે મફત અને અડધ ભાગ માણસે બદલો લઈ લીધેલો છે; ન તેથી કરીને તે પારિસની નારંગી કરતાં આપણને અડધી કિંમતે મળેછે.

“હવે અમારી માંગણી અટલીજ છે કે જે અડધું આપણને મફત મળેછે તે બંધ કરવું જોઈયે. તમે એમ કહેછો કે આપણા દેશના કારીગરો પરદેશના કર્મકારો સાથે ટકી શકે નહિ કારણ કે તેમને બચારાએને તો બધું જાત મહેનતથી કરવું પડેછે ને પરદેશના કારીગરોનું અડધું કામ સૂર્ય મફત કરી આપે છે ને એમ કહી તમે પરદેશનો માલ આવતો બંધ કરોછો. જ્યારે આવું અડધું કામ મફત થવાના કારણથી પરદેશના લોકોને સ્પર્ધા કરતાં તમે અટકાવો છો. ત્યારે જો આખુંએ મફત મળતું હોય ત્યારે સ્પર્ધા કરવા દેવાનું તમારા મનમાં શા કારણથી આવવું જોઈયે? જો તમે તમારા કામમાં એક ઢંગ રાખતા હો તો જ્યારે જે અડધું મફત મળે તેને દેશી કારીગરીને નુકસાનકારક ધારી આવતા અટકાવો, ત્યારે તો આખું મફત મળે તે તો જરૂર અટકાવવું જોઈયે. જ્યારે કોયલા, લોહું, અનાજ તથા કાપડ જેવી સીજો પરદેશથી આવેછે અને તે એમ અહિં બનાવેયે તેના કરતાં એાછી મહેનતથી મળી શકેછે ત્યારે અહિં કરવામાં જે કિંમત પડે અને પરદેશથી લેવામાં જેટલી કિંમત પડે તે બેના તફાવત

જેટલું અમને મફત બક્ષીસ મળેછે, એમ કહી શકાય. જેમ આ તફાવત વધારે અથવા ઓછો તેજ પ્રમાણમાં આ બક્ષીસ મોટી અથવા નાની. ત્યારે હવે અમારે આપને એકજ સવાલ પૂછવાનો છે. આપણા દેશને જે મફત મળી શકે તે લેવા દેવાનો તમારો ઇશિદો છે કે આપણા દેશમાં વધારે ખર્ચે પણ ઉત્પાદન કરવાથી કેટલાક લોકો જે ફાયદાઓ થાય એમ ધારે છે તે ફાયદા કરવાની છે? આ બે વાતમાંથી ગમે તે એક નક્કી કરાવો; પણ એક પસંદ કર્યો પછી આપનાથી ફરારો નહિ કારણ કે પરદેશના માલની કિંમત જે પ્રમાણસાં શૂન્યની લગભગ હોય છે તે પ્રમાણમાં તે માલને જો તમે આવતો બંધ કરો તો સૂર્યનું અજવાળું જેની કિંમત દિવસે શૂન્ય-જ છે તે આવવા દેવું એના જેવી વગર ઢંગની વાત કઈ?"

પરદેશ સાથેનો વેપાર બન્ને દેશને ફાયદાકારક થવા માટે વિનિમય કરાતી ચીજોના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેનું પ્રમાણ એક દેશમાં હોય તેથી બિજા દેશમાં જુદું હોવું જોઈયે. અબાધિત વેપારના ધોરી નિયમો તથા પરદેશ સાથેના વેપારથી થતા ફાયદા આપણે સમજીવી ગયા. હવે ગમે તે કોઈ બે દેશ વચ્ચે ચીજોનો વિનિમય થાય તેની શી અસર થાય છે તેનો વિચાર કરીયે. પ્રથમ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એક દેશ અમુક ચીજોના બિજા દેશની બિજા અમુક સાથે વિનિમય કરે તો તેમાં ફાયદો ક્યારે થાય કે તે બે ચીજોના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચે વિનિમય કરનારા બે દેશોમાં જુદું જુદું પ્રમાણ હોવું જોઈયે. બન્ને ચીજો એક દેશમાં બિજા દેશનાં કરતાં સોંધી પડતી હોય, પરંતુ તેઓના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેનું પ્રમાણ બે દેશમાં જુદું જુદું હોય તોજ તેમનો વિનિમય થઈ શકે. આપણે એક દાખલો લઈ આ વાત સિદ્ધ કરીયે. આપણા દેશમાંથી સુતર ચીન જાય છે અને ત્યાંથી રેશમી કાપડ તથા ચાહ આવે છે. હવે હિંદુસ્તાનમાં સુતર તેમજ ચાહ બનાવવી ચીન કરતા સોંધી પડે છે એમ ધારો. બરોબર વિચાર નહિ કરે તેઓ એમ કહેશે કે બ્યારે આમ છે ત્યારે તો આપણા દેશના લોકો સુતર ચીન મોકલી ત્યાંથી તેને બદલે ચાહ લાવશેજ નહિ. પણ ધારો કે હિંદુસ્તાનમાં ચાર રતલ સુતરનું મૂલ્ય એક રતલ ચાહના મૂલ્ય સરખું છે. અને ચીનમાં ચાર

રતલ સુતરનું અને ૧૧ રતલ આહનું મૂલ્ય સરખું છે; ત્યારે હિંદુસ્તાનના વેપારીને ચીન સુતર મોકલી તેના બદલામાં ત્યાંથી આહ ખરીદવાનું ફાયદાકારક થશે. કારણ કે દરેક ચાર રતલ સુતરે તેને ૧૦ રતલ આહ હિંદુસ્તાન કરતાં ચીનમાં વધારે મળશે. જો હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ચીનમાં સુતર અને આહના મૂલ્ય વચ્ચેનું પ્રમાણુ એકજ હોય તો તેમના વિનિમય કરવાથી વેપારીઓને કંઈ પણ ફાયદો પરવડશે નહિ.

જો ચાર રતલ સુતરની હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ચીનમાં એક રતલજ આહ મળતી હોય તો એવો કોઈ હિંદુસ્તાનનો વેપારી ગાંડો નહિ નિકળે કે જે ચાર રતલ સુતર ચીન મોકલી ત્યાંથી તેને બદલે ૧ રતલ આહ લેશે. એ મ કરવામાં તો તેને ઉલટો સુતર ચીન મોકલવાનો તથા આહ ત્યાંથી લાવવાનો ખર્ચ થાય તેટલી ખોટ આવે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે જે ચીનનો વિનિમય થતો હોય તેમના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેના પ્રમાણુમાં વિનિમય કરનારા દેશોમાં તફાવત હોવો જોઈએ. હવે આ તફાવત કેટલો જોઈએ તે વિષે વિચાર કરીએ.

એક દેશથી બિજો દેશ ચીજ લઈ જવાનું ખર્ચ તથા તેમ કરનાર વેપારીને સહેજ વધારે નફો પરવડે એટલો એાજામાં એાછો આ તફાવત હોવો જોઈએ કારણ કે જો પરદેશ માલ ચઢાવવાથી તે માલ પોતાના દેશમાં વેચવા કરતાં કંઈ વધારે નફો ન આવે તો, કોઈ વેપારી માલ પરદેશ મોકલવાની મહેનત તથા જોખમમાં પડશે નહિ.

શી શરતોએ વિનિમય થશે તે ખર્ચ અને છત સરખી કરવાથી નિયમિત થાય છે. ચીનનો મૂલ્ય વચ્ચેના પ્રમાણુમાં એક દેશ કરતાં બિજા દેશમાં એાજામાં એાછો કેટલો તફાવત હોવો જોઈએ તે આપણે બતાવી ગયા પરંતુ આ તફાવત કેટલીક વખતે પરદેશ માલ મોકલવાનું ખર્ચ તથા તેમ મોકલનારને સાધારણ વધારે નફો મળી રહે તેથી ઘણો વધારે હોય છે. ધારો કે આપણું દેશમાં ચાર રતલ સુતરનું મૂલ્ય એક રતલ આહના સરખું છે અને ચીનમાં ચાર રતલ સુતરનું મૂલ્ય ચાર રતલ આહ સરખું છે. ધારો કે આપણે અહિંના વેપારી એક રતલ સુતરની તેને ૧૦ રતલ આહ મળે તો તેથી પોતાનો જોયતો બદલો મળ્યા એમ સમજે. પણ ચીનમાં એક રતલ સુતરની એક રતલ આહ મળે છે એમ સાંભળી તે પોતાનું સુતર ચીન ચઢાવે છે.

ત્યારે હવે એ સવાલ ઉઠે છે કે, તે જે દરેક રતલ સુતર ચીન મોકલાવશે તે ઉપર શું ગાં રતલ આહ વધારાના નફા તરીકે તે રાખી શકશે ? આનો જવાબ આપવા સારૂ આપણે ખીજા ભાગમાં કહી ગયા છીએ કે કોઈપણ ચીજની કિંમત, ખપ તથા છત સરખી થવાથી નફા થાય છે તે સિદ્ધાંત ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈયે. આપણે ધારું છે કે હિંદુસ્તાનનો વેપારી સુતર ચીન મોકલે છે ને તેને બદલે આહ લાવે છે; આ ઉપરથી એમ થવાનું કે પરદેશી આહની છત હિંદુસ્તાનમાં વધવાની અને તેથી દેશી આહનો ખપ ઘટવાનો; તેમજ ચીનમાં હિંદુસ્તાનના સુતરની છત વધવાની ને ત્યાં થતા સુતરનો ખપ ઘટવાનો. હવે મૂલ્ય વિષેનો સિદ્ધાંત સમજાવતી વખતે આપણે ખીજા ભાગમાં કહી ગયા છીએ કે જે બિજી બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહી હોય તો, અમુક ચીજનો ખપ વધવાથી તેની કિંમતમાં વધારો થવાનો અને ખપ ઘટવાથી કિંમતમાં ઘટાડો થવાનો; અર્થાત્ કે કોઈપણ ચીજની કિંમત તેનો ખપ તથા તેની છત સરખી કરવાથી નક્કી થાય છે. આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે સુતર અને આહનો વિનિમય થવાથી બન્ને દેશમાં એ એ ચીજોની કિંમત ઉપર અસર થવાની. હિંદુસ્તાનમાં સુતરની કિંમત વધવાની કારણ કે તેનો ખપ વધે છે અને આહની કિંમત ઘટવાની કારણ કે તેની છત વધી છે. ચીનમાં આથી ઉલટી અસર થવાની; ત્યાં આહની કિંમત વધવાની અને સુતરની ઘટવાની. આમ થશે ત્યારે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે હવે આ બે દેશ વચ્ચે વિનિમય પહેલાં નફો થયેલી સરતોએ ચાલશે નહિ. કારણ કે સુતરની બે દેશમાંની વિનિમયશક્તિ વચ્ચે હવે કાંઈ ગાં રતલ આહ જેટલો તફાવત રહ્યો નહિ હોય. હિંદુસ્તાનમાં સુતરની વિનિમય શક્તિ વધી હશે અને ચીનમાં ઘટી હશે. અને જે અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલે તો આખરે સુતર અને આહના મૂલ્ય વચ્ચેના પ્રમાણમાં બે દેશમાં, એક દેશથી બિજે દેશ લઈ જવાનું ખરચ તથા સુડીદારોને પરદેશ માલ મોકલવાથી જે બેખમ અને મહેનત ખમવી પડે છે તેને યોગ્ય બદલો મળી રહે એટલેજ તફાવત રહેવાનો. જે કોઈપણ ચીજ ઉત્પન્ન કરનારાઓ વચ્ચે અનિયંત્રિત સ્પર્ધા ચાલતી હોય તો તેની કિંમત આખરે તેના ઉત્પાદનખરચ ઉપર આધાર

રાખેછે. પરદેશથી આણેલી ચીજોના સંબંધમાં લાવવાનું ખરચ, ઉત્પાદનખરચનો એક અગત્યનો ભાગ હોયછે. પરદેશથી આવતા અને પરદેશ જતા માલ ઉપરની જકાત કાઢાડી નાંખી હોય તો જુદા જુદા દેશોમાં એકજ ચીજની કિંમતમાં ફક્ત લઈ જવા લાવવાના ખરચના કારણથીજ ફેર પડવાનો.

પરદેશ ચડતી ચીજની છત તેના ખપ સાથે કેવી રીતે સરખી થાયછે. આપણે ઉપર ધાર્યું છે કે હિંદુસ્તાનનો વેપારી, ચીન સુતર મોકલવાથી અને ત્યાંથી દરેક રતલ સુતરને બદલે રતલ ચાહ આણવાથી ધણુ ભારે નફા મેળવેછે. આમછે ત્યારે અહિંના બધા વેપારિયો ભારે નફા લેવાની લાલચે જેમ બનશે તેમ વધારે સુતર ચીન મોકલશે. આમ થવાથી ચીનમાં સુતરની છત ધણી વધી પડવાની અને તેથી તે ખપાવી દેવા સાથે તે મોકલનારા વેપારિયોને તેની કિંમત ઘટાડવીજ પડશે; વળી સુતર ચીન ખુબ ચઢવાથી હિંદુસ્તાનમાં તેની છત ઓછી થઈ જશે અને તેથી ત્યાં તેની કિંમત વધવાની. આ રીતે બે તરફથી સુતર ચીન ચઢાવવાની લાલચ બંધ થતી જશે. સુતરની કિંમત હિંદુસ્તાનમાં ચઢી અને ચીનમાં ઉતરી; એટલે વેપારિયોને હિંદુસ્તાન કરતાં ચીનમાં દરેક રતલ સુતરે ૦૥૥ રતલ ચાહ પહેલાં વધારે મળતી હતી તે હવે મળશે નહિ; આમ થતાં થતાં આખરે તેમને ફક્ત એટલુંજ વધારે મળશે કે તેથી ચીન સુતર મોકલવાના ખરચ તથા જેખમનો બદલો મળી રહે.

પરસ્પરતા. પરદેશ સાથેના વેપારથી જે ફાયદો થાયછે તે વિષે લોકોના ધણા ભૂલભરેલા વિચારો જોવામાં આવે છે. કેટલાક એમ કહેછે કે વિનિમયમાં પરસ્પરતા જોઈએ; એટલે એમ કે પરદેશનો માલ આપણે લેવો ક્યારે કબુલ કરવો કે જે તે દેશ તેના બદલામાં આપણે ત્યાંની કંઈ ચીજ લે તોજ. ઇંગ્લાંડમાં ચીનથી ધણી જથાબંધ ચાહ આવેછે ને તેને બદલે ચીનના લોકો ધણા વખત લગી ફક્ત નાણાંજ લેતા; આમ કરવામાં ચીનના લોકોએ મોટી ભૂલ કરી હશે પણ તેથી કંઈ ઇંગ્લાંડના લોકોને ગેર પ્રાયદો થયો નથી. ઉલટું ચીનના લોકોએ મુખ્ય નુકસાન ખમ્યુંછે.

જ્યારે બે દેશ વચ્ચે વિનિમય થાયછે ત્યારે દરેક દેશનો નફો

ખિજે દેશથી આવેલી ચીજોનો તે દેશને જેટલો ખર્ચ હોય તેના ઉલટા પ્રમાણમાં હોયછે. એ દેશ વચ્ચે ચીજોનો વિનિમય થાય તેમાં જે દેશમાં ખિજ દેશની આવેલી ચીજોનો ખર્ચ ઓછો હોય તેને વધારે નફો પડે છે. આપણે ઉપર લીધેલા દાખલામાં જેમ ચીનમાં સુતરનો ખર્ચ વધે તેમ હિંદુસ્તાનના વેપારિયો પોતાને વધારે ફાયદાકારક સરતોએ વિનિમય કરી શકશે. સુતરનું મૂલ્ય વધશે અને તેથી સુતર માકલનારા વેપારિયો તેને બદલે પહેલા કરતાં વધારે માલ મેળવી શકશે પણ મૂલ્યમાં આવી રીતે થયેલો વધારો વધારે વાર લગી ટકશે નહિ કારણ કે તેને લીધે છત વધશે.

એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે પરદેશ સાથેના વેપારનો પ્રત્યક્ષ ફાયદો એ છે કે, દરેક દેશ પોતાની મુડી તથા મહેનત જે ધંધાઓમાં સહીયો તે વધારે ઉત્પાદક થઈ શકે તેમાંજ રોકી શકેછે, અને તેથી કરીને આખી દુનિયાની ઉત્પાદકશક્તિ વધેછે. આમ થવાથી સઘળી ચીજો તૈયાર કરવામાં ઓછામાં ઓછી મુડી અને મહેનત ખર્ચવામાં આવેછે. આ વિષે મિલ નીચે પ્રમાણે કહેછે.

“વેપારથી દેશને જે ફાયદો થાયછે તે વિષે સાધારણ લોકોમાં ઘણી ભૂલભરેલી સમજ હોયછે. જ્યારે વેપારને લોકો દેશના દ્રવ્યનું મૂળ કહેછે ત્યારે, માલ વાપરનારાઓને કિંમતમાં જે કિંફાયત થાયછે તે ઉપર નહિ પણ વેપારિયો જે ભારે દોલત મેળવેછે તે ઉપર તેઓની નજર હોયછે. પણ વેપારિયાને જે કાંઈ ખાસ હકો ન હોય તો તેમને મળતો લાભ પોતાના દેશમાંજ મુડી કામે લગાડવાથી નરે મળે તેથી કંઈ વધારે હેતો નથી. વેપાર તે ખર્ચ જોતાં ઉત્પાદન સોંપું કરવાની રીત છે; અને આવા દરેક પ્રસંગમાં માલ વાપરનારને અખર્ચ ફાયદો થાયછે; વેપારિને તો વેચાતું લેનારને પોતાના નાણાં બદલ વધારે મળે કે ઓછું તો પણ પોતાનો નરે મળી રહેવાનો.”

દેશાંતરના વેપારથી ઉપર બતાવેલા ફાયદા, રિવાય વળી નીતિસંબંધી તથા શ્રદ્ધિવિષયક ઘણીજ અગત્યની અસર થાયછે. તેને લીધે દુનિયાની સઘળી પ્રજાઓના લોકો પરસ્પર સંબંધમાં આવેછે; કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનું તે ઘણું પ્રબળ સાધન છે તથા સલાહ શાંતી રહેવાનો સંભવ તેથી વધે છે. જુદી જુદી પ્રજાઓનો નિરંતર પરસ્પર

સંબંધ થવાથી દરેક દેરાના લોકોને પોતાના કાયદાઓ, રીતભાતો વિગેરે બિન દેરાના કાયદા રીતભાત સાથે સરખાવવાનો, તથા તેના દાખલો લઈ સુધરવાનો, અથવા તેની જૂલો તપાસી તેવી જૂલથી અલગ રહેવાનો પ્રસંગ મળેછે. વળી વેપારથી જુદી જુદી પ્રજાઓને એક ખીજની આબાદાની તથા ઉત્કર્ષમાં પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થ થાય છે.

નિકાશ અને આયાત હંમેશાં સરખી થવાનું વળણ થાય છે. માલ કહેછે કે “કોઈપણ દેરાની નિષ્પન્નો બિન દેરાની નિષ્પન્ન સાથે એવા મૂલ્યોએ વિનિમય થાયછે કે તે દેરાની બધી નિકાશ તેની બધી આમદાની માલની કિંમત બરાબર આવી રહે.” પરંતુ આમ ક્યારે બને કે તે દેરાને ખીજ દેરાને ત્યાંથી આવેલા માલની કિંમત શિવાય ખીજ કંઈ બાબત સારૂ કંઈ આપવાનું હોય નહીં તેમજ ખીજ દેરાને તે દેરાથી તેમને ત્યાં આવેલા માલની કિંમત શિવાય ખીજ કંઈ બાબત સારૂ કંઈ આપવાનું હોય નહિ.

આપણે ઉપર લીધેલા દાખલામાં ધારો કે ક્ષત હિંદુસ્તાન અને ચીન એ દેશ વચ્ચેજ ચીજોનો વિનિમય થાયછે. હવે હિંદુસ્તાન જે માલ ચીન મોકલેછે તેનું મૂલ્ય, જે ચીન જે માલ હિંદુસ્તાન મોકલેછે તેના કરતાં વધારે હોય તો, એ વાત ખુબી છે કે દરવર્ષે હિંદુસ્તાનનું ચીન પાસે લેણું નિકળશે, અને તે નાણું મોકલી પતાવવું પડશે. આમ થવાથી ચીનમાં નાણાંની છત ઘટતી જશે અને હિંદુસ્તાનમાં વધતી જશે. આની અસર એ થશે કે કિંમતો ચીનમાં ઘટતી જશે અને હિંદુસ્તાનમાં વધતી જશે. પણ આમ થવાથી હિંદુસ્તાનને ચીન પાસેથી ચીજો લેવાનું વધારે ફાયદાકારક થશે અને ચીનને હિંદુસ્તાન પાસે ચીજો લેવાનું ઓછું ફાયદાકારક થશે. તેથી હિંદુસ્તાનની ચીન જતી નિકાશ ઘટશે અને ચીનથી આવતી આયાત વધશે. આ ઉપરથી સારૂ જણાયછે કે, જે આયાત કરતાં નિકાશ વધારે હોય તો, નિકાશ ઘટવાની તથા આયાત વધવાનું વલણ થાયછે અને તે વલણ નિકાશ અને આયાત બન્ને સરખી થાયછે ત્યારે અટકેછે. પણ આપણે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આ સિદ્ધાંત બાંધવામાં એ વાત ધારવામાં આવે છે કે એક બિન સાથે વેપાર કરનારા દેરાને ચીજોની નિકાશ તથા આયાત શિવાય બિજા કોઈ બાબત પર કંઈ લેણું દેણું નથી. પણ

વ્યવહારમાં આમ હોતું નથી અને તેથી કરીને હમેશાં દેશની નિકાશ તથા આયાત સરખી ઊતરતી નથી. આપણા ઉપલાજ દાખલામાં ધારૈ કે ચીનને તેને ધિરૈલા રૂપિયાના વ્યાજ બદલ દરવર્ષે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા હિંદુસ્તાનને આપવાના છે. આમ છે ત્યારે નિકાશ તથા આયાત સરખી થઈ શકશે નહિ. કારણ કે જો તે સરખી હોય તો ચીનને દરવર્ષે ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા વ્યાજનું દેવું પુરું કરવા હિંદુસ્તાન મોકલવા પડશે. આવી રીતે દરવર્ષે નાણાં હિંદુસ્તાનમાં વધવાથી તથા ચીનમાં ઘટવાથી હિંદુસ્તાનમાં કિંમતો વધશે તથા ચીનમાં ઊતરશે. આમ થવાથી દરવર્ષે રૂપિયા મોકલી દેવું પુરું કરવાને બદલે, ચીનને હિંદુસ્તાન ચીજો મોકલી દેવું પુરું કરવું વધારે ફાયદાકારક પડશે, અને તેમ થતાં થતાં જ્યારે ચીન પોતાની આયાત ઉપરાંત વળી દરવપ દેવા પેટે આપવાની રકમ પણ પુરી કરી રાકે એટલો માલ હિંદુસ્તાન મોકલશે ત્યારે ઠેકાણું પડશે. આ ઉપરથી જણાશે કે નિકાશ તથા આયાત સરખા મૂલ્યની હમેશાં હોવી જ જોઈએ એમ કહેવું ખરોખર નથી. જો કોઈ દેશને બિજા દેશનું દેવું હશે તો તેની નિકાશ, આયાત કરતાં તેને દરવર્ષે આપવાના દેવા જેટલી વધારે હશે; તેમ જો કોઈ દેશ દેવાદાર નહિ પણ લેણુદાર હોય તો તેની આયાત બિજા દેશોને તેનું જેટલું દેવું હશે તેટલી, નિકાશથી વધારે થશે. ઇંગ્લાંડની આયાત નિકાશ કરતાં ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા વધારે છે તેમ બિજા તરફથી આપણા દેશની નિકાશ આયાત કરતાં ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા વધારે છે. આનું કારણ એ છે કે દુનિયામાં એક દેશથી બિજા દેશ માલ લઈ જવાનું ઘણું કામ ઇંગ્લાંડ કરે છે તેમજ બિજા કેટલાક દેશો તેના દેવાદાર છે તેને લીધે આપણે ઉપર કહી ગયા તે કારણોને અનુસરીને તે દેશની આયાત વધારે છે. તેથી ઉલટું આપણા દેશના સંબંધમાં બનેલું છે. ઇંડિયા સરકારે ઇંગ્લાંડનું દેવું કહોડેલું છે તેમજ રેલવે તથા બિજા પ્રમાણમાં ઇંગ્લાંડની મુડી આપણા દેશમાં રોકાયેલી છે તેથી કરીને દર વર્ષે હિંદુસ્તાનને એ દેવા બદલ ભારે રકમ ભરવાની હોય છે. તેમજ હોમગવર્મેન્ટના ખરચ, સરકારી નોકરીના પગારો તથા પેનશન બદલ ભારે રકમ આપવી પડે છે.

આ કારણોને લીધે આપણા દેશમાં આવતા માલની કિંમત પુરી

કરે તેટલુંજ નહિ પણ ઉપર કહેલી આપવાની રકમો પણ પતી રહે તેટલા મૂલ્યની આપણા દેશની નિકાસા હોવી જોઈએ, અર્થાત્ કે દરવર્ષે આપણી આયાત કરતાં નિકાસા ઘણી વધારે હોવી જોઈએ. કેટલાક લોકો ધારે છે કે આયાત કરતાં નિકાસા વધારે હોય તો દેશની વધારે આબાદાની કારણ કે આપણે પરદેશને નાણાં આપવા પડે તેના કરતાં પરદેશથી આપણી પાસે નાણાં વધારે આવે. આ સમજ કેટલી બધી બૂલબૂલેલી છે, તે ઉપર કહેલી વાત ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે.

પ્રકરણ ૧ ઉપર સવાલો. પરદેશ સાથેનો વેપાર.

૧. પરદેશ સાથેના વેપારનો મોટો ફાયદો શો છે? દાખલા આપો.
૨. દેશના ધંધાનું રક્ષણ કરવું એટલે શું અને તેવું રક્ષણ કરવાનું કહેનારા માણસો શી તકરાર બતાવે છે?
૩. દેશના જે ધંધાઓ પરદેશની સ્પર્ધા સામું ટક્કી શકે એમ ન હોય તેમનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો શું થશે?
૪. દેશનો એક એવો ધંધો હોય કે જે તેનું પરદેશની સ્પર્ધા-માંથી રક્ષણ ન કર્યું હોય તો તે બંધ થઈ જાય તો તેવા ધંધાનું રક્ષણ કયાંથી દેશને ફાયદો કે ગેર ફાયદો?
૫. રક્ષણ કરવાનું કહેનારાઓ, કયા વર્ગના સ્વાર્થ સામું જોતા નથી?
૬. હાંદગીને જરૂરિયાત કોઈ એવી સૌધી થવાથી મુસારા ઉપર થતી અસર બતાવો.
૭. ઉત્પાદનખર્ચ ઓછું થવાથી મુડી એકઠી થવા ઉપર શી અસર થાય છે?
૮. આગગાડી વિષે કેટલાકનું શું કહેવું છે ને તે ખરૂં છે કે ખોટું?
૯. મિણુબતીવાળાઓની અરજીમાંની દલીલો ટુકામાં કહો.
૧૦. વિનિમય કરનારા દેશોને વિનિમયથી ક્યારે ફાયદો થાય?
૧૧. વિનિમય કરેલી એજોના મૂલ્ય વચ્ચેના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછો કેટલો તફાવત હોવો જોઈએ?
૧૨. જ્યારે તે તફાવત આ ઓછામાં ઓછો હદથી વધારે હોય ત્યારે વિનિમયની સરતો શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે?
૧૩. પરદેશ સાથેના વેપારથી નિકાસા અને આયાતની કિંમતો ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે?

૧૪. દેશાન્તરે વચ્ચે અખાધિત વેપાર ચાલતો હોય તો પણ ક્યા કારણોને બીધે કેટલીક ચીજોની કિંમત જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રહેવાની?

૧૫. પરદેશથી આવતા કાપડ ઉપર પહેલાં જે જકાત આપણા દેશમાં લેવામાં આવતી તે અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે બરોબર છે કે કેમ? તેવી જકાત જોઈએ એમ કહેનારાઓની શી દલીલ છે ?

૧૬. પરદેશથી આવતી ચીજોનો ખર્ચ અને છત કેમ નક્કી થાય છે?

૧૭. પરસ્પરતા એટલે શું? શું પરસ્પરતા વગર વેપારમાં ફાયદો થાયજ નહિ ?

૧૮. ચીજોનો વિનિમય કરનારા બે દેશોમાંથી દરેક કેટલો નફો મેળવી શકે તે શા પ્રમાણે નક્કી થાય છે ?

૧૯. પરદેશ સાથેના વેપારથી મુખ્ય ફાયદો કેમ થાય છે ?

૨૦. દેશની નિકારા તથા આયાત સરખી થવાનું વળણ કેવી રીતે થાય છે ? આ વલણ ને અટકાવનારા કેટલાંક કારણો ગણાવો.

૨૧. દેશની નિકારા વધારે તેમ વધારે ફાયદો એમ કહેવું ખરું છે કે ભૂલભરેલું? ને જો ભૂલભરેલું હોય તો શામટે ?

૨૨. આપણા દેશની નિકારા હમેશાં આયાત કરતાં ઘણી વધારે તેનું કારણ શું ?

૧. એક ગામડામાં એક હાથિ ડુંડો એક માચી છે, તે બિજો થાય છે તેના કરતાં ખરાબ અને મોંઘા જોડા કરે છે. હવે જો તે ગામડાના અધિકારિયો પેલા માચી વગર બિજાના કરેલા જોડા ઉપર કર નાંખે તો તે દેશી કારિગરીનું રક્ષણ કરવા સરખું થયું કે કેમ ? ને આમ કરવાથી તે ગામડાના લોકસમસ્તની આબાદાની ઉપર શી અસર થશે ?

૨. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં પરદેશના કાપડ ઉપર જે આપણા દેશમાં જકાત લેવામાં આવતી તે કાઠાડી નાંખવાથી લોકોની સ્થિતિ ઉપર કેટલી અને કેવી તરેહની અસર થવી જોઈએ ?

૩. કેાઈ દેશમાં સોનાની ઘણી કિંમતી આણું હોય પણ બિજા દેશોની નિપજ વેચાતી લેવાનું તેને મના કર્યું હોય તો શું થાય તે બતાવો.

પ્રકરણ ૨. સાખ ધીરધાર અને તેની કિંમતો ઉપર અસર.

સાખની વ્યાખ્યા. દેવું કહાડવાની શક્તિ તે સાખ. કોઈ માણસની સાખ સારી છે એમ કહિયે છિયે તેના અર્થ એ કે, લોકોને તેની પાછું આપવાની શક્તિનો ભરોસો છે અને તેથી તે હલકે વ્યાજે દેવું કહાડી શકે છે. જો કોઈ માણસની સાખ સારી ન હોય તો તેને ભારે વ્યાજ આપવાની સરત વગર કોઈ નાણું ધીરતું નથી કારણ કે તેની પાછું આપવાની શક્તિ વિષે લોકોને શક હોય છે. એટલે એક જ દેશમાં અને એક જ વખતે જુદા જુદા માણસોની સાખ કેટલી છે તે જોઈને વ્યાજે તેમને નાણું મળી શકે છે તે ઉપરથી બરોબર નક્કી થાય છે.

જેમ માણસોની સાખના સંબંધમાં બને છે તેમ દેશની સાખના સંબંધમાં બને છે. તેમની પાછું આપવાની શક્તિ ઉપર તેમની સાખનો આધાર રહેલો છે. તુરકીની સાખ ઘણી ખરાબ છે. તુરકીએ કહાડેલી લોન ઉપર ઘણા વર્ષ લગી તે દેશે ૧૨ ટકા વ્યાજ આપ્યું અને ૧૮૭૫ માં તુરકી સરકારે પોતાના લેણદારોને કહ્યું કે તેમના વ્યાજનો ફક્ત અડધો ભાગ નાણાંના રૂપમાં આપવામાં આવશે અને તે અડધો પણ આપી શક્યા નહિ. આમ થવાથી તુરકીની સાખ ઘણી ઉતરી ગઈ. કેટલાક તુરકી સ્ટોકની એટલી તો કિંમત ઘટી ગઈ છે કે તેના ઉપર જો વ્યાજ મળે તો તે ૫૦ ટકાનું મળે; સને ૧૮૮૪ માં એક જાતના રૂ. ૧૦૦૦ ના તુરકી બોન્ડની બજારમાં કિંમત આશરે ૮૫ રૂપિયા જ ગણાતી હતી. આવી રીતની કિંમત ઘટી જવાનું કારણ એટલું જ કે તુરકી પોતાના લેણદારોને વ્યાજ આપશે એવી કોઈને પણ આશા નહિ. સ્પેઈનની લોનનું ૭ ટકા વ્યાજ આવે છે. ઇંગ્લાંડ પોતાની લોન ઉપર ૩ ટકાથી પણ એટલું આપે છે. આપણા દેશમાં સરકાર લોન કહાડે છે તે ઉપર તે આશરે ૪ ટકાનું વ્યાજ આપે છે. ને ઇંગ્લાંડ માથે લે તો તેથી પણ એટલું આપવું પડે. પરંતુ જુદા જુદા દેશોને પોતાની લોન ઉપર જે વ્યાજ આપવું પડે છે તે ઉપરથી તે દેશોની સાખ બરોબર માપી શકાય તેમ નથી કારણ કે જુદા જુદા દેશોમાં સાખ શિવાય બિજા કારણોને લીધે પણ વ્યાજના દરમાં ફેર હોય છે. આપણે પહેલ વહેલા સમજાવી ગયા છિયે કે માલમિલ્કતની સલામતી તથા ધીરનારે ખમેલા જોખમથી વ્યાજના દર ઉપર અસર થાય છે એટ-

હુંજ નહિ પણ એડાણુની સીમા ઉપર પણ તેનો આધાર રહેલો છે. હંગ્લાંડની સરકાર તેમના રોક ઉપર ૩ ટકાથી ઓછું વ્યાજ આપે છે અને અમેરીકાને પોતાના રોક ઉપર તેથી વધારે આપવું પડે છે માટે હંગ્લાંડની સાખ અમેરીકા કરતાં સારી છે એમ અનુમાન કરવું વ્યાજની નથી. તે બંનેની સરકાર જે વ્યાજનો દર આપે છે તેમાં જે તફાવત છે તે થોડે દરજ્જે એ જ દેશમાં એડાણુની સીમા ઉંચી નીચી છે તેને લીધે છે. હંગ્લાંડમાં જમીન ધરેણે મુકવાથી ૪ ટકાને દરે નાણું મળી શકે છે પણ અમેરીકામાં જમીન ધરેણે મુકવાથી પણ ૭ ટકાથી ઓછું દરે નાણું મળી શકતા નથી. માટે કોઈ પણ દેશ પોતાની લોન ઉપર જે વ્યાજનો દર આપે છે તે ઉપરથી તેની સાખ કંઈ બરોબર માપી શકાય નહિ. જો કે દરેક દેશની કરજ પાછું આપવાની શક્તિની વ્યાજના દર ઉપર અસર થાય છે ખરી તો પણ જેમની મહેસુલ સંબંધિ સ્થિતિ બરોબર સરખી રીતે સારી હોય એવા જુદા જુદા દેશોમાં પણ તેઓમાં એડાણુની સીમા ઉપર આવેલી જમીન કુળદ્રુપતામાં જુદી જુદી પાયરી ઉપર હોવાને લીધે વ્યાજના દર જુદા હોય છે.

“સાખ તે મુડી છે.” એમ કહેવું એ અર્થ વગરનું છે. કેટલીક વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે સાખ છે તે મુડીજ છે. સહેજ વિચારથી માલુમ પડશે કે આમ કહેવું ખોટું છે. સાખ તે “દેવું કહાડવાની શક્તિ” એમ આપણે હમણાજ કહ્યું અને દ્રવ્યના જે ભાગભવિષ્યમાં ઉત્પાદનમાં મદદ લાગવાને સારી મુજ્યા હોય તે મુડી એમ આપણે પહેલાં બતાવી ગયા છીએ; મુડી કર્મકારોનું પોષણ કરે છે અને તેમના કામને જરૂરી ઓળસ, સાહિત્યો તથા આશ્રમ પુરાં પાડે છે. હવે એ વાત તો ખુશી છે કે દેવું કહાડવાની શક્તિ આમાનું કાંઈ કરી શકશે નહિ. સાખ કંઈ કર્મકારોને ખાવાનું તથા લુગડાં તથા ઓળસ પુરાં પાડશે નહિ. દેવું કહાડવાની શક્તિ જો વાપરી હોય તો મુડી મળી શકે. હાથનું જોર જો વાપર્યું હોય તો મણુ ધડ ઉપાડી જવાય માટે હાથનું જોર તેજ મણુ ધડ એમ કહેવું જોમ બૂલબરેલું છે, તેમજ, સાખ વાપરી હોય તો મુડી મળી શકે એમ છે તે ઉપરથી, સાખ તેજ મુડી એમ કહેવું તે પણ બૂલબરેલું છે.

બેંકો. સાખને લીધે થતી ધીરધારથી મોટો ફાયદો એ થાય છે કે દેરાની દોલતનો વધારે ભાગ મુડી તરીકે ઉત્પાદક રસ્તે વપરાય છે. કોઈની પાસે હજાર, કોઈની પાસે પાંચસે એવી રીતે નાણાં હોય તેઓ કંઈ પોતે ધંધો કરવા જાય નહિ, પણ પોતાના નાણાં વ્યાજ લેવા ખાતર બેંકોમાં મુકી આવે છે. ને તે બેંકોવાળા તે મુડીવતી વેપાર કરે છે. બેંકમાં નાણાં મુકનારા બધા માણસો કંઈ એકજ વખતે નાણાં પાછા લેવા આવતા નથી તેથી બેંકવાળા પોતાને ત્યાં મુકેલા કુલ રૂપિયાનો થોડો ભાગ લેવા આવનારને આપી શકવાને સમ્મી, બિજાનો ઉત્પાદક ઉપયોગ કરી શકે છે. આપણા દેશમાં બેંકોમાં બહુ લોકો નાણાં અનામત મુકતા નથી. પણ ઇંગ્લંડમાં તો ઘણુંપરે દરેક માણસ પોતાની મહીનાની અથવા વર્ષ દહાડાની બધી આવક બેંકમાં મુકી આવે છે ને જેમ થોડી થોડી રકમનો ખર્ચ પડે તેમ બેંકમાંથી ઉપાડી લાવે છે. એ વાત ખુલ્લી છે કે સાખ સારી હોવા વગર બેંક ચાલી શકે નહિ. કોઈપણ માણસના પ્રમાણિકપણાનો તથા તેની પાછું આપવાની શક્તિનો ભરોસો હોવા વગર લોકો પોતાની દોલત તેને સોંપી નહિ. આપણા દેશમાં લોકો છુટક છુટક રૂપિયા શાહુકારને ત્યાં વ્યાજે મુકી આવે છે ને તે શાહુકાર તે નાણાંવતી વેપાર કરે છે તે પણ બેંકો સરખું જ છે.

જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનિયો. મોટા સાંચાઓ અથવા રેલવે બાંધવામાં એટલું મોટું બંડોળ જોઈએ છિયે કે તેટલું બંડોળ કોઈ ખાનગી માણસ ભાગ્યેજ કહાડી શકે. તેથી તેવા કામ સાર જોઈતી મુડી હજારો માણસો એકઠા મળી કહાડે છે. કેટલી મુડી જોઈશે તે કંપની ઉભી કરનારા માણસો નક્કી કરે છે. ધારો કે એક કંપની ઉભી કરવામાં આવે છે ને તે સાર ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કરવા એમ ઠરાવવામાં આવે છે. વળી એમ ગોઠવણ કરવામાં આવે છે કે આ રકમ ૫૦ રૂપિયાના ૨૦૦૦૦ શેરો કહાડીને એકઠી કરવી. તેથી જો કોઈ માણસે ૫૦ રૂપિયા બચાવ્યા હોય તો તે માણસ તે રકમ આપેથી કંપનીનો ભાગીદાર થઈ શકશે. ને તેથી આ તેની પચાસ રૂપિયાની નાની રકમ પણ ભવિષ્યમાં દ્રવ્યઉત્પાદન કરવામાં કામે લાગી જશે. જો આવી કંઈ યોજના ન હોત તો તે પચાસ રૂપિયાની રકમ તો સહેજ

કંઈ અનુત્પાદક રીતે વપરાઈ જત. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જોઈન્ટ રોડક કંપની કૃતેહમંદ થશે કે નહિ તેના આધાર તે ઉભી કરનારા તથા તેના ડાયરેક્ટરોની સાખ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે સાખને લીધે થતી ધીરધારને લીધે દેશની મુડી ખરું જોતાં વધે છે. કારણ કે ધીરધારને લીધે, દ્રવ્ય ઉત્પાદક રીતે વાપરવાને વધારે સુગમતા પડે છે. પણ ઉપર ખતાવેલી રીતો શિવાય બિજા સાધનોથી ધીરધાર થાય છે કે જોનાથી દ્રવ્યનો વિનિમય કરવો ઘણો સુગમ થઈ પડે છે, અને તેથી તેમની સીજેની કિંમતો ઉપર ઘણી ભારે અસર થાય છે.

હુંડી. આપણે આગળના પ્રકરણમાં કહી ગયા છીએ કે પર-દેશ સાથેના વેપારમાં કંઈ હમેશાં એક દેશથી બિજે દેશ નાણાં મોકલવાની જરૂર પડતી નથી. ધારો કે એક ઇંગ્લાંડનો અ વેપારી ફ્રાન્સના અ વેપારીને રૂ. ૧૦૦૦ ના ડોયલા વેચે છે, અને ફ્રાન્સનો એક ક વેપારી ઇંગ્લાંડના એક ડ વેપારીને રૂ. ૧૦૦૦ ના ધઉં વેચે છે. હવે જો આમ સામસામા લેણા પતાવવાની કંઈ બિજી રીત ન હોય તો (ફ્રાન્સમાંથી) અ (ઇંગ્લાંડમાં) અને રૂ. ૧૦૦૦ મોકલશે અને તેજ પ્રમાણે (ઇંગ્લાંડમાંથી) ડ (ફ્રાન્સમાં) કુને રૂ. ૧૦૦૦ મોકલશે. હવે એ વાત ખુલી છે કે જો ઇંગ્લાંડમાં અ, ડ પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ લે અને ફ્રાન્સમાં ક, અ પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ લે તો પદ્ધતિ મોકલ્યા કર્યા વગર બંને માથાકુટ પતી જાય. આમ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અ અને એક સીડી લખી મોકલે છે, જે તેમાં તે અને રૂ. ૧૦૦૦ આપવાનું વચન આપે છે અને ડ પણ રૂ. ૧૦૦૦ આપવાનું તેવુંજ લિખિત વચન ક ઉપર મોકલે છે. આ લિખિત વચનો તે હુંડી. અ પાસે ફ્રાન્સ ઉપરની રૂ. ૧૦૦૦ સીડી છે અને ક પાસે ઇંગ્લાંડ ઉપરની રૂ. ૧૦૦૦ સીડી છે. હવે તેઓ બે જણા જો આ સિદ્ધિઓ બદલી લે તો બધું દેવું લેણું પતી જાય.

વેપારિયો આ સિદ્ધિઓ જાતે બદલી લેતા નથી. તે કામ હુંડીના દલાલો કરી આપે છે. તેઓ જુદા જુદા દેશ ઉપરની હુંડી વેચાતી લઈ લે છે. ઉપલા કહેલા દાખલામાં અ અને ક કોઈ પોતાની પાસેની હુંડિયો બદલી લેશે નહિ. પણ અ પોતાની પાસેની હુંડી લન્ડનના કોઈ હુંડી-

ના દલાલ પાસે લઈ જરો ને તેને થોડું કમિશન આપીને તેના નાણું લઈ લેછે અને તેમજ ક પોતાની પાસેની હુંડી પારિસના કોઈ હુંડીના દલાલને વેચી દેરો. આ પ્રમાણે લગ્નના દલાલ ૧૦૦૦૦૦૦ યાની રિપિકમતના ફ્રાન્સ ઉપરના બિલો એકઠાં કરશે અને ફ્રાન્સના દલાલ ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતના ઇંગ્લાંડ ઉપરના બિલ એકઠાં કરશે. પછી તેઓ વર્ષની આખરે અથવા અમુક મુદતે તે બિલ બદલી લેશે. આમ થવાથી જાણે સાઠાથીજ બે દેશ વચ્ચે વિનિમય થયો હોય તેવી રીતે નાણું મોકલવાની જરૂર પડશે નહિ.

બિહસ ઓફ એક્સચેન્જ નાણાંના ધણા વ્યાપાર બજાવેછે અને તેથી સામાન્ય કિંમતો ઉપર તેઓ અસર કરેછે. આપણા દેશમાં મુંબઈ તથા એવાં બિજાં શહેરો જેમનો યુરોપ સાથે ભારે વેપાર ચાલેછે ત્યાં ઉપર કહેલાં બિલો વાપરવામાં આવેછે. યુરોપમાં આવી તરેહના બિલો ધણા વપરાયછે. ભાગ્યેજ એક વેપારી બિજાને નાણું આપેછે. ધણુંખરૂં લેણુદેણુ ઉપર કહેલી તરેહના બિલથી એટલે અમુક મુદત પુરી થયેથી નાણું આપવાની ચીઠીથી પતવવામાં આવેછે; ત્રણ મહિનાનું બિલ તે ત્રણ મહિનાને અંતે નાણું આપવાનું વચન ને એ પ્રમાણે. હવે આનું બિલ પાકે ત્યાં લગી નાણાનાં ધણા કામ બજાવે છે. જે માણસને તે બિલ મળે તેને પોતાનેજ કંઈ ખરીદી કરવાની હોય; ધારો કે ૧૦૦૦ રૂપિયાનું એક બિલ છે ને તે બ પાસેથી તેના હાલના માલિક અ પાસે આવ્યું છે. ધારો કે હવે અને ૩ પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ નો કંઈ માલ લેવોછે. તે તે માલ લઈને તેના બદલામાં બ પાસેથી આવેલું પેલુંજ બિલ ડને આપેછે અને આપતી વખતે તે બિલ ઉપર અ પોતાની સહી કરેછે તેનો અર્થ એ કે જે બ ડને તે બિલના નાણું નહિ આપે તો હું આપીશ. હવે આ બિલ ૩ કોઈ બિજાની પાસેથી માલ લઈતેને આપે અને એ પ્રમાણે તેનું તે તે બિલ પાકે તે મુદત લગી ગમે તેટલી અરીદ્યો કરવામાં કામ લાગે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે આમ થાય છે ત્યારે આ બિલ નાણાનું કામ બજાવેછે; જ્યાં સુધી તે પાકેછે ત્યાં લગી નાણા સરખીજ તેની વેચાતું લેવાની શક્તિ છે. હવે આપણે પહેલાં સમજાવી ગયા છીએ કે જે કોઈ પણ કારણથી દેશમાં ફરતું નાણું વધું ને ખીજ બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહી તો ચીજોની કિંમતો વધવાની. કોઈ

પણ ચીજનું મૂલ્ય (અથવા વિનિયમ શક્તિ) તેના ખપ અને તેની છત સરખી થવાથી નફા થાયછે ; જો છત વધીતો ખપ વધારીને છત સરખો કરવા માટે મૂલ્ય ઉતરશે. આમ બિજી બધી ચીજોના સંબંધમાં બનેછે, તેમ નાણાંના સંબંધમાં પણ બનેછે. જ્યારે દેશમાં નાણાની છત વધી પડેછે ત્યારે જો બિજી બધી હકીકત પહેલાં સરખીજ રહી હોય તો નાણાનું મૂલ્ય ઘટવાનું, તેની વિનિયમ શક્તિ ઓછી થવાની, અને કિંમતો ચઢવાની. હવે ઉપર કહેલી રીતના બિલોની કિંમતો ઉપર શી અસર થાય છે તે સહેલથી માલુમ પડશે ; આપણે હમણાંજ સમજાવી ગયા કે તે બિલ પાકે છે તે મુદત લગી નાણાંને બદલે વપરાય છે ; અર્થાત્ કે આવા બિલોના વાપરથી દેશના ચલણી નાણામાં તેટલો વધારો થયો હોય તે સરખી અસર થાયછે. જે બધું કામ આ બિલોથી થાય છે તે જો રોકડ નાણાંથીજ કરવું પડતું હોય તો બે માંથી એક વાત થવી જોઈયે ; કાંતો તેટલું નાણું ચલણમાં વધારવું જોઈયે અથવા તો સામાન્ય કિંમતો ઉતરવાની. એટલે આવા બિલોથી કાંતો સામાન્ય કિંમતો વધે અથવા તો ઉતરી જતી અટકે.

નોટો. નોટોથી પણ કિંમતો ઉપર બિલ સરખીજ અસર થાયછે. નોટો કહાડવાથી દેશમાં નાણાં વધ્યાં હોય તેવીજ અસર થાયછે. નોટો તે અમુક રકમ આપવાનું લિખિત વચન છે. બિલ એક એક્સચેન્જ અને નોટ વચ્ચે ફેર એટલો કે બિલના નાણાં બતાવેલા અમુક વખતે મળી શકે, પણ નોટના નાણાં તો મળેથી જોઈયે ત્યારે મળી શકે. નાણાં બદલે નોટો વાપરવી કેટલી સારી પડેછે તે મુખ્ય જોવા ગામમાં સહેજ માલુમ પડી આવેછે. સરકારની સાઉકારીમા લોકોને પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે તેને લીધે, નોટોની વચ્ચાનું લેવાની શક્તિ નાણાંની બરોબર હોયછે. ઇંગ્લાંડમાં સરકારી નોટો શિવાય વળી ખાનગી બેંકોને નોટો કહાડવાનો અખત્યાર આપેલા હોયછે. તે કહાડનારા સરાશોની સાઉકારીમાં લોકોને બરોસો હોવાને લીધે તે નાણાંને બદલે વપરાયછે. આવી નોટ કહાડનારાઓને માંગણી કરેથી પોતાની નોટને બદલે સરકારી નોટ અથવા સોનું આપવું એવી સરકારથી તેમના ઉપર ફરજ નાંખેલી હોયછે. પણ આવા ધારાથી કંઈ તે બેંકોને પોતે કહોડેલી બધી નોટો જેટલાં નાણાં રાખવાં પડતાં નથી. બધા

લોકો કંઈ સામગ્રી માંગણી કરવા આવતા તથી. એટલે કહાડલી ના-
ટોના $\frac{1}{2}$ જેટલું રોકડ રાખ્યું હોય તો એકનું કામ બરોબર ચાલી શકે
છે. આ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડમાં ૩૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની એક નોટોનું
ચલણ છે. અને તે સંબંધી આવતી માંગણીઓ પુરી પાડવા
સારૂ એકોને આશરે ૧૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાનું રોકડ રાખ્યું પડેછે.
એટલે બાકીના ૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા દેરાના ચલણમાં વધ્યા. જે
૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની નોટો બંધ કરવામાં આવી હોય તો કાંતો સા-
માન્ય કિંમતો ઘટશે અથવા તો ૨૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું
સોનું દેશના ચલણમાં વધાર્યું જોઈયે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જે નોટો
કહાડવામાં આવે પણ તેટલાજ નાણાં ચલણમાંથી ખેંચી લેવામાં
આવે તો તે નોટો કહાડવાથી કિંમતો ઉપર કંઈ અસર થશે નહિ. કારણ
કે તેથી દેશના ચલણમાં કંઈ વધારો ઘટાડો થશે નહિ. પણ જે
નોટો કહાડવાની સાથે તેટલું નાણું ચલણમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે
નહિ તો સામાન્ય કિંમતો કાંતો વધશે અથવા તો ઘટતી અટકશે.

ચેકો, હુંડિયો વિગેરે. ચેક તેમજ હુંડી તે અમુક માણસને અમુક
રકમ આપવાનો સરાફ ઉપર હુકમ હોયછે. જેના નામના ચેક હોય તે
માણસ જે બધા, સરાફ પાસે જઈ એકદમ ચેકના નાણાં કરે તો તેથી
કંઈ કિંમતો ઉપર અસર થશે નહિ. પણ હમેશાં ચેકના નાણાં કર-
વામાં આવતાં નથી પણ જે માણસના નામનો ચેક હોય તે માણસ, તે
પોતાના સરાફને આપેછે. આમ થવાથી ચીજોની કિંમતો ઉપર શી
અસર થાયછે તે આપણે તપાસીયે. ધારો કે એ નો સરાફ કુછે; એ
૧૦૦ રૂપિયાનો એક ચેક અને લખી આપેછે બનો સરાફ ડછે.
આ ચેક તે કુની સરાફી દુકાન ઉપર અને ૧૦૦ રૂપિયા આપવાનો
હુકમ છે. બ આ ચેક કુની દુકાને લઈ જતો નથી પણ તે પોતાના
સરાફ ડને પોતાને ખાતે તે ચેક આપી દેછે. હવે ધારો કે તેજ દિવસે
અકે જેનો સરાફ ડછે તે અને ૧૦૦ રૂપિયાનો ચેક લખી આપેછે
ને અને સરાફ ક હોવાને લીધે તે તે ચેક કુની દુકાને પોતાને ખાતે
બરી દેછે. હવે ત્યારે ડ સરાફ પાસે ક ઉપરનો ૧૦૦ રૂપિયાનો ચેક
છે અને ક સરાફ પાસે ડ ઉપરનો ૧૦૦ રૂપિયાનો ચેક છે. આ બે
સરાફ તે ચેકો બદલી લેછે. અને તેથી એક સરાફને બિજા સરાફને

નાણું આપવા કરવાનું કામ બિલકુલ કરવું પડતું નથી. આપણે અહિં હુંડિયો અમુક મુદતની લખાય છે જેમ કે દરા દિવસની, મહીનાની અથવા બે મહીનાની એ પ્રમાણે. એટલે તેટલી મુદત થયેથી તે હુંડી પાકે છે ને તેનાં નાણાં મળે. પણ આ હુંડિયો પાકે છે તે મુદત લગી બિલ્સ એક એકસચેન્જની માફક એક બિજને આપણે થઈ નાણાંનું કામ સારે છે. અને જેમ તે ખીણો અમુક કમિરાન આપ્યાથી વટાવાય છે તેમ મુદતની હુંડી લોકો તેરીખ આપી વટાવે છે. વળી ગામડાઓમાં જો કે એક લખાતા નથી, તો પણ મોઢે મોઢે એક જેવું ધીરધારથી કામ થાય છે. ગામમાં સાઉકાર એક બે હોય છે તેની મારફત બધી લેવડદેવડ થાય છે. જો એક એકુત ખીજને પોતાના બજાર વેચે ને બેઉનાં ખાતાં સાઉકારને ત્યાં હોય તો સાઉકારને ત્યાં જ મા અરચ થઈવેચાણુ થાય છે ને રોકડી કિંમત આપવી પડતી નથી.

લંડન શહેરમાં જુદી જુદી એકો ઉપરના એકો અને બિલોના હિસાબ પતાવવાનું એક ખાતું છે કે જ્યાં દરરોજ હિસાબ પતાવવામાં આવે છે. બધા શરારો આખા દિવસમાં પોતાને ત્યાં આવેલા બિલો તથા એકો આ એકિસમાં મોકલાવે છે અને તેને બદલે તેટલાજ મૂલ્યના પોતાના ઉપરના બિલો તથા એકો લે છે. આવી રીતે દરવર્ષે ૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતના એકોનો બદલો કરવામાં આવે છે અને આ બદલો કરવામાં નાણાંનો જરા પણ ખર્ચ પડતો નથી.

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે એકો વાપરવાથી તથા હિસાબ પતાવવાની આવી એકિસ હોવાથી દેશના ચલણમાં અરે જોતાં મોટો વધારો થાય છે કારણકે દરવર્ષે ૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું વેચાણ લેવાણુ એક પણ પાઈ આપ્યા લીધા વગર એકોના સાધનથી થાય છે. તેથી જો વેચાણુ લેવાણુ તેટલુંજ થતું હોય અને એક અથવા ધીરધારનું એક-બુંજ લોકો સાધન વપરાતું બંધ થાય તો, નાણાંનું મૂલ્ય વધી જાય અને સાધારણ કિંમતો ઉતરે; કારણ કે હાલ જે ધણો વેપાર એકોથી થાય છે તેને મોટે સોના રૂપાના શિક્કા વાપરવાની જરૂર પડે.

નામાની રીત. ધારોકે આ બ પાસેથી ૫૦ રૂપિયાના કોયલા લે છે અને આ પાસેથી ૫૦ રૂપિયાનું લોટું લે છે. હવે એક બિજ ઉપર ૫૦ રૂપિયાની હુંડી અથવા બિલ લખવાને બદલે આ પોતાના ચોપડામાં

અને નામે રૂપિયા ઉધારે છે. અને બે પોતાના ચોપડામાં અંચે નામે ૫૦ રૂપિયા ઉધારે છે. આવી રીતે દરેકને બિજનું ૫૦ રૂપિયાનું દેવું છે. એમ જોઈ તે એક બિજનું દેવું વળી ગયું એમ કબુલ કરે છે. અને આવી રીતે નાણાંનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

ધીરધારથી કિંમતો ઉપર અસર થાય છે, ધીરધાર ક્યા રૂપમાં થાય છે તેની કંઈ અસર થતી નથી. નોટ, ચેક, હુંડી અથવા બિલ એક એકસએક જાતે જ કંઈ સાખ નથી પણ તે સાખ છે એમ જાપન કરે છે. સાખથી ધીરધાર થવાને લીધે નાણાંનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી અને તેથી કિંમતો ઉપર અસર થાય છે.

સાખથી વેચાણું લેવાની શક્તિ આવે છે તે વિષે. વળી સાખનો ખીજી રીતે ઉપયોગ કરવાથી થોડા મુદત લગી કિંમતો ઉપર ભારે અસર થાય છે. સાખ જે દરેક માણસ તેનો ઉપયોગ કરે છે તેની વેચાણું લેવાની શક્તિ ઘણી વધારે છે. જે દરેક ચીજને નાણાં વડે જ વેચાતી અપાતી લેવાતી હોય તો વેપાર ઘણો જ થોડો ચાલે. ધારો કે એક કાપડના સાંચાવાળાની રૂની મોટી ખરીદી કરવાની ઇચ્છા છે. તેને પોતાને ખબર હોય કે તે ખરીદી કરવાને મારી પાસે રોકડ નાણું નથી; ને તેથી તે રૂના માલિકને ૩ અથવા ૫ મહિનાની મુદતનું બિલ એક એકસએક આપે છે. તે મુદત પૂરી થયેથી પણ જો તેની પાસે પુરતાં નાણાં નહિ આવ્યાં હોય તો જો તેની સાખ સારી હશે તો તે પેલું બિલ અમુક રકમ આપેથી પાછું બિજી વધારે મુદત લગીનું તાણું કરી શકશે. એ વાત તો ખરી છે કે સાખથી આવતી વેચાણું લેવાની શક્તિનો કેટલાક લોકો ખોટો ઉપયોગ કરશે અને માથે એવું દેવું ચઢાવશે કે તે પોતે ભાગ્યે જ આપી શકે; પણ સાખને લીધે થતી ધીરધાર વગર વેચાણું લેવાણું ઘણું એકાદું થઈ જાય ને કેટલીક તરેહનો વેપાર તો બિલકુલ બંધ થઈ જાય. આવી તરેહથી જ્યારે કેટલુંક વેચાણું જે ખીજી રીતે થઈ શકે નહિ તે સાખને લીધે થાય છે ત્યારે એ વાત તો ખુલ્લી છે કે સાખને લીધે ચીજોનો ખપ વધે છે. પણ આપણે ઘણી વખત બતાવી ગયા છીએ કે જો કોઈ પણ કારણથી ચીજોનો ખપ વધ્યો તો તેમની કિંમતો વધવાનું વલણ થવાનું. તેથી સાખ માણસોની વેચાણું લેવાની શક્તિ વધારવાને લીધે ચીજોની કિંમતો વધારવાનું વલણ કરે છે.

જે સીજેની છત પરિમિત હોય તેમની કિંમત ઉપર સાખની મહત્તી વધારે અસર થાયછે. એ વાત ખરી છે કે જે સીજેની છત વધારી શકાય તેમની કિંમત ઉત્પાદનખર્ચ ખરેખર થવાનું વલણ થાયછે. પણ જે સીજેની છત અસાધારણ કારણોને લીધે ઝાઝી થઈ જશે એમ ધારવામાં આવે તેવી સીજેની ધણી વખતે સ્ટો કરવાના વિચારથી ભારે ખરિદિયો કરવામાં આવેછે. આવા પ્રસંગમાં જે સીજેની છત બિલકુલ વધારી શકાય તેમ હોતું નથી તેની કિંમતોની માફકજ આવી સીજેની કિંમત નક્કી થાયછે. સને ૧૮૯૬ માં હંગ્લાંડમાં કેટલાક કલિયાએ ભારે સ્ટો મારવાના વિચારથી ધાન્યની ખુબ ખરીદી કરીલીધી. કારણકે તે વર્ષે સારો પાક પાકશે નહિ તે ધાન્ય ખુબ માધું થશે એવી ધારણા કરવામાં આવી હતી. આવી મોટી ખરીદીથી ધાન્યની કિંમત વધવા લાગી અને આવી રીતે સ્ટો કરનારા માણસોની ધારણા જે પાર પડી હોત તો તેઓ લખેશરી થઈ ગયા હોત. પણ ખરેખરે શું થયું તે આપણે તપાસિયે. આ કલિયાએએ ધાન્ય લીધું તેને બદલે બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ આપ્યાં તે એવી આશાએ કે તેમની મુદત પુરી થશે તે પહેલાં ચઢી ગયેલી કિંમતે ધાન્ય વેચી નાંખીશું અથવા તો તેથી પણ વધારે નફો લેવાની આશાએ તે બિલો પાછાં તાજાં કરી શકીશું. પણ જોકે હંગ્લાંડમાં ઘઉંનો પાક ઘણોજ ખરાબ ઉતર્યો તો પણ અમેરીકામાં ઘઉંનો અસાધારણ વધારે પાક થયો. અમેરીકામાં ઘઉંની કિંમત ઘણીજ ઉતરી ગઈ અને અમેરીકાથી તરત જથ્થાંધ ઘઉં હંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યા; આ કારણને લીધે ધાન્યની કિંમત ઘટવા માંડી. આમ થવાથી ઉપર પ્રમાણે સ્ટો કરનારા વેપારિયોમાંનાં ઘણા પોતાનું દેવું પૂરું કરી શક્યા નહિ અને કેટલાએકે ભારે દેવાળાં કહાડ્યાં.

જે બહુ સહેલથી ધીરધાર થઈ શકતી હોય તો તેથી કિંમતો ઉપર કેવી ભારે અસર થાય તે કેહેવું મુશ્કેલ છે, પણ જ્યારે ધીર ખુબ છુટથી મજવાના કારણથી કિંમતો ઉત્પાદનખર્ચથી ઘણી ઉંચે ચઢી જાય ત્યારે સ્ટો કરનારા માણસોની આશા પૂર્ણ થતી નથી અને ઘણા વેપારિયો પોતાના બિલનાં નાણાં આપી શકતા નથી. આમ થાયછે ત્યારે વેપારમાં એકદમ દાટ વળી જાયછે. અને કેટલીક મુદત

લગી તમામ ધીરધાર ખીલકુલ અંધ પડી જાયછે. આમ થાયછે ત્યારે ધણા વેપારિયો ભાગેછે કારણ કે અંધી ધીરધાર અંધ થવાને લીધે તેઓ ખિલો તથા હુંડિયો તાજી કરી શકતા નથી. વેપારિયો તેમજ લોકો, ખિલો તથા હુંડિયો લેવાનું કષ્ટકલ કરતા નથી; નાણાંની માંગણી વધેછે; અને તેથી કિંમતો પેહલાં ઉત્પાદનપ્રચરથી જોટલી ચઢી ગઈ હતી તેટલીજ ઉત્પાદનપ્રચરથી ઉતરી જાયછે. આ ઉપરથી જ-ણાય છે કે જ્યારે સાખની વેચાણું લેવાની શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને કિંમતો સ્વભાવિક હદથી ધણી ચઢાવી દેવામાં આવે ત્યારે વેપારમાં ભારે દાટ વળવાનો સંભવ છે અને પેહલાં ધીરધાર જોટલી વગર વિચારે થતી તેટલીજ ઓછી થઈ જાયછે.

વટાવી નાણાં ફરાય તેવું અને નાણાં નહિ મળી શકે એવું કાગળનું ચલણ. આપણા દેશમાં જે કાગળોની નોટો ચાલેછે તેના જોધયે તે વખતે નાણાં મળી શકે તેમ છે કારણ કે માંગણી કરેથી તેમાં લખેલી રકમ આપવાને સરકારે વચન આપેલું છે. આમ છે તેથી આપણું કાગળનું ચલણ વટાવાય તેવું એટલે જોધયે તે વખતે નાણાં કરી શકાય તેવું છે. પણ કેટલાક દેશોમાં કાગળનું ચલણ હોય છે ને તેનાં માંગણી કરેથી નાણાં આપવાને સરકાર અંધાતી નથી. સને ૧૮૮૩ સુધી ઇટાલી દેશમાં આમ હતું તથા અમેરીકામાં પણ એવી તરેહની નોટો હતી. આવી નાણાં નહિ મળી શકે એવી નોટોની અસર વિચારતાં પેહલાં એ જોધું જોધયે કે તેમને લેણદેણમાં આપેથી લેવીજ જોધયે એમ સરકારે ઠરાવ્યું છે કે કેમ. એટલે નાણાં નહિ મળી શકે એવી કાગળની નોટો સરકાર ચલાવે પણ એમ ઠરાવે કે લોકો લેણદેણમાં તે નોટો રૂપિયાને બદલે લેવાને અંધાયેલા નથી અથવા તો એમ ઠરાવે કે તે લેવાને અંધાયેલા છે. જો નાણાં નહિ મળી શકે એવી નોટોના સંબંધમાં એમ ઠરાવ્યું હોય કે લોકો લેણદેણમાં આપવામાં આવે તો તે લેવાને અંધાયેલા છે તો સરકારને પોતાના લેણદારોને મરજી આવે તેટલા છેતરવાની તક મળેછે અને દેશમાં નાણાં સંબંધી ભારે ગરબડ થાયછે. વળી આપણા દેશની માફક જો નોટો નાણાં

મળી શકે એવી હોય ત્યારે તો સરકાર એક સ્વભાવિક હદથી વધારે નોટો કઢાડી શકે નહિ કારણ કે જે વધારે નોટો કઢાડવામાં આવે તો લોકો તરત તે નોટો સરકારી એકમાં પાછી આપી તેને બદલે નાણાં માંગશે. પણ નાણાં સરકાર પાસેથી નહિ મળી શકે એવી નોટોના સંબંધમાં તો તે કઢાડવા ઉપર કંઈ હદ રહેતી નથી. અને વળી જે તે નોટો લેવાને લોકો બંધાયેલા છે એમ ઠરાવ્યું હોય ત્યારે તો કંઈ વાતજ કરવી નહિ. પછી તો સરકાર પોતાના સધળાં દેવાં તેવી નોટો વતી પતાવશે. સરકારી કંટ્રાક્ટરોને પણ તેમના કામ બદલ તેવીજ નોટો મળશે. આવી તરેહની નોટો કઢાડવાની કંઈ હદ રહેતી નથી એ વાત, અમેરિકામાં થોડા મહિનામાં ૪૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની નોટો ચલણમાં આવી હતી એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આવી તરેહની નાણાં નહિ મળી શકે એવી નોટો પણ જે કંઈ હદથી કઢાડવામાં આવે ને લોકોને ભરેંસે. હોય કે થોડી મુદતમાં કામ સરેથી સરકાર પાછું તે ચલણ બંધ કરી દેશે તો તેવી નોટો પણ લોકો નાણાંની માફકજ ખુશીયો લે. પણ જ્યારે આવી નોટો હદ ઉપરાંત કઢાડવામાં આવે ત્યારે અમેરિકામાં થયું તે પ્રમાણે તેમની કિંમત ઉતરી જાય. સને ૧૮૯૯ માં ૧૩૨૦ રૂપિયાની નોટના બજારમાં ૧૦૦૦ રૂપિયાજ મળતા. એટલે જે આવી નોટો રૂપિયા બદલ લોકો લેવાને બંધાયેલા છે એમ ઠરાવ્યું હોય તો સરકાર તથા લોકો પોતાના લેણદારને ૧૩૨૦ રૂપિયાના દેવા બદલ ૧૩૨૦ રૂપિયાની નોટ આપે, પણ તેની ખરી કિંમત તો ૧૦૦૦ રૂપિયા થયેલી એટલે તેને ૩૨૦ રૂપિયા જેટલું નુકશાન કરે. આમ થાય ત્યારે જે મ ચલણની કિંમત ઘટવાની તેમ ચીજોની નામની કિંમત વધવાની. કારણ કે એક દસ રૂપિયાની કિંમતની ચીજની તેની કિંમત વેપારી ૧૩ રૂપિયા કહેશે કારણ કે તે એમ જાણે છે કે મને ૧૩ રૂપિયા નહિ મળે પણ ૧૩ રૂપિયાની નોટ મળશે કે જેના બજારમાં લગભગ ૧૦ રૂપિયા આવશે. એટલે જે કે તે ચીજની ખરી કિંમત તો દસજ રૂપિયા રહી પણ નામની કિંમત વધીને તેર રૂપિયા થઈ.

પણ જે નાણાં નહિ મળી શકે એવી નોટો લોકો લેવાને બંધાયા છે એમ ઠરાવ્યું ન હોય ત્યારે તેવી નોટથી કોઈને કંઈ નુકશાન અથવા ગેર ધનસાફ થતો નથી. કારણ કે એમ છે ત્યારે તો પોતાની ખુશી

આવે તો કોઈ નોટ લે નીકર કહિ શકે કે મારે તો રૂપિયાજ નોંધયે. આમ હોવાથી સ્ત્રીજોની નામની કિંમત પણ ચઢશે નહિ; કારણ કે પછી કિંમતો તે નોટોમાં ગણવાની કંઈ જરૂર નથી. ફક્ત તેવી નોટોથી સરકારની સાખ ઘટશે. જેમ સરકારની સાખ ઘટતી જશે તેમ તે નોટોની કિંમત ઘટતી જશે. સને ૧૯૯૨ માં ફ્રાન્સમાં રાજ્યની ભારે ઉલ્લથપાલથ થઈતે વખતે આવી તરેહની નાણાં નહિ મળી શકે તેવી નોટો કહાડી હતી. તેની કિંમત ઓટલી તો ઘટી ગઈ હતી કે હજાર દોડ હજાર રૂપિયાની કિંમતની નોટનો કોઈ એક કાશીનો ખાલો પણ વેચાતો આપતું નહિ. આપણા દેશમાં તો નાણાં તરત મળી શકે એવી કાગળની નોટો છે અને સરકારની સાખમાં લોકોને ભરોસો છે એટલે તેમની કિંમતમાં જરાપણ ઘટાડો થવાનો સંભવ નથી.

ધીરધારની સામાન્ય કિંમતો ઉપરની અસર ફાયદાકારક છે. જ્યારે ધીરધાર હદસર કરવામાં આવેછે ત્યારે તો બેરાક કિંમતો ઉપરની તેની અસર લોક સમસ્તના સામાન્ય સ્વાર્થને ફાયદાકારક થઈ પડે છે. કારણ કે સામાન્ય કિંમતોમાં જે ભારે ફેરફાર થવાને લીધે ઉત્પાદનમાં હરકત આવેછે અને તેથી વેપાર સંબંધી સઘળા કામોમાં ગડબડ થઈ જાય છે તેવા ફેરફારો, ધીરધારને લીધે થતા ઓટકે છે. આપણે ધણી વખત કહી ગયા કે જેમ વધારે વેચાણ લેવાણ તેમ વધારે નાણાંની જરૂર પડવાની; અને નાણાં અથવા નાણાંને બદલે ચાલે એવી કંઈ સીજ નો ન જડી તો કિંમતો ઉતરવી નોંધયે. પણ જેમ વેચાણ લેવાણ વધતું જાયછે તેમ ખિલો તથા હુડી વિગેરેની સંખ્યા વધવાની અસર થાયછે. જો કોઈ વેપારી પહેલાં કરતાં બમણી સીજે વેચાતી આપે લે તો તે પહેલાં કરતાં ઘણાં વધારે ખિલો લખવાનો, તેમજ વધારે ખિલો તેને મળવાનાં. એટલે જેમ વેપાર વધતો જાયછે તેમ એની મેળે ધીરધાર વધતી જાયછે. જ્યારે વેપાર મંદ પડેછે ત્યારે આથી ઉલટી અસર થાયછે; કારણ કે જ્યારે વેચાણ લેવાણ ઓછું થાયછે ત્યારે પહેલાં કરતાં થોડાં ખિલો વાપરવામાં આવે છે. જો ધીરધારનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય નહિ તો જેમ વેપાર વધતો જાય તેમ સામાન્ય કિંમતો ઘટતી જાય અને વેપાર મંદ હોય ત્યારે કિંમતો ચઢે. પણ સામાન્ય કિંમતોમાં થતા ભારે ફેરફાર ઓટકાવવામાં ધીરધાર ધણી ફાયદાકારક અસર કરેછે.

કાગળના ચલણની પ્રત્યક્ષ કિક્ષાયત. આપણે ઉપર કહીગયા કે કેઈ પણ દેશનું કાગળનું ચલણ થોડે ઘણું દરજ્જે નાણાનું કામ સારેછે; નોટો, ચેકો અને બિલો વપરાતાં બંધ પડે તો સોના તથા રૂપાના શિક્કા ઘણા વધારે જોઈયે. માટે ધીરધારના આવા સાધનો વાપરવામાં કિક્ષાયત છે. કારણ કે કાગળજેવી નજીવી વસ્તુ સોના તથા રૂપા જેવી ઘણી કિંમતી વસ્તુઓને બદલે વાપરી શકાયછે. રૂ. ૧૦૦૦ ની નોટ જો કાગળની બનાવવામાં આવેછે તેને તૈયાર કરવાનું ખર્ચ એક આનો પણ નહિ પડતો હોય; તેનું નૈસર્ગિક મૂલ્ય ઘણુંજ ઓછું છે. પણ સાખને લીધે તેનામાં વેચાણું લેવાની જે શક્તિ આવેછે તેથી તે તેના માલિકને ૧૦૦૦ રૂપિયા જેટલીજ ઉપયોગી થઈ પડેછે.

પ્રકરણ ૨ ઉપર સવાલો. ધીરધાર અને કિંમતો ઉપર તેની અસર.

૧. સાખ તે શું?
૨. કેઈવાળું માણસની અથવા દેશની સાખ શા ઉપરથી પર આવેછે?
૩. પાછું આપવાની શક્તિ શિવાય બિજા કયાં કારણોથી જીદા જીદા દેશમાં વ્યાજના દર જીદા હોયછે.
૪. સાખ તેજ મુડી એમ કહેવું શામાટે ભૂલ ભરેલું છે?
૫. સાખથી થતી ધીરધાર દ્રવ્યઉત્પાદનને કેવી તરેહની મદદ કરેછે?
૬. બેંકોથી કેવી રીતે દ્રવ્ય ઉત્પાદક રીતે વાપરવાનું ઉત્તેજન મળેછે?
૭. જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનિયોથી ઉત્પાદકરીતે વપરાણું દ્રવ્ય કેવી રીતે વધેછે?
૮. બેંકો તેમજ જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનિયોનો આધાર સાખ ઉપર રહેલોછે એમ બતાવો?
૯. બિલ ઓફ એક્સચેન્જ એટલે શું? તે વડે દ્રવ્યનું વિનિમય કેવી રીતે સુગમ થઈ પડેછે.
૧૦. બિલ નાણાનું કામ કેવી રીતે સારેછે તે સમજાવો.
૧૧. બિલ ઓફ એક્સચેન્જના રૂપમાં ધીરધાર, કિંમતો ઉપર શી અસર કરેછે?
૧૨. ધીરધારથી શા માટે ચીજોની કિંમતો વધવાનું વલણ થાયછે?

૧૩. ચેકો તથા હુંડિયો ઝમેટલે શું? બિલ ઝાફ ઝમેક્સચેન્જ અને તેમના વચ્ચે શો ફેર?

૧૪. ચેકો, બિલો, હુંડી વિગેરે ધીરધારના સાધનો વપરાતાં બંધ થાય તો શું પરિણામ થાય ?

૧૫. બેંકનોટ તેમજ સરકારી નોટ ઝમેટલે શું?

૧૬. નોટ અને બિલ ઝાફ ઝમેક્સચેન્જમાં શો ફેર?

૧૭. સરકારી નોટોની વેચાણું લેવાની શક્તિ નાણાં જટલીજ છે તેનું કારણ શું?

૧૮. ચેકો નાણાંની બદલ કેવી રીતે કામ સારે છે ?

૧૯. વિનાયતમાં હિસાબ સાફ કરનારી ઓપીસ કેવી રીતે અને શું કામ કરે છે ?

૨૦. નામા ઉપરથી હિસાબ પતાવવાથી કેવી રીતે નાણાં વગર ચાલે છે ?

૨૧. સાખથી કેવી રીતે માણસોની વેચાણું લેવાની શક્તિ વધે છે ?

૨૨. આવી રીતે વેચાણું લેવાની શક્તિ વધવાથી કિંમતો ઉપર શી અસર થાય છે ?

૨૩. કઈ વર્ગની સ્ત્રીઓની કિંમત ઉપર ધીરધારની સૌથી વધારે અસર થાય છે ?

૨૪. કેટલીક વખતે વેપાર ઝિકદમ સ્તબ્ધ પડી જાય છે તેનું કારણ શું?

૨૫. આમ થવાથી ધીરધાર ઉપર શી અસર થાય છે ?

૨૬. વટાવાય એવી અને ન વટાવાય એવી નોટો ઝમેટલે શું?

૨૭. વટાવાય નહિ એવી નોટોને અગે શા બચ રહેલા છે ?

૨૮. વટાવાય નહિ એવી નોટો લોકો લેવાને બંધાયેલા છે એમ ઠરાવવામાં આવે તો તેથી શી ખરાબ અસર થશે ?

૨૯. આમ કરવાથી કિંમતો ઉપર શી અસર થવાની ?

૩૦. આવી તરેહની નોટો ક્યારે જુકરાનકારક થઈ પડે નહિ ?

૩૧. વટાવાય નહિ એવી નોટો લોકો લેવાને બંધાયેલા નથી એમ ઠરાવ્યું હોય તો તેથી શી અસર થાય છે ?

૩૨. વટાવી શકાય એવી નોટોનું ચલણ તેની સ્વભાવિક હદ ઉપરાંત વધારી શકાય ? ને ન વધારી શકાય તો શા કારણથી ?

૩૩. વટાવી શકાય એવી નોટોના સંબંધમાં તેવી કેંઈ હદ રહે કે નહિ ?
૩૪. સામાન્ય કિંમતોમાં થતા ફેરફાર ધીરધાર કેવી રીતે અટકાવે છે ?
૩૫. કાગળના ચલણમાં શી પ્રત્યક્ષ કિફાયત છે ?

૧. એક માણસ એક નોટ ખોટી બનાવે છે. શું તે આમ કરવાથી દેશના દ્રવ્યમાં વધારો કરે છે ?

૨. હું ૧૦૦૦૦ રૂપિયા મારા શરાફને ત્યાં રાખી મુકુલ્યું ને વાપરતો નથી એટલા માટે શું હું નિર્દય કહેવાઈ ?

૩. કોઈ શરાફ પોતાની એક ૧૦૦૦ રૂપિયાની નોટ બાળી મુકે તો તેથી શું તે તેટલો ગરીબ થાય ?

૪. કોઈ શરાફ પોતાની નોટો કહાડવાથી પૈસાદાર થઈ શકે ?

૫. હુંડિયો લખવાથી કોઈ માણસ પૈસાદાર થઈ શકે ?

પ્રકરણ ૩ કરવિષે.

કર નાખવાની જરૂર. સરકારનું અરે કામ જનમીલકતનું રક્ષણ કરવાનું તથા બધાની સરખી સ્વતંત્રતા જાળવવાનું છે. આ કામો ધણું અર્થ અમ્યા શિવાય થઈ શકે નહિ. આ અર્થ પુરો પાડવાને માટે કર નાખવાની જરૂર છે, કરો કેવી રીતે નાખવા અને કયા વર્ગો ઉપર નાખવા તે વિષેની તકરારમાં હમેશાં ઘણા લોકો ભાગ લે છે. હાલમાં હવે એ વાત માન્ય કરવામાં આવી છે કે જે દરેક માણસ, પોલીસ, લશ્કર, ઇનસાફની કોરટોવિગેરેથી અપાયેલું રક્ષણ ભોગવે છે તેને તે ચલાવવાના અર્થમાં કેંઈ ભાગ આપવો જોઈએ. કોઈ પણ વર્ગ કરમાંથી બાતલ હોવો ન જોઈએ; કરથી એકઠાં કરેલાં નાણાંનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તેને પસંદ નથી એ કારણસર કરમાંથી કોઈ પણ માણસને બાતલ કરવામાં આવતો નથી.

એડમ સ્મિથના કર નાખવા વિષેના ચાર નિયમો. એડમ સ્મિથે કર નાખવા વિષેના ચાર નિયમો બતાવ્યા છે કે જે બરોબર પાળવાથી કર આપનારને ઝાઝામાં ઝાઝી હરકત થશે અને સરકારમાં વધારેમાં વધારે ઉપજ આવશે. આ ચાર નિયમો અહીં પુરે-પુરા ટાંકવા સાર ધણા લાંબા છે. તેમનો ટુંકામાં સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. દરેક માણસે રાત્ર્યના સંરક્ષણ નીચે પોતે જે આવક ભાગવતો હોય તેના પ્રમાણમાં, રાત્ર્યની ઉપજમાં ભાગ આપવો જોઈયે.
૨. કર નક્કી હોવા જોઈયે; અનિયમિત હોવા જોઈયે નહિ. કર આપવાનો સમય, પ્રકાર તથા અવેજ કર ભરનારને અને બિજા દરેક માણસને ખુલ્લું અને સ્પષ્ટ ખબર હોવું જોઈયે.
૩. દરેક કર એવે વખતે અને એવી રીતે ઉધરાવવો કે તે ભરનારને તે કર આપવાની સૌથી વધારે સઘવડ પડે.
૪. દરેક કર એવી યુક્તિથી નાખવો કે, સરકારી ત્રિજોરીમાં જેટલું આવે તેથી લોકોના ગજવામાંથી જેમ અને તેમ બહુજ થાકું વધારે નીકળે.

પેહલો નિયમ લગાડવા વિષે. પેહલા નિયમ દરેક કરના સંબંધમાં પાળી રાકારો નહિ. દરેક કર, કર ભરનારની આપવાની શક્તિના પ્રમાણમાં નાંખી રાકારો નહિ. ધારો કે ૬ માણસનું કુટુંબ છે અને તેમનું ખરોખર પૂરું થઈ શકે એટલીજ તેમની આવક છે. હવે એક ૩ માણસનું પૈસાદાર કુટુંબ હોય તેના જેટલીજ અથવા બલકે તેથી વધારે પણ આહ પેલું ગરીબ કુટુંબ વાપરશે. એટલે તે ગરીબ કુટુંબ પેલા પૈસાદાર કુટુંબના કરતાં આહ ઉપરની જકાતમાં વધારે ભાગ ભરશે; અર્થાત્ આહ ઉપરના કરમાં પૈસાદાર કુટુંબના કરતાં ગરીબ કુટુંબ પોતાની આવકના પ્રમાણમાં વધારે ભાગ ભરે છે. આવી તરેહની અસમાનતાને સાફ કોઈ પણ રાત્ર્યકર્તાથી ગોઠવણ થઈ શકવી અશક્યજ છે. જે તેમ કરવામાં આવે તો હજારો અમલદારો આવી તરેહના જુદા જુદા દાખલાઓ તપાસવામાં રોકવા પડે; અને તે કરથી આવેલી ઉપજ ઘણી ખરી તે અમલદારોના પગાર આપવામાંજ વપરાઈ જાય; એટલે એક સમિયનો પહેલા નિયમ અમલમાં લાવવા જતાં, સરકાર તેનો ઓથો નિયમ તોડશે. કર નાખવામાં સમાનતા કેઈ એક અમુક કર ઉપર ધ્યાન આપવાથી લાવી શકાય નહિ, પણ જુદા જુદા વર્ગના માણસો કરોમાં જે કુલ રકમ આવે તે, તેઓ જે આવક ભાગવતા હોય તેના પ્રમાણમાં હોય એવી ગોઠવણ કરવાથી આણી શકાય. એટલે જે લોકો ઉપર કોઈ અમુક કરનો બોલો વધારે પડતો હોય તેમના ઉપર બિજા કરનો

બાળે થોડા આવે એમ કરવું. ઉપલા આપેલા દાખલામાં જો કે પેલું મરીબ કુટુંબ પૈસાદાર કુટુંબના કરતાં પોતાની આવકના પ્રમાણમાં આહ ઉપરની જકાતમાં વધારે ભાગ આપેછે. અહીં પરંતુ ઇનકમટેક્સમાં તેમજ એરાઆરામની સીંજે ઉપરના કરમાં તે થોડો ભાગ આપશે.

બિજો નિયમ લગાડવા વિષે. એડમ સ્મિથના બિજો નિયમ કે કરો અનિયમિત નહિ પણ નક્કી હોવા જોઈએ તે ધણા અગત્યના છે. વેપારિયોને, જે સીંજેનો પોતે વેપાર કરતા હોય તે ઉપર કેટલા કર આપવો પડશે તે નક્કી નહોત્યારે સઘળા વેપાર સંબંધી કામો અનિશ્ચિત અને સદ્વાના પ્રકારનાં થઈ જાય છે; માણસો પછી ડહાપણ અને અક્ષય ઉપર આધાર રાખવાને બદલે નશીબ ઉપર વધારે આધાર રાખેછે અને તેથી વેપાર તે એક ભારે જીગર જેવો થઈ જાયછે.

ત્રિજો નિયમ. ત્રિજો નિયમ કરભરનારને એાછામાં એાછી હરકત થાય એમ કરવાને માટે જરૂરનો છે. જો ભરનારને વગર કારણે અધવડ પડે એવે વખતે કરો ઊધરાવવામાં આવે તો તેથી તેને નુકસાન થાયછે અને લોક સમસ્તને કંઈ ફાયદો થતો નથી. સીંજે ઉપરના સઘળા કરો અહીં જોતાં તે સીંજે વાપરનારાજ આપેછે કારણ કે તે કરો તે સીંજેના ઉત્પાદનખરચનો ભાગ છે. એટલે વેપારી તે કરની રકમ ચઢાવીને નક્કી થયેલી કિંમતે સીંજે ધરાકને આપેછે તેથી ધરાકો તે સીંજે ઉપરનો કર, પોતાને સઘવડ પડે એવે વખતે એટલે ખરીદી કરતી વખતે આપેછે. જો તે વખતે તેને સઘવડ ન હોય તો તે સીંજ ખરીદી નહિ. વળી શહેરોમાં ઘર તથા જમીન ઉપરના આવંતાં ભાડાં ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીને જેજે કર આપવો પડેછે, તે જો તે ભાડાં ઘર અથવા જમીનના માલીકના હાથમાં આવતા હોય તે વખતે લેવામાં આવતા હોય તો તે કર ભરવાની ધણી સઘવડ પડે.

ચોથો નિયમ. ચોથા નિયમનો ત્રિજ સાથે નિકટ સંબંધ છે. જો કર તે ભરનારની પાસેથી અધવડ પડે એવી વખતે લેવામાં આવે તો તે કરથી સરકારની ત્રિજોરીમાં આવે તેના કરતાં કર ભરનારના ગળવામાંથી ધણું વધારે જવાનું. જે સીંજે ઉપર કર લેવાતો હોય એવી સીંજે પરદેશથી લાવનારા વેપારી પાસેથી, જે સીંજે આવીને તરત કર લેવાતો હોય તો, તે આપવાનો વખત તેને ધણાજ અધવડ ભરેલા

યદી પડે ને તેથી સરકારને મળે તેના કરતાં તેના ગજવામાંથી વધારે જાય. આ હરકત દૂર કરવાને માટે ઇંગ્લાંડમાં એમ ઠરાવવામાં આવેલું છે કે આવી તરેહની ચીજો પરદેશથી લાવનાર વેપારીને જો તરત વેચવાની ઇચ્છા ન હોય તો તેને સરકારના હવાલામાં સોંપે અને જ્યારે તેમને વેચે ત્યારે જકાત આપી સરકારના હવાલામાંથી લઈ જઈ ખરીદદારને આપે. આમ કરવાથી વેપારી, તે જકાત પોતાને ધણીજ સંધવડ ભરેલી વખતે આપેછે કારણ કે તે વખતે તેણે તે ચીજો વેચી હોય છે ને તેની કિંમત પોતાના હાથમાં આવી ચૂકી હોયછે. આ ગોઠવણથી ચીજોની કિંમતો ઉપર શી અસર થાયછે તે આપણે તપાસિયે. ધારૈ કે એક દારૂનો વેપારી ૧૦૦૦૦ રૂપિયાનો દારૂ આણેછે, અને તે દારૂ ઉપર ૫૦૦૦ રૂપિયાની જકાત છે. તે તે દારૂ સરકારના હવાલામાં સોંપેછે, અને તેને છ મહિના પછી વેચે છે ને તે મુદત લગી તે દારૂ સરકારના હવાલામાં રહેછે. ધારૈ કે તે વેપારી પોતાના મુડી ઉપર દર વર્ષે ૨૦ ટકાનો નફો મેળવેછે ત્યારે આ દારૂ ૧૬૦૦૦ રૂપિયા સારું વેચાશે. આ આંકડો નીચેના આંકડાઓનો બનેલો છે:—

દારૂની અસલ કિંમત..... રૂ. ૧૦૦૦૦

વેપારીની મુડી ઉપર છ મહિનાનો નફો (દસ ટકા) રૂ. ૧૦૦૦

દારૂ ઉપરની જકાત..... રૂ. ૫૦૦૦

રૂ. ૧૬૦૦૦

હવે જો વેચાણ થયું તે વખતે જકાત આપવાને બદલે દારૂ દેશમાં આવ્યો કે તરત વેપારીને જકાત આપવાની હોત તો ઉપલા દારૂની કિંમત રૂ. ૧૬૦૦૦ ને બદલે રૂ. ૧૬૫૦૦ થાત; કારણ કે વેપારીને રૂ. ૫૦૦૦ વધારે મુડી રોકવી પડી હોત ને તે મુડી ઉપર પણ તે વર્ષ દિવસે વિસ ટકા ને લેખે નફો લેવાનું ધારત, ત્યારે દારૂની કિંમતમાં નીચેના આંકડાઓ આવત.

જકાતસુધાં દારૂની અસલ કિંમત..... રૂ. ૧૫૦૦૦

આ મુડી ઉપર વેપારીનો છ મહિનાનો નફો (૧૦ ટકા) ..... રૂ. ૧૫૦૦

રૂ. ૧૬૫૦૦

ત્યારે આમ થાય તો દારૂના ખરીદદારને જકાતને લીધે સરકારને જેટલું મળે તે ઉપરાંત રૂ. ૫૦૦ વધારે આપવા પડશે.

કાચી પેદાશ ઉપરના કરો. ચોથા નિયમ પ્રમાણે જોતાં ચીજો ઉપરના કરો કાચી પેદાશ ઉપર નાંખવા જોઈએ નહિ પણ સિદ્ધ પદાર્થો ઉપર નાંખવા; જેમ કે જો રૂ ઉપર કર નાંખવાનો વિચાર થાય તો કાચા રૂ ઉપર કર નાંખવો નહિ, પણ સુતરના કાપડ ઉપર નાંખવો. કાપડ તૈયાર થવાની ક્રિયામાં રૂ ધણા વેપારિયોના હાથમાંથી જાય છે. તેથી જો કાચા રૂ ઉપર કર નાંખવો હોય તો આ દરેક વેપારીને કર પ્રથમ આપવો પડે છે. પણ તે ઉપરાંત જેની પાસેથી પોતે વેચાતું લે તેણે કર ખાતર જે રકમ વાપરી હોય તે ઉપરનું વ્યાજ પણ તેણે આપવું પડે છે. ધારો કે ચીના હાથમાં પહેલ વહેલું કાચું રૂ આવે છે. અને તેને તે ઉપર રૂ. ૧૦૦૦૦ કર આપવો પડે છે; હવે જ્યારે તે ખાને રૂ વેચે ત્યારે તે આ કરમાં આપેલા રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉપર નફાનો સાધારણ દર (ધારો કે દસ ટકા) લેશેજ. એટલે ખા કરને પેટે રૂ. ૧૧૦૦૦ આપશે. હવે જ્યારે ખા કરને રૂ વેચે ત્યારે પોતે આપેલા રૂ. ૧૧,૦૦૦ ઉપર તે નફાનો સાધારણ દર લેવાનો. એટલે કર પેટે કરને રૂ. ૧૨૧૦૦ આપવા પડવાના. એટલે જેટલી વખત તે પદાર્થ એકથી બીજે હાથ જવાનો તેવે દરેક વખતે કરને પેટે આપાતી રકમ ઉપર ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ચડતું જાય છે. અને આખરે જ્યારે વાપરનાર કે જે ખર્ચ જોતાં કર આપે છે તેને હાથે તે પહોંચે ત્યારે કરને લીધે તેની કિંમતમાં થયેલા વધારો સરકારને જે મળે તેથી ખમણું પણ થઈ જાય છે. માટે ચોથા નિયમનો અમલ કરવા સાફ હિસાં ચીજો ઉપરના કર તેમને વાપરવા સાફ વેચાતી લેવામાં આવે તે વખતની જેમ અને તેમ પાસે લેવો. કારણ કે કરનો ખર્ચ આપનાર તો વાપરનાર છે માટે તે ચીજ તૈયાર થતા સુધીમાં જે અગણિત વેપારીઓના હાથમાં થઈને જાય છે તેઓને કરને લીધે જે વધારો રકમ કાઢાડવી પડે છે તેના ઉપરનું વ્યાજ તે વાપરનારને આપવું પડે તેમ થવું ન જોઈએ.

ચીજો ઉપર પ્રત્યક્ષ કર લેવો ફાવે તેમ નથી. કેટલાક એમ કહે છે કે ચીજો વાપરનારનો સ્વાર્થ ખરોખર જ્યારે જલવાય કે ચીજો

ઉપરનો કર તે વેચાતી લે તે વખતે લેવા. એટલે કોઈ માણસ એક રતલ આહ લેવા જાય તો વેપારી તેની પાસેથી ૧૧ રૂપિયા તેની કિંમત માગે અને રૂ. ૧ કર ખાતાનો જીદો માગે. પણ આ ચોથા નિયમ બરોબર અમલમાં લાવવા સારૂ આ ચોજના કરવાથી તો ઉલટો તે નિયમ તુરેજી કારણ કે આ ચોજના પાર પાડવાને દુકાનદારોના આપડાઓ તપાસી તેવા કર બદલ લીધેલી બધી રકમ સરકારમાં ભરી કે નહિ તે ખાત્રી કરવા ઘણા અમલદારો રાખવા પડશે. આમ કરવામાં ઘણું ખર્ચ થશે અને તેથી કર ભરનારાના ગળવામાંથી જશે તેનાથી ઘણી થોડી રકમ સરકારને મળશે; અને આટલો મોટો ખર્ચ માંડેથી પણ કેટલાક વેપારિયો લુચ્ચાઈ કરતા પકડારો નહિ. કર ઘણી કિફાયતથી ઉધરાવવા મોટે તે જે સીજો ઉપર લેવાનો હોય તે સીજ સામકું વેચનારાઓની વખારોમાં પડી હોય તે વખતે કર લેવા જોઈએ. કારણ કે જેમ તે સીજ ઘણા છુટક વેપારિયોના હાથમાં ગયેલી હોય તેમ લુચ્ચાઈ કરી કર નહિ આપવાનો સંભવ વધારે. એકમ સ્મિથનો ચોથા નિયમ વધારે સારી રીતે પાળવા મોટે કર ઉધરાવવાનું ખર્ચ જેમ અને તેમ ઓછું કરવું જોઈએ.

કરનો ભાર. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કર લેવાની રીત. ઇનકમ-ટેક્સ જેવા આસ કરોનું સ્વરૂપ સમજાવતા પહેલાં કરનો ભાર તે શું અને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કરની રીત વચ્ચેનો તફાવત બતાવવો ઠીક છે; મિલ કહેછે કે “કર જે માણસોએ આપવો જોઈએ એમ ધાર્યું હોય તે માણસોપાસેથી માંગવામાં આવે તે કર પ્રત્યક્ષ; પરોક્ષ કર તે એવો કે જે એક માણસ પાસેથી માગવામાં આવે પણ એવા ઇરાદાથી કે તે માણસ આખરે બિજા માણસ પાસેથી પોતે કરમાં આપેલી રકમ લેશે, જેવા કે જકાત વિગેરે.” કરનો ભાર, જે માણસના ગળવામાંથી ખર્ચ જોતાં તે નિકળેછે તે ખર્ચ છે. જેમ કે સીજો ઉપર લેવાતા કરનો ભાર તે સીજો વાપરનારા ખર્ચ છે; કારણ કે જોકે તે કર પ્રથમ તો તે સીજ બનાવનારાઓ તથા લાવનારાઓ આપેછે તોપણ તેને લીધે સીજોની કિંમત વધેછે અને તેથી આખરે કર તે સીજ વાપરનારાઓજ આપેછે. ઇનકમટેક્સ તથા ગાડી ઉપરના કરોનો ભાર તે કર જે માણસ પાસેથી પ્રથમ લેવામાં આવેછે તેજ માણસ ખર્ચ

છે. જે કર એક માણસ પાસેથી લેવાય ને તેનો ભાર બિજો માણસ ખમે તે કર પરીક્ષ. પ્રત્યક્ષ કરનો ભાર જે માણસ પાસેથી તે પ્રથમ વસુલ કરવામાં આવેછે તેના ઉપરજ પડેછે. તેથી ચીજો ઉપર લેવાતા કરો પરીક્ષ છે. અને ઇનકમટેક્ષ જેવા કરો પ્રત્યક્ષ છે.

ઇનકમટેક્ષ. ઇનકમટેક્ષ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં સારો છે કે ખોટો તે નક્કી કરતાં પહેલાં, તે હમેશાને સારૂ અને નિયમિત છે અથવા તો થોડી મુદતને સારૂ અને અનિયમિત છે તે જાણવું જોઈયે. થોડી મુદત પહોંચવાની આવક ઉપર તથા હમેશાંની આવક ઉપર સરખો કર લેવો કે કેમ તે વિષે ધણી તકરાર ચાલેછે. આ બધી તકરાર એ મુદ્દા ઉપર છે કે ઇનકમટેક્ષ તે હમેશાંને સારૂ અને નિયમિત દરનો અથવા તો થોડી મુદતને સારૂ અને અનિયમિત દરનો છે. જે તે હમેશાંને સારૂ અને નિયમિત હોય તો દરેક જાતની આવક ઉપર એક સરખીજ રકમ લેવી જોઈયે, પછી તે આવક હમેશાં આવે એવી હોય અથવા તો થોડી મુદત લગી આવીહોય. પણુ કર જે થોડા વખત સારૂજ નાખેલો હોય તો થોડી મુદતની આવકો ઉપર હમેશાંની આવકો કરતાં ઓછા દરનો કર લેવો જોઈયે. ધારો કે ઇનકમટેક્ષ હમેશાંને સારૂ અને નિયમિત દરનો છે; અને વંશપરંપરાના વરણાસનમાંથી ખાર મહિને ૧૦૦૦૦ રૂપિયાની આવક છે અને બીજા પોતે દાકતરનો ધંધો કરેછે, તેમાંથી દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦૦ ની આવક છે. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે બીજા થોડી મુદત લગીની આવક ઉપર એની કાયમ આવક ઉપર લેવાતા જેટલોજ કર લેવો તે ગેરવાજબી છે. તેઓ કહે છે કે બીજા આવક પોતાની જાત મહેનત ઉપર આધાર રાખેછે ને તે મરી ગયોકે બંધ થવાની. પણુ ખરૂં તો એમ છે કે આમ છે માટેજ એ એ તરેહની આવક ઉપર એકજ દરનો કર લેવો જોઈયે. આપણે ધાર્યું છે કે ઇનકમટેક્ષ નિયમિત અને હમેશાંને સારૂ છે; આમ છે ત્યારે વર્ણાસનમાંથી આવતી એની ઉપજ હમેશાં કર ભરેજ જવાની. પણુ બીજા આવક તો બીજા મરણથી બંધ થવાની ને તેથી બીજા જીવતો હશે ત્યાં લગીજ તેકર ભરવાની. વળી એક બિજો દાખલો લઈ આ વાત સમજાવિયે. ધારો કે અ, બ, અને ક એ ત્રણેને રૂ. ૨૦૦૦૦ આવેછે. અ તે રૂપિયા કંઈ વજીફામાં નાંખેછે અને તેમાંથી તેને દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦ ની

આવક આવેછે, બ પોતાના નાણાંવતી એક એન્યુયિટી લેછે કે જેથી તેને પોતાની જીંદગીસુધી દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦૦ ની આવક આવેછે, ક દશ વર્ષ લગી દર વર્ષે રૂ. ૨૫૦૦ આવે એવી એક એન્યુયિટી લેછે. હવે આ બધી આવકો બરોબર એક સરખીજ મુડીનાં ફળ છે. પહેલી આવક હમેશાંની છે, બિજી એક માણસની જીંદગી ઉપર આધાર રાખેછે અને ત્રિજી અમુક વર્ષ પછી બંધ પડવાની છે. જો ઇનકમટેક્સ કાયમ અને નિયમિત હોય તો અમની આવક ઉપર બની અથવા કુની આવક કરતાં બારે દરે કર લેવાનું કંઈ કારણ જણાતું નથી. જો દર રૂપિયે ચાર પાંચ કર હોય તો અમની આવક દર વર્ષે રૂ. ૧૦-૬-૮ કર હમેશાં આપેજશે; બની આવક તેની બાકીની જીંદગી લગી દર વર્ષે રૂ. ૩૧-૪-૦ આપેજશે અને કુની આવક દશ વર્ષ લગી દર વર્ષે રૂ. ૫૨-૧-૪ આપેજશે. આ રકમોનાં મૂલ્ય જો મુડીના રૂપમાં આણવામાં આવે તો તે સરખું થશે એમલે જો અ, બ, અને ક એક ઉચક રકમ આપી તેમની આવકો ઇનકમટેક્સમાંથી ખાતલ કરવા માગે તો તેમને એકસરખીજ રકમ આપવી પડે. પણ જો ઇનકમટેક્સ થોડી મુદતને સારજ હોય તો થોડી મુદતની અને કાયમ આવકો ઉપર એકજ દરે કર લેવો એ ગેરવાજખી છે. ધારો કે રૂપિયે ચાર પાંચનો ઇનકમટેક્સ દશ વર્ષ લગી લેવામાં આવેછે. ત્યારે ઉપલા દાખલામાં ક દશવર્ષમાં, જો કર હમેશાં સુધી ચાલ્યો હોત તો જે રકમ અ આપત, તેટલીજ રકમ આપેછે. ઇનકમટેક્સનો દર અનિયમિત હોય તો તેથી પણ કેટલેક દરને આવી રીતની અસમાનતા થાયછે.

જો ઇનકમટેક્સ હમેશાંને સાર કાયમ રહેવાનો હોય અને તેનો દર નિયમિત હોય તો થોડી મુદતની તેમજ કાયમ આવકો ઉપર એકજ દરે કર લેવો જોઈયે. આ ઉપરથી એવો સાધારણ નિયમ ઠરે છે કે જ્યારે ઇનકમટેક્સ કાયમ અને નિયમિત હોય ત્યારે થોડી મુદતની તેમજ બિજી બધી તરેહની આવકો ઉપર એકજ દરે કર લેવો; પણ ઇનકમટેક્સ થોડી મુદત લગીજ પહોંચવાનો હોય અને તેનો દર અનિયમિત હોય તો કાયમની આવકો ઉપર, થોડી મુદતની આવકો કરતાં, વધારે કર લેવો જોઈયે. જો ઇનકમટેક્સ થોડી મુદત લગી ચાલવાનો હોય તો બરોબર સમાનતા કરવાનો એક-

જ રસ્તો છે; સઘળી આવકોને મુડીના રૂપમાં આણવી અને તે પ્રમાણે નફા થયેલી રકમ ઉપર અમુક ટકા દર વર્ષે ઇનકમટેક્સ તરફ લેવો. પણ આ યોજના ચાલી રહિ તેમ નથી કારણ કે થોડી મુદતની આવકોને મુડી રૂપમાં આણવાનો ચત્ત કરવામાં ઘણીજ મુશ્કેલી તથા ખર્ચ પડશે. અમલદારોને થોડી મુદતની આવકવાળા બધા માણસોને તપાસવા પડશે અને તેમની ઉપર અને તેમની તંદુરસ્તી ઉપર વિચાર રાખીને તેમને શો ઇનકમટેક્સ આપવો તે ડેરવવું પડશે. એટલે દરેક આવકને મુડીના રૂપમાં લાવીને તેના પ્રમાણે ઇનકમટેક્સ નાંખવાનો ચત્ત કરવામાં આવે તો, કર ઉઘરાવવાનું ખર્ચ, કરમાંથી સરકારને થતી ઉપજના પ્રમાણમાં ઘણું વધારે થઈ જાય. કાયદા કરનારાઓ દરેક કર તે ભરનારાઓની શક્તિ પ્રમાણે લેવાનો ચત્ત કરવાને બદલે કરમાં અપાતી કુલ રકમમાં સમાવતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ઠીક છે એમ પહેલાં કહી ગયા તેનો આ દાખલો છે.

ઇનકમટેક્સ મોટી આવકોવાળા કરતાં હુકી આવકોવાળા માણસને વધારે ભારે પડે છે. ઇનકમટેક્સના સામું એ હરકત ઉઠાવવામાં આવે છે કે તે કર મોટી આવકવાળા માણસ કરતાં ઘણી હુકી આવકવાળા માણસને ઘણો ભારે પડે છે. એટલે જો રૂપિયે ચાર પદ્મ ઇનકમટેક્સનો દર હોય અને તે દરેક ઉપજ ઉપર લેવામાં આવતો હોય તો, બાર મહિને ૧૦૦ રૂપિયાની આવકવાળા માણસને દર વર્ષે રૂ. ૨-૧-૪ ની રકમ ભરવી પડશે. રૂ. ૧૦૦૦૦ ની આવકવાળા માણસને રૂ. ૨૦૮-૫-૪ ની રકમ આપવી પડશે. હવે એ વાત તો ખરી છે કે બારમહિને રૂ. ૧૦૦ થી તો માણસનું તથા પોતાના કુટુંબનું તાણીતોશીને પુરું પણ થાય નહિ. આવી આવકમાંથી બાર મહિને રૂ. ૨-૧-૪ ની રકમ લેવામાં આવે તો તે આવકવાળો માણસ તથા તેના ઘરના લોકો છેક ભુખે મરે. પણ રૂ. ૧૦૦૦૦ ની આવકવાળા માણસને રૂ. ૨૦૮-૫-૪ ભરવાથી બિલકુલ હરકત પડશે નહિ. આ હરકત દુર કરવાના હેતુથી અમુક મર્યાદા મુધીની ઉપજને કરની માફી હોય છે. ગયાવર્ષથી જો ઇનકમટેક્સ નાંખવામાં આવ્યો છે તેમાં બાર મહિને રૂ. ૫૦૦ મુધીની આવકો કરમાંથી બાતલ કરવામાં આવી છે અને દરવર્ષે રૂ. ૨૦૦૦ ની ઉપરની આવકો ઉપરના

કરના દર, તેની અંદરની આવક ઉપર કરતાં સહેજ વધારે રાખ્યાં છે. પરંતુ જે અસમાનતા દુર કરવાને આવી તરેહની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, તે આ ગોઠવણથી બરોબર દુર થતી નથી. બાર મહિને રૂ. ૪૯૯ ની આવકવાળાને કેઈ પણ કર ભરવો પડતો નથી. પણ રૂ. ૫૦૦ ની આવકવાળાને રૂ. ૧૦ કર ભરવો પડે છે. એટલે રૂ. ૫૦૦ ની આવકવાળા માણસ પાસે પ્રકત રૂ. ૪૯૦ રહે છે ને રૂ. ૪૯૯ ની આવકવાળા પાસે રૂ. ૪૯૯ રહે છે, એટલે કર તે ભરનારાની શક્તિના પ્રમાણમાં નથી. બાર મહિને એક રૂપિયો વધારે આવક હોવાથી રૂ. ૧૦ ની રકમ આપવા જેટલી શક્તિ એકદમ વધી જતી નથી. આ અસમાનતા દુર કરવાને મી. બેન્થેમ નીચેની યોજના બતાવે છે; જીંદગીની જરૂરિયાતો પુરી પાડવાને બસ થાય એવી એક એમોં છામાં એમોં છા રકમ (જાણે કે દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦) ઉપર બીલકુલ કર લેવો નહિ અને આ રકમ દરેક આવકમાંથી બાદ કરી પછી પ્રકૃત બાકીની રકમ ઉપર કર ગણવો. એટલે જાણે કે રૂ. ૫૦૦ સુધીની અને તેની અંદરની આવક ઉપર બીલકુલ કર લેવો નહિ; રૂ. ૫૨૦ ની આવક ઉપર રૂ. ૨૦ ઉપરનો કર લેવો; રૂ. ૧૦૦૦ ની આવક રૂ. ૫૦૦ ઉપરનો કર લેવો ને એ પ્રમાણે; આમ કર્યોથી દરેક માણસ જરૂરી કરતાં પોતાની આવક જેટલી વધારે હશે તેના અમુક પ્રમાણમાં કર આપશે.

વળી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ઇનકમટેક્સ સામું મોટી હરકત એ ઉઠાવી શકાય એમ છે કે તે બચાવેલા અવેજ ઉપરનો કર છે. વધારે કે એ તથા બે એ બંનેને દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦૦ ની ઉપજ છે. એ પોતાની બધી આવક વાપરી દે છે, એટલે તે કુદત દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉપરજ કર આપે છે; બે પોતાની બધી આવક ખર્ચતો નથી પણ થોડી ખર્ચે છે, એટલે દર વર્ષે તેને રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉપર કર આપવો પડે છે એટલુંજ નહિ પણ તેની દર વર્ષની ઉપજમાંથી જે બચાવ કર્યો હોય તેમાંથી જે આવક આવે તેના ઉપર પણ કર આપવો પડે છે. એટલે એ પોતાની આવક ઉઠાવી દે છે તેથી તેને એમોં છો કર આપવો પડે છે ને બે બચાવે છે તેથી તેને વધારે કર આપવો પડે છે. આમ છે તેથી ઇનકમટેક્સને લીધે કેટલેક દરજ્જે બચાવ કરવાને બદલે વાપરી આ-

વાનું ઉત્તેજન મળેછે. ઇંગ્લાંડ જેવા દેશોમાં જ્યાં દ્રવ્ય ઝમ્કડું કરવાની ઇચ્છા ધણી પ્રબળ છે ત્યાં આથી બહુ હરકત થતી નથી. પણ આપણા જેવા દેશમાં કે જ્યાં મુડી ઝમ્કડી થતી ધણીજ જરૂરની છે ત્યાં, ઇનકમટેક્સની મુડી ઝમ્કડા થવાની વિરુદ્ધ અસર હોવાને લીધે, તેવા કરથી દેશના ઉદ્યોગને હાની થાયછે. વળી નવા ઇનકમટેક્સમાં આપણે ઉપર કહી ગયા કે રૂ. ૨૦૦૦ ઉપરની આવકવાળાઓને માટે કરનો ભારે દર ઠરાવ્યોછે; ઝમ્કડે જેમ માણસ અચાવ વધારે કરે તેમ તેને કર વધારે ભરવાનો. આવી ગોઠવણની સામું, સામાન્ય રીતે ઇનકમટેક્સ સામું અતાવેલી અડચણો ધણી જોરથી લાગુ પડેછે.

ઇનકમટેક્સ ધણુંખરૂં પ્રત્યક્ષ કર છે: કોઈ વખતે પરીક્ષ હોય છે. ઉપરઉપરથી જોતાં ઝમ્ક લાગરો કે ઇનકમટેક્સ તે હમેશાં પ્રત્યક્ષ કર છે; પણ કેટલાક પ્રસંગોમાં તે પરીક્ષ થઈ પડે છે. જ્યારે અચ્ચેજાં નાણાં કે જે ઉત્પાદકરીતે ન વપરાતાં હોય તેમાંથી ઇનકમટેક્સ આપવામાં આવે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ કર છે; કારણ કે તેવે પ્રસંગે તેનો ભાર તે આપનારે માણસજ ખમેછે પણ જ્યારે ઇનકમટેક્સ મુડીમાંથી આપવામાં આવે ત્યારે તે પરીક્ષ કર છે; કારણ કે તેવે પ્રસંગે તેનો થોડો ભાગ તે કર આપવામાં ગયેલી મુડીથી જે કર્મકારોને રોજ મળત તેમના ઉપર પડેછે. ધારો કે કોઈ મોટા વેપારી બાર મહિને રૂ. ૧૦૦૦) ઇનકમટેક્સ આપે છે અને જો તેને આપી કર આપવાનો ન હોત તો તેટલી રકમ તે વધારે કર્મકારો રાખવામાં વાપરત; ઝમે વાત તો સ્પષ્ટ છે કે આવી તરેહના દાખલામાં કરનો કેટલાક ભાગ મજૂરિયાત વર્ગના ઉપર પડેછે અને તેમના મુસારાનો દર ઘટવાનું વલણ થાયછે. પણ જો પેલા વેપારી તે રૂ. ૧૦૦૦ મુડીમાંથી નહિ પણ પોતાના ઝમ્કાઆરામમાં વપરાતી રકમ સહેજ ઓછી કરીને આપતો હોય તો ઇનકમટેક્સ પ્રત્યક્ષ કર છે અને તે આપનાર માણસના ગજવામાંથી નિકળેછે. જો ઇનકમટેક્સ મુડીમાંથી આપવામાં આવે તો દેશના ધંધાઓને હરકત આવે. ઇંગ્લાંડ જેવા દેશમાં કે જ્યાં વેપારના કાર્યો કરવા માટે જોઈએ તેટલી મુડી હોયછે, ને તેથી કરીને ઇનકમટેક્સથી ઉત્પાદનમાં હરકત આવતી નથી ત્યાં આવા કરથી કંઈ નુકસાન થતું નથી. પણ જ્યાં મુડીની તાણાતાણ છે ત્યાં તો તેવા કર હરકત કરતા થઈ પડે છે.

કેટલાક અપ્રમાણિક લોકો પુરેપુરો ઈનકમટેક્સ આપવામાં અપાડા કરી શકેછે. આ પણ ઈનકમટેક્સના સામું એક હરકત તરીકે બતાવવામાં આવેછે. કોઈ અમુક કરથી લોકોની નીતિ ઉપર ખરાબ અસર થશે કે નહિ એ વાત અવશ્ય રાજકારભારિયો-એ ધ્યાનમાં લેવી જોઈયે. ઈનકમટેક્સ તે, તે કર આપવામાં અપાડા કરનારા લોકોનું અપ્રમાણિકપણનું મૂળ છે એમ કહેવાને કંઈપણ પુરતી સાબીતી નથી. એટલું ખરૂં કે તે કરથી તેમને અપ્રમાણિકપણે વર્તવાની તક મળેછે. પણ તેમની તેમ કરવાની ઈચ્છા હોવા વગર કંઈતેમ્મા તેવી તકનો લાભ લેશે નહિ. માટે ઈનકમટેક્સ સામેની આ હરકત કંઈ બ્યાજખી છે એમ ગણાય નહિ. પણ એટલું તો ખરૂં કે સરકારી નોકરો વિગેરે જેમની આવક ઉઘાડી હોયછે અથવા જે ખરેખરા પ્રમાણિકપણે ચાલનારા હોયછે તેમ્મા પુરેપુરો કર ભરેછે અને અપ્રમાણિક વેપારિયો લુચ્ચાઈ કરી ખરોખર ભરતા નથી એટલે કર આપવામાં એક જાતની અસમાનતા થાયછે.

ચીજો ઉપરના કરો જરૂરી ચીજો ઉપર નહિ પણ એ શ અશમની ચીજો ઉપર લેવા જોઈયે. આપણે બતાવી ગયા કે જે આવકો હુંદગીની જરૂરીયાતો ચલાવવાને બસ થાયછે તેમના ઉપર કંઈકર લેવો જોઈયે નહિ, અથવા એવો નિયમ બતાવવામાં આવ્યો હતો કે દરેક માણસે પોતાની વધારાની આવકનું અમુક પ્રમાણ સરકારને આપવું. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે જો ચીજો ઉપર કર નાખવા હોય તો તે જરૂરી ચીજો ઉપર નહિ પણ એશઆરામની ચીજો ઉપર નાખવા. જો એ વાત કબુલ કરવામાં આવે કે જે માણસોની આવક ક્રમત જરૂરિયાતો પુરી પાડવામાં બસ થાયછે તેમને જેમ બને તેમ કરમાંથી બાતલ કરવા તો એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જરૂરિયાતોની કિંમત કર નાંખીને વધારવી જોઈએ નહિ. તેમ ખીજી તરફથી ગરીબ માણસો પણ જે એશઆરામની ચીજો વાપરતા હોય, જેવી કે દારૂ તંબાકુ વિગેરે, તેમના ઉપર કર ન નાંખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. જો કોઈ માણસની આવક એશઆરામની ચીજો લાવવાને પણ પહોંચે તો, તે ગરીબ હોય તે કારણથી કરમાંથી છેક મુક્ત થવો ન જોઈયે; તેને પોતાની વધારાની આવક કે જેના વડી એશઆરામની ચીજો આણેછે તેનું અમુક પ્રમાણ સરકારને આપવું જોઈયે.

પ્રકરણ ૩ ઉપર સવાલો. કરવિષે.

૧. કર નાંખવાની શા કારણથી જરૂર છે?
૨. રાજ્યથી મળતું રક્ષણ ભોગવનારા કોઈપણ વર્ગના માણસો કર આપવામાંથી શું બચી જવા જોઈએ?
૩. ઝમેડમ સ્મિથના કર નાંખવા વિષેના આર નિયમો ગણાવો.
૪. પેહલો નિયમ કેવી રીતે પાળી શકાય છે?
૫. બિજો નિયમ ન પાળવાથી વેપારને શા કારણથી હરકત આવે?
૬. ત્રિજા નિયમની અગત્યતા દાખલો આપી બતાવો.
૭. ત્રિજા તથા ચોથા નિયમ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવો.
૮. હંગ્લાંડમાં જકાત મોડા આપવા સાથે સરકારના હવાલમાં માલ રાખવાની ગોઠવણ હોય છે તેના શા ફાયદા છે?
૯. આવી તરેહના હવાલમાં આપેલી ચીજોની કિંમત ઉપર ઝમેડી ગોઠવણથી શી અસર થાય છે?
૧૦. ચોથા નિયમ પ્રમાણે કરો કાચા પદાર્થ ઉપર નાંખવા જોઈએ કે સિદ્ધપદાર્થો ઉપર?
૧૧. કાચા પદાર્થ ઉપર કર નાંખવાથી, તેમાંથી સિદ્ધ થયેલા પદાર્થની કિંમત, સરકારને જે રકમ મળે છે તેના કરતાં ઘણી વધી જાય છે તેનું શું કારણ?
૧૨. દુકાનોમાં વેચાતી ચીજો ઉપર પ્રત્યક્ષ કર લેવો કેમ ફાવશે નહિ?
૧૩. ચોથા નિયમ અમલમાં લાવવાનો સહુથી સરસ રસ્તો કયો છે?
૧૪. પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ કર વચ્ચેનો તફાવત બતાવો.
૧૫. કરનો ભાર ઝમેડલે શું? ઇનકમટેક્ષ તે શું?
૧૬. થોડી મુદત લગીની અને કાયમ આવકો ઉપર શું ઝમેકજ દરે કર લેવો જોઈએ?
૧૭. જો ઇનકમટેક્ષ હમેશા ચાલવાનો હોય તથા નિયમિત હોય તે થોડી મુદત લગીની તેમજ કાયમ આવકો ઉપર ઝમેકજ દરનો કર લેવો જોઈએ એ વાત દાખલો આપી બતાવો.
૧૮. દરેક આવક મુડીના રૂપમાં આણી તે ઉપર કર ગણવો શા કારણથી ફાવશે નહિ?

૧૯. માઠી આવકવાળાના કરતાં નાની આવકવાળા માણસ ઉપર ઇનકમટેક્સનો બોલો વધારે પડે છે તેનું કારણ શું ?

૨૦. આ હરકત દુર કરવા માટે અહીં જે ઇનકમટેક્સ નાંખ્યા છે તેમાં શી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે ?

૨૧. તે ગોઠવણ કેવી રીતે જૂલ ભરેલી છે. તથા તેની સામું શી હરકતો આણી શકાય તેમ છે ?

૨૨. બેન્ચમે આ હરકત દુર કરવા માટે શી યોજના બતાવી છે ?

૨૩. ઇનકમટેક્સ હિંદુસ્તાન જેવા દેશને અનુકુળ નથી તેનું કારણ શું ?

૨૪. શું ઇનકમટેક્સ તે હમેશાં પ્રત્યક્ષ કર છે ?

૨૫. જ્યારે ઇનકમટેક્સ મુડીમાંથી અપાય છે ત્યારે તેને બોલો મુખ્યત્વે કરીને કોને ખર્ચો પડે છે ?

૨૬. ઇનકમટેક્સ પુરેપુરો આપવા કેટલાક લોકો અપ્પાડા કરી શકે છે, એ હરકત એ કરના સામું બતાવવી શું વાજબી છે ?

૨૭. એવો સિદ્ધાંત કરવામાં આવ્યો છે કે દરેક માણસે પોતાની વધારાની આવકનું એક નિયમિત પ્રમાણ સરકારને આપવું. ત્યારે આ સિદ્ધાંતને અનુસરી કેવી સીબે ઉપર કર નાંખવો જોઈયે ?

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે જમીન તે કુદરતની બક્ષિસ છે માટે તે વાજબી રીતે કોઈની ખાનગી મિકલત થઈ શકે નહિ; પણ માણસની મહેનતનાં ફળ હોય તેનાજ માલિક માણસો થઈ શકે આ સિદ્ધાંત નીચેની બાબતોમાં લગોડા:—

(૧) પહેલાં ખારી પણ સુધારીને સારી કરેલી જમીન;

(૨) જંગલમાંના ફળફળાદી;

(૩) ઇંટવાડો;

(૪) ઇંટ બનાવવાની એક ગાડું ભરેલી માટી;

(૫) તેજ માટીની બનાવેલી ઘરો;

(૬) મહેનત વગર જડી આવેલાં સોના અને રૂપાના ચોસલાં;

(૭) ખુબ મહેનતથી તૈયાર કરેલા ખાનગી સંબંધમાં લગાવો.

પુરવણી અ.

આવન અને કુરિયરની યોજનાઓ. આવન અને કુરિયર પહેલવહેલી સામાન્ય સ્વામિત્વની એ યોજના બતાવી કે ઉત્પાદન થયેલું બધું દ્રવ્ય જનસમૂહમાં વહેંચી આપવું. આ યોજના પ્રમાણે ઘણા કુટુંબોએ એકઠાં મળી, એક કુટુંબના માણસો પરસ્પર જેવા સંબંધથી ચાલે છે તેવા સંબંધે ચાલવું જોઈએ. દરેક માણસે પોતે જે કામ સઉથી સરસ કરી શકતો હોય તેમાં કામે લાગવું અને એવી રીતે બધાની સામઠી મહેનતથી જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું હોય તે બધાયે વહેંચી લેવું. એ યોજનાઓ ચલાવવામાં કેટલીક વ્યાવહારિક અડચણો આવશે એમ લાગવાથી તેવી અડચણો દુર કરવાનાં હેતુથી સેન્ટ સાયમોન અને કુરિયર ઉપલી યોજનાઓમાં કેટલાક ફેરફાર કરાંછે.

સેન્ટ સાયમોનની યોજના. સેન્ટ સાયમોનની યોજનાનો મુખ્ય હેતુ સામાન્ય સ્વામિત્વવાળા જનસમૂહમાં મહેનતની બરોબર ગોઠવણ કરવાનો હતો; કારણ કે એવી કંઈ ગોઠવણ કર્યા વગર સઘળી ગરબ ધઈ જાય; દરેક માણસ જે કામ સઉથી સરસ કરી શકતો હોય તે ઉપરજ તેને કામે લગાડવામાં આવશે એવા ભરોસા હોતો નથી, અને દરેક માણસ જેમ અને તેમ અરુચિર કામ માથે નહિ લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો. આ હરકતો દુર કરવામાં સેન્ટ સાયમોનનું કહેવું એવું હતું કે જનસમૂહના કેટલાક આગેવાનો નિમવા, અને તેઓએ બધું કામ વાજખી રીતે વહેંચી નાંખવું તથા સાધારણ કર્મકારીનું કામ કોણે કરવું તથા કુશળ કારિગરનું કામ કોણે કરવું તે પણ તેઓએ એજ નક્કો કરવું. આ આગેવાનોએ મહેનતની વહેંચણી કરવી એટલુંજ નહિ, પણ તે મહેનતથી જે ઉત્પન્ન થયું હોય તે પણ વહેંચવું. તેઓએ દરેક માણસને ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યનો જે ભાગ મળવાને તે હકદાર છે એમ તેમને લાગતું હોય તે આપ્યો. અને આ પ્રમાણે મળેલો ભાગ તે માણસ પોતાની ખાનગી મિલકત તરીકે વાપરી શકે.

કુરિયરની યોજના. કુરિયરની યોજના વધારે ખુખીથી ઘડી કહાડેલી છે. તેની એમ ધારણા હતી કે દરેક જુદા જુદા જનસમૂહમાં આશરે ૨૦૦૦ માણસો હોવા જોઈએ, અને તેવા દરેક ૨૦૦૦ માણસોને એક ચોરસ લીગ જમીન ઉપર વસાવવા. આ યોજનામાં

ખાતગી મિલકત રાખી રાકાય એટલુંજ નહિ પણ મિલકત વારસામાં પણ મેળવી રાકાય એમ ઠરાવ્યું હતું. આ જનસમૂહના દરેક માણસને તે કામ કરવાને શક્તિવાન ન હોય તો પણ અમુક રકમ આપવી. વળી કુરિયરે સુડીનો બદલો મળવાનો હક પણ કચ્છલ કર્યો હતો. દરેક જનસમૂહ જાણે દ્રવ્ય ઉત્પાદનને માટે એક વહેપારિયાની કંપની એકઠી મળી હોય તેવો ગણવો અને જીંદગીને જરૂરી ગણાય એવી રકમ દરેકને આપ્યા પછી બાકી ઉત્પન્નના મહેનતનો, સુડીનો, તથા અકલનો બદલો એવા ત્રણ ભાગ પાડવા. ઉત્પન્નના આવી રીતના ભાગ પાડવાની વ્યવસ્થા જનસમૂહના આગેવાનોએ નીચે પ્રમાણે કરવી. કર્મકારોને તેમની નિપુણતા અને અકલના પ્રમાણમાં ત્રણ વર્ગ પાડવા અને આમાંના દરેક વર્ગને મળતા મુસારા વચ્ચે અમુક પ્રમાણ રાખવું. કોઈ અમુક કર્મકારને કયા વર્ગમાં દાખલ કરવો તે તેના સાચિયાના મતથી નક્કી કરવું; મહેનતમાં એક્ય અર્થ પણ ખાવા વાપરમાં નહિ. વળી એણે અરચ થાય માટે એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી કે દરેક કુટુંબને એકજ મોટા મકાનમાં પોતાને રહેવા સાર જીદા જીદા એમરડા કાઢાડી આપવા.

પુરવણી બ*.

અખાધિતબ્યાપારનીતિથી જે ઇંગ્લાંડ જરાપણ વિરુદ્ધ ચાલ્યું તો તેથી રક્ષક કર રાખવાની તરફના માણસોને સજ્જડ ટેકો મળશે એમ આપણે કહી ગયા. ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવતા કાપડ ઉપર જે જકાત રાખવામાં આવી છે તેથી રક્ષક યોજનાને ટેકો મળે છે એમ કેટલાક ધારે છે. તે વિષે ટુકામાં અહિં કહેવામાં આવે તો ઠીક. ઇંગ્લાંડના કાપડ બનાવનારાઓ ઘણી વખત એવી દલીલ કરે છે કે આ જકાત રક્ષક કર છે. માટે ઇંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટની સત્તાથી તે એકદમ કહાડી નાંખવી જોઈયે. કારણ કે જ્યાં લગી તે રાખવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી ઇંગ્લાંડની આખી પ્રજા રક્ષક યોજનાને ટેકો આપે છે, એમ ગણાશે. વળી આ બાબત ઉપર હમણાંનું ધણું ધ્યાન ખેંચાયું છે; કારણ કે ઘોડાં વર્ષ થયાં મુંબઈમાં કાપડની ઘણી મોટી મીણા કહાડવામાં આવી છે અને ઇંગ્લાંડથી હિંદુસ્તાન જતું કેટલુંક કાપડ તે મીણામાં જે કાપડ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે જતનું છે, તેથી

મુંબાઈના કાપડ બનાવનારાઓને, ઇંગ્લાંડથી આવતા માલ સરખે જેટલો માલ તેઓ બનાવેછે તેના સંબંધમાં રક્ષણ થાયછે. કેાઈપણ રક્ષક કર ઉપર અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે હરકતો આણી શકાય તે બધી આ અમુક કરને લાગુ પડવાનીજ. જે કાપડ ઉપર જકાત લેવામાં આવેછે તે કાપડની કિંમત વધે છે એમટલુંજ નહિ પણ તે જકાતને લીધે જે કાપડ હિંદુસ્તાનમાં બનાવવામાં આવેછે તેની પણ કિંમત વધેછે; તેથી કરીને આ કર સરકારના ઘરમાં જે લાવેછે તેના કરતાં ઘણી વધારે રકમ લોકોની પાસેથી કહડાવેછે. તેથી ખીજ સઘળા રક્ષક કરોની માફક આ કર પણ અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરાબ છે એમ કહેવામાં કંઈ આચ્છેડા પાવાની જરૂર નથી. પણ આ બાબત ક્રૂર અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણેજ નક્કી કરવાની નથી. એ બાબતની રાજ્યદ્વારી રીતે અહીં તપાસ કરવાનું યોગ્ય નથી પણ એ વાત તો ખુલ્લી છે કે ઇંગ્લિશ પાર્લમેન્ટે પોતાના તાબાના મુલકોમાં લેવાના કર ઉપર કેવી તરેહની દેખરેખ રાખવી વાજબી અને ડાહ્યાપણ ભરેલી છે તે બાબતમાં ઘણાજ અગત્યના રાજ્યદ્વારી વિચારો ધ્યાનમાં લેવાના છે. લોકોની વૃત્તિ તથા તેમના ભાવની દરકાર વગર કર નાંખવા જેવી મોટી ભૂલ ભાગ્યે કરવામાં આવે. કર નાંખવાની ઘણી વાજબી રીત એક દેશને સારૂ ધડી કહાડવામાં આવે તે બિજા દેશને અનુકુલ આવે નહિ. ઘણા મહેસૂલ સંબંધી જ્ઞાનવાળા વજનદાર માણસો, કે જેઓ ઇંગ્લાંડમાં હમેશાં ઇનકમટેક્સ કાયમ રાખવો એમ કહેછે તેઓના એવો મત છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઇનકમટેક્સ ઉઘરાવવાનાં સંબંધમાં જે ઘણા અનિવાર્ય અન્યાયો જોડાયેલાછે તેને લીધે, તે દેશમાં ઇનકમટેક્સ જો નહિ ચાલે એવી જરૂરી હોય તોજ પાછો નાંખવો. હિંદુસ્તાનમાં જતા કાપડ ઉપરની જકાત એકદમ કહાડી નાંખવી કે કેમ તે નક્કી કરવામાં હિંદુસ્તાનની મહેસૂલની વિલક્ષણ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવી એ ઘણુંજ અગત્યનું છે. તે દેશમાંના લોકોમાંના ઘણા લોકો એમટલા તો ગરીબ છે અને તેઓ એવી કર કસરથી રહેછે કે મિઠા રાવાય સામાન્ય વાપારની એવી એકે ચીજ નથી કે જેના ઉપર કર નાંખી શકાય; અને મિઠા ઉપરનો કર તો તેની ત્રીમાએ પહોંચી ચુક્યોછે કારણ કે જીંદગીને આટલી બધી જરૂરની ચીજ ઉપર આવો ભારે કર કેાઈ વખત પણ નાંખવામાં આવ્યો નથી.

આવી રીતે જ્યારે એવી સામાન્ય વાપારની કોઈ પણ ચીજ નથી કે જેના ઉપર કર નાંખી શકાય ત્યારે, એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્તાનમાં કર લેવાના રસ્તાઓ ઘણા જ થાડા છે; કારણકે એ વાત તો સમજાના જાણવામાં છે કે સાર્વજનિક વાપારમાં હોય એવી ચીજ ઉપરનાજ કરનું સહી વધારે ઉત્પન્ન થાય છે કારણકે તેવા કરનો ભાર આખી પ્રજા ખમે છે. હિંદુસ્તાનનો ખર્ચ વધતો જ ગયો છે; તેની મહેસૂલ તેથી ઓછી ઝડપથી વધી છે; વારંવાર આવતી ખોટ દેવું કાઢાડીને પૂરી કરવી પડે છે; અને તેનું દેવું હમેશા વધુ જ ગયું છે. વળી છેલ્લાં થાડાક વર્ષમાં ચાર દુકાળ પડવાને લીધે તેની મહેસૂલની સ્થિતિ ઘણી ખારીક થઈ છે; આ દુકાળોમાંના છેલ્લા એને સાર સરકારને ૧૫,૦૦૦૦૦૦૦ પૌંડ સુધીનો ખર્ચ થઈ ગયો છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે હાલ આવતી મહેસૂલનો કોઈપણ રસ્તો ખંધ કરવો એ ડહાપણનું કામ નથી; અને તેથી કાપડ ઉપરથી હાલની જગત કાઢાડી નાંખવાની દરખાસ્તનો વિચાર કરવાની સાથે નીચેના સવાલ વિષેનો પણ વિચાર કરનાજ જોઈએ; આ જગત કાઢાડી નાંખવાથી મહેસૂલમાં જે ખોટો પડશે તે પૂરો કરવાને શો કર નાંખવાનો છે? ઇંગ્લાંડના કાપડ ખનાવનારાઓ કે જે આ કર સામું ઘણી સખ્ત રીતે ખોલ્યા છે, તેઓએ તે કરને બદલે ક્યો કર નાંખવો તે વિષે અત્યાર સુધી કંઈ ભલામણ કરી નથી, અને એવા કોઈ કરની સૂચના કરવામાં આવી નથી કે જે વધારે ભારે પડે નહિ અને હિંદુસ્તાનના લોકોને વધારે અણગમતો થાય નહિ. હિંદુસ્તાનની મહેસૂલ સંબંધી સ્થિતિમાં જે હાલ સુધારો થયો છે તે જરૂરી રહે તો આ જગત કાઢાડી નાંખી શકવાને ખસ થાય એટલો વધારો થઈ શકે, પણ કાપડ ઉપરની જગતથી આવતી મહેસૂલ મુકી દેવા પહેલા મહેસૂલમાં થતો ઉપર પ્રમાણેનો સુધારો હમેશાં કાયમ રહેશે એવી ખાતરી કરવી, તથા મિઠા ઉપરના કર વિગરે મહેસૂલની રીતો ઠીક કરવી એ ડહાપણનું કામ છે.

કાપડ ઉપરની આ જગત કાઢાડી નાંખવામાં જેઓએ આગેવાનોનો ભાગ લીધો છે તેઓની તેમ કરવાની પ્રેરણા બેશક ઇંગ્લાંડ પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષથી રીતે કોઈ પણ પ્રકારનું રક્ષણ કાયમ રાખવામાં સંબંધ રાખે એ તેમને અંતઃકરણથી નાપસંદ હોવાને લીધે થયેલી છે; પણ આ રક્ષણ એકદમ કાઢાડી નાખવું જોઈએ એમ કેહેતાં એ

વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ધણા ઇંગ્રેજ સંસ્થાનો આના કરતાં પણ વધારે વિસ્તારની અને વધારે ભારે રક્ષક રીતી રાખી રહ્યા છે. ત્યારે જો સંસ્થાનોની બાબતમાં વચ્ચે પડવાનો યત્ન કરવામાં ન આવે અને હિંદુસ્તાનના લોકોની મરજીની કંઈપણ દરકાર ન રાખતાં ઇંગ્લાંડ એમ કેહે કે તે દેશમાં લેવાતો એક અમુક કર કહાડી નાંખવો જોઈએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે કોઈના મનમાં આવે કે હિંદુસ્તાનની જોડે ગેર વાજખી રીતે વર્તવામાં આવેછે, અને ઇંગ્લાંડમાં માલ બનાવનારાઓના સ્વાર્થની ખાતર તેને નુકસાન કરવામાં આવેછે. આવી તરેહનો વિચાર હિંદુસ્તાનમાં હાલ બંધાયેલોછે. અને વળી આ જકાત કહાડી નાંખવાની તરફેણ જે રીતે ઇંગ્લાંડમાં લેવામાં આવી છે, તેને લીધે તેવો વિચાર વધતો જાયછે. આવા રક્ષક કરથી ઇંગ્લાંડના વેપારને જે નુકસાન થાયછે તેને ધણું મહત્વ આપવામાં આવેછે, અને આવી તરેહના રક્ષક કર સામું જે ખરી હરકત બતાવવાની છે કે તે સરકારી મહેસૂલમાં જે આવેછે તેના કરતાં ધણી વધારે રકમ લોકોના ગજવામાંથી કહાડે છે, તેના ઉપર મુકાબલે થાકુંજ ધ્યાન આપાયછે. ઇંગ્લાંડ અબાધિત વેપારના નિયમોને ખરોખર વાળગી રહે માટે હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી આવતા કાપડ ઉપર લેવાની જકાત કહાડી નાંખવી જોઈએ એમ જે કહેવામાં આવેછે તેમાં રક્ષક રીતીને જે મોટી ભૂલ છે તેજ ભૂલ વારંવાર કરવામાં આવેછે:—માલ બનાવનારાઓનો ઉત્પાદન કરનારા તરીકેના સ્વાર્થનો વિચાર કરવામાં આવેછે; લોકોના માલ વાપરનારા તરીકેના સ્વાર્થ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી.

આ પુસ્તક નીચે લખેલે ઠેકાણેથી મળશે.

મુખર્જી—રાધાબાઈ આત્મારામ સચુન, કાલકાદેવી, તથા
કર્તાની ઓફીસ, ગીરગામ.

સુરત—મદનલાલ લલુબાઈ મુનસીફ, ગોપીપુરા.

વડોદરા—પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર, વડો-
દરા કોલેજ.

અમદાવાદ—શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની ઓફીસ.

આ ગ્રંથના કર્તાનું બનાવેલું બ્રિટીશ હિંદુસ્તાન નામનું
પુસ્તક પણ ઉપલાં ઠેકાણાંએથી મળશે.

